

יהודה דקל - אבי רעיון ה"צימרים"

ברחבי ישראל פזורים כיום אלפים ואולי אף רבבות של חדרי אירוח ("צימרים"), המהווים רכיב חשוב של הכלכלה ביישובים כפריים ובפריפריה – מהצפון עד הנגב. איך כל זה התחיל? לשם כך יש לחזור שנים רבות לאחור ואל יהודה דקל, מנכ"ל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. עוד בשנות השבעים, בהיותו אחראי לתעשייה ולתיירות במחלקת ההתיישבות, היה ברור לו שיש לחזק את היישובים במקורות הכנסה נוספים לחקלאות, כגון תעשייה ותיירות. זו הייתה מחשבה מקורית ונועזת, ולא הכול היו מוכנים לקבלה. דקל נחשף לתופעת "הלינה הכפרית" בעת סיור בהרי האלפים בשוויץ ובצרפת. באותו סיור הוא התרשם מאוד מתושייתם של מתיישיבי הכפרים ההרריים, אשר ייצרו מקורות פרנסה שאינם מבוססים על החקלאות. התברר לו כי בשתי המדינות הללו הממשלות מסייעות לאיכרים להפוך מתבנים ומבני חקלאות שאינם בשימוש ל"צימרים" לתיירים, וכן להקים בחצרותיהם מבנים קלים (צריפים) כדי לארח בהם תיירים מזדמנים. בשובו ארצה נועץ יהודה דקל עם חברת "דיור לעולה" של הסוכנות היהודית, ובעזרת שרטוטים שהביא מאירופה עוצבו במפעל המבנים הטרומיים בקיבוץ תל יצחק דגמים ראשונים של מבנים. בד בבד הוא ניהל משא ומתן עם משרד התיירות כדי שיכיר בצורה חדשה זו של אירוח ביישובי הפריפריה. לא אחת נפסלה תוכניתו בטענה שאינה מתאימה לישראל. הוא ערך ניסיונות ראשונים בכמה יישובים, בעקבותיהם הגיעו ההצלחות, וכיום מלאה הארץ "צימרים", ודומה שאיש אינו זוכר מי היה אבי הרעיון – יהודה דקל. בזיכרונותיו כתב: לאחר שעזבתי את תפקידי ב"תעשיות בהתיישבות הכפרית" צבר רעיון הלינה הכפרית תאוצה, ויישובים רבים אימצו אותו כמקור הכנסה חלופי, בגיבוי המשרדים הממשלתיים הרלבנטיים ובסיועם. [...] אני רואה ערך רב בהטמעת התפיסה המייחסת חשיבות וערך לחיזוק ההתיישבות מבחינה כלכלית גם במקורות הכנסה לא חקלאיים. יהודה דקל לא הסתפק בכך. הוא הלך צעד אחד קדימה ועודד יישובים, בסיוע הסוכנות היהודית, להקים בתי מלון בהתיישבות הכפרית. כאלה היו בתי המלון שהוקמו בהרי יהודה – במושב שורש ובנווה אילן, ובזמנו יזם והקים את כפרי הנופש בדי זהב (דהב) ובנואיבה. אחריהם באו מקומות נוספים רבים.

דקל, אף כשעסק בנושא כלכלי כלשהו, חיפש תמיד את הממד ה"תיורי" שלו. כך היה בסיועו ליקבים בארץ, בידועו – מהניסיון בישראל ובעולם – שיקבי יין מושכים אליהם מבקרים ותיירים. בשנות השבעים והשמונים היה לו ברור כי ענף היין בארץ לא התקדם דיו בעשרות השנים הקודמות. הוא דאג להביא לארץ זני גפן חדשים, ולמרות התנגדויות מצד מגדלים וגם מצד משרד החקלאות ניטעו בארץ – במיוחד בגליל וברמת הגולן – שטחים גדולים של גפנים מהזנים קברנה סוביניון, סוביניון בלאן, שרדונה ואחרים. בתוך שנים אחדות הם שיפרו מאוד את איכותו של היין הישראלי. דקל גם דחף להעלאת רמתם של יקבי "כרמל מזרחי" – היקבים הוותיקים שנסודו בתקופת הברון רוטשילד והעלייה הראשונה, והם עברו סדרה של שיפוצים ושיפורים. המחלקה להתיישבות בראשותו אף נכנסה כשותפה ל"כרמל מזרחי". נוסף על כך הוא פעל להקמה וחתם על המימון ליקב הראשון ברמת הגולן – "יקבי רמת הגולן". בזיכרונותיו כתב: כשהגיעו למדפים בקבוקי "ירדן" הראשונים היה אפשר להביט לאחור ולקבוע שהמאמץ היה שווה מאוד. מודה ומתוודה, גאוה וסיפוק ממלאים אותי לנוכח ההצלחה הרבה של ענף היין ברמת הגולן ובשאר האזורים, שכן בהצלחה זו יש לי במלוא הענווה חלק מכריע ובלתי מבוטל. אל היקבים במרכז הארץ וברמת הגולן זרמו וזורמים כל העת מבקרים ותיירים – ישראלים וזרים. אף בפעילותו רבת השנים כיו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הייתה עינו האחת של יהודה נתונה לשימור, בעוד העין האחרת מחפשת את ההיבט התיירותי. שני מיזמים שהוא הוביל ראויים לאזכור בנושא זה. דקל נאבק שנים כדי להקים את מוזיאון הרעות במצודת כ"ח (משטרת נבי יושע לשעבר), שאליה היה קשור עוד מתש"ח, עת לחמו הוא וחבריו על כיבוש המצודה. 12 מחברי הכשרתו, הכשרת דפנה, נפלו בקרב השני (משלושה) על

המשטרה. עשר משנותיו האחרונות הקדיש להקמת המוזיאון. האתר נפתח שש שנים לאחר מותו והוא מהווה – כפי שיהודה תכנן וקיווה – אבן שואבת לרבות מבקרים בשנה: חיילים, תלמידים, ישראלים ותיירים. מוזיאון הרעות במצודה כ"ח נקרא כיום על שמם של יהודה דקל וחבריו. בד בבד הוא יזם וקידם מיזם שאפתני שנראה בעיני רבים הזוי: להביא למחנה המעפילים בעתלית, אחד מ"הלומי הכתר" של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אונייה אמיתית, מדגם אוניות המעפילים שהגיעו ארצה בשנות המאבק. האונייה, "גלינה" שמה, נמצאה בלטביה, הושטה בגרירה לארץ והוצבה בעתלית. מאז הצבתה על החוף ב-2007 היא מהווה אבן שואבת לאלפים רבים של מבקרים בשנה, לרבות תיירים, המבקשים לראות "אוניית מעפילים אמיתית". למרבה ההפתעה, מקרב המבקרים יש גם מעפילים המוכנים להישבע כי עלו ארצה באוניית מעפילים זו... 1000 מעשה במחשבה תחילה.

אתרים המגזין:

בשער: עומסי התיירות במרכז ההיסטורי של העיר וינה, נובמבר 2019. צילום: עירית עמית-כהן

שער אחורי: אדריכלות ופרטי אדריכלות ורנקולריים מרחבי הארץ. צילום: עירית עמית-כהן

מו"ל: ספריית יהודה דקל

עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן

עורכת משנה: עידית מידן

עוזר לעורכת משנה: רוני חיימוב

מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן

עריכת לשון: נירית איטינגון

תרגום לעברית: ליצי' תרגומים בע"מ

תרגום לאנגלית: תמי ברקוביץ

עיצוב גרפי ועיבודי תמונות: Ladymac Creative

הגהות: יובל הלפרין

הפקה: PMI

דבר העורכת:

ההחלטה לשמר מורשת תרבות בנויה מטרתה לבחור מנכסי עבר ששרדו בנוף ההווה את אלה הראויים להוסיף ולשרוד בעתיד בזכות ערכיהם – ההיסטוריים, העיצוביים, החברתיים והתרבותיים, ולקבוע כיצד ישרדו. את אופן ההישרדות מכתבים גורמים רבים, אך בולטים בהם ארבעה: (1) ערכי הנכס הנבחר לשימור, מעמדו וביטויים הייצוגיים בנכס לאחר מעשה השימור; (2) מעשה השימור הפיזי עצמו והחלטות המשמר במה להחמיר ובמה להקל; (3) כלכלת השימור – בחינה חוזרת ונשנית בכל שלב של השימור את עלותו מצד אחד ואת תרומתו הכלכלית מצד אחר; (4) השימוש שנקבע לנכס השמור. ברבים מהמקרים מתאפיין הגורם הרביעי במתח שמתקיים בין שני קטבים: בין ההבנה שאם לנכס מורשת התרבות שהוחלט לשמרו לא יצורף שימוש קיים חשש להישרדותו לאורך זמן, לבין ההכרה שהשמשת הנכס יכולה לפגוע בערכיו – גם ההיסטוריים והעיצוביים וגם החברתיים או הסביבתיים (פגיעה שזכתה למחקר נרחב ומתמקדת בכושר הנשיאה של הנכס ושל המקום והקהילה שהנכס נקשר בהם). סוג התפקוד שנבחר לנכס המורשת והכרה מעמיקה במאפייניו ובהשלכותיו על

הנכס ועל סביבתו יכולים לצמצם מתח זה, ולהפך – יכולים גם לחזקו. כך למשל, התפקוד שנבחר כדי לקדם את השמשת הנכס השמור יש שיהיה דומה לתפקוד שהיה לו בעבר הרחוק ויש שיהיה שונה. אבל ככל שיש קרבה בין מאפייני התפקוד בעבר למאפייניו בהווה, כך ניתן למזער את הפגיעה בערכים של הנכס ובמשמעות החברתית והתרבותית שלו. מכלל התפקודים הנקשרים בנכסי מורשת תרבות זוכה התפקוד התיירותי למעמד מרכזי. שתי סיבות מרכזיות לכך, שגם קשורות זו בזו: האחת – הגידול בתיירות, גם בביקוש לתיירות וגם בפעילות הכלכלית המלווה את פיתוח התיירות; האחרת – השינוי שחל במעמדה של מורשת התרבות. לשתי הסיבות הסבר דומה – הרצון להעצים את תחושת החוויה שמלווה הן את ההתעניינות והעיסוק בנכס מורשת תרבות הן את הפעילות התיירותית. הקרבה החווייתית קידמה את התפתחותו של תחום הדעת "תיירות מורשת", והכתיבה את היבטיו השונים. גיליון 9 של אתרים – המגזין מוקדש להיבטים אלה. הגיליון בוחן תאוריות בדבר פיתוח תיירות באתרי מורשת, כאלה שמתמקדות ביחסים שבין הקהילה המארחת, זו שהנכסים הם חלק בלתי נפרד מזהות המקום שלה ומחברתה, לבין אוכלוסיית המבקרים, וכאלה שבוחנות את תהליך התפתחותו ופיתוחו של אתר תיירות מורשת תרבות. הוא מרחיב בתהליך התאמתו של נכס מורשת לפעילות תיירותית ובניסיונות למזער את הפגיעה בערכיו. הוא אינו פוסח על הצגת התמורות שחלו בתפיסה של תיירות המורשת, בהגדרותיה, דבר העורכת בפעילות התיירותית ובשינויים במעמדה, החברתי, הכלכלי והפוליטי, ואינו מתעלם מהדילמות שמייצר המפגש בין הפעילות התיירותית לבין נכס המורשת והרצון להקפיד בשמירת ערכיו. כתמיד, המגזין פותח בהצגת הרציונל לבחירת הנושא המוביל: "נכסי מורשת תרבות והפיתוח התיירותי: המשמעות וההיבטים השונים", שאותו כתבה העורכת המדעית של העיתון עירית עמית-כהן. בהסבר שלה מודגש הדיון החברתי והכלכלי – המתרחב בשנים האחרונות – ביחסי הקהילה המארחת והתיירים הגודשים אתרי מורשת תרבות, ומציג עמדות מתנגדות לפיתוח ועמדות מחייבות. שלושה מאמרים מלווים רציונל זה, ובכולם חוזרת ועולה סוגיית כושר הנשיאה של אתר מורשת לפיתוח התיירותי. הראשון הוא מאמרו של קובי כהן-הטב "תיירות ותפקידה בהתחדשות מרכז עירוני היסטורי: המקרה של העיר העתיקה בירושלים" ובו סוקר החוקר את מאפייניה של תוכנית לפיתוח תיירות בעיר העתיקה בירושלים. לצד ייחודה ההיסטורי מדגיש כהן הטב את חלקה של האוכלוסייה בגיבושה של תוכנית הפיתוח ואת הדרכים שנבחרו לנהלה. במאמר השני, "הכרזה, שימור ופיתוח אתרי מורשת תרבות: מי האחראי?" בוחן אבי ששון את חלקה של אוכלוסיית העיר אשקלון בבחירת נכסי מורשת התרבותית, המוחשית והלא מוחשית, את יחסה ומעורבותה, ובעיקר את השינוי שחל בהם בשנים האחרונות. מאמרה של עירית עמית-כהן "כושר נשיאה חברתי בפיתוח תיירותי בנכסי מורשת במושבות העלייה הראשונה", סוגר את נושא יחסה של הקהילה לפעילות תיירותית בנכסי מורשת התרבותית ומתמקד במושבות, שנכסיהן ההיסטוריים מרובים ואוכלוסייתן מתלבטת בדבר סוג השימוש התיירותי בהם, ומתמודדת עם החשש מפגיעה באורחות חייה ובייחודה. יוסי גולדברג, במאמרו "במרחק שישים מטר מקברו של ביאליק: בית העלמין הישן בתל-אביב – אתר זיכרון ואטרקציה תיירותית", מציג תהליך שבו בית קברות הממוקם בליבה של עיר אינו מסתפק בתפקידו כאתר למנוחת עולמים לתושבי העיר, אלא הופך לאתר זיכרון לאומי, וככזה – לאטרקציה תיירותית. לשינוי במעמדו יש השפעה על עיצובו ופיתוחו (תרגום לאנגלית של מאמר זה צורף לגיליון הנוכחי, אתרים – המגזין 9). שיתוף פעולה בין דנה אריאלי ויאיר ורון תרם לכתיבתו של המאמר "תיירות אופל: בין היקסמות מזוועה לתרבות זיכרון", המציג את אחת הדילמות שהאחראים לשימור מורשת התרבות מתמודדים עימה: הדרכים לנהל את הנהירה הגוברת בשנים האחרונות לאתרי מורשת תרבות הקשורים באירועים היסטוריים מעוררי מחלוקת.

יעל רם מבררת במאמרה "טבע לכול? תחבורה ציבורית ונגישות של אתרי טבע בישראל" את המידה שבה עקרון הציבוריות נשמר במרחבים המייצגים מורשת טבע, נופי תרבות ושטחים פתוחים. עדה ויטורונה סגרה מתמקדת גם היא בנופים צמחיים, ובסקירתה "טעמי הנוף ההיסטורי בתל-אביב: סיור בין גינות בתי הדירות בעיר הלבנה" מתארת את הפינות הפחות מוכרות בבתי המגורים של תל-אביב משנות השלושים. היא קוראת לתייר ולמשוטט בעיר להפנות את המבט אל גינות ומבואות כניסה שמשקפות תפיסות עולם, אידאולוגיות ואורחות חיים שכבר עברו מן העולם. לחוויית הסיור בתל-אביב תורם גם איתן שוורץ. בסקירתו "שביל העצמאות: מעיר עברית למדינה עברית" הוא פורס את מאמציה של הרשות העירונית להשתתף בעיצובה של חוויית התייר, ועל ידי כך לכוון את מבטו של התייר לאתרים ההיסטוריים הקשורים בתולדות העיר. גישה דומה מציג רון פלד במאמר "הפיתוח התיירותי של העיר רמלה", הסוקר את ציר האתרים ההיסטוריים בעיר רמלה ומדגיש את התרומה

שבפיתוח הציר לעידוד התיירות בעיר, ועל ידי כך - לפיתוח הכלכלי. מירי פלמ"ח במאמרה "פעילות תיירותית באתר היסטורי: הנכס, התצוגה, המסרים והשפעתם על חוויית המבקר – המקרה של צריף בן-גוריון בשדה בוקר" מזמינה את קוראי המגזין להדרים אל קיבוץ שדה בוקר, לבקר בצריף בן-גוריון ולהעשיר את חוויית הביקור באמצעות היכרות עם הנכס, עם התצוגה, עם ההסברים ועם מסריהם. התערוכה, שעברה גלגולים והתחדשות, חושפת את הדילמות שמשמר ומתכן תיירות באתר היסטורי נתקל בהן. נאור מימר מציג גם הוא התלבטות דומה. במאמר "המאבק בין אותנטיות וערכי עבר לבין צרכי הזמן: מלון ירושלים ההיסטורי ובית נורטון והסבתם למלון דה דריסקו" הוא חושף את אחת התופעות המקודמות כיום בפיתוח תיירות מורשת – הפיכתם של מבנים היסטוריים למלונות בוטיק. הדרישה הגדלה לביקור ולשהייה במלונות מסוג זה מייצרת התלבטויות בדבר הדרך למזער את הפגיעה בערכי הנכס ההיסטורי. בגיליון 9 של אתרים – המגזין כללנו שני מסמכים שתורגמו מאנגלית לעברית, בתוספת מבואות של עיריית עמית-כהן. האחד הוא מסמך שהתקבל על ידי איקומוס בשנת 1999 במהלך האספה הכללית שהתקיימה במקסיקו, ונקרא האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות: ניהול תיירות באתרי מורשת תרבות (The International Cultural Tourism (1999)) (Charter Managing Tourism at Places of Heritage Significance [1999] בעשרים השנים שחלפו מאז החתימה עליה חלו תמורות ביחסים בין שימור מורשת התרבות לבין הפעילות התיירותית, ולכן אמנה זו ניצבת במרכזו של דיון המבקש לשנותה ולהתאימה לרוח הזמן. לצד הקריאה לשינוי, הרי להגדרות, למשמעויות ולגישות שמיצגות בנוסח הישן עדיין יש חשיבות מרובה. המסמך האחר הוא הצהרת ליוורדן, (The Leeuwarden Declaration) הצהרה שפורסמה בנובמבר 2018 בעיר ליוורדן שבהולנד, ומתעמקת בהיבטים השונים של תהליך השמשתו של נכס מורשת תרבות. האמנה קוראת לא להסתפק בהקפדה על שימור הנכס, על האותנטיות של רכיביו ועל התרומה התרבותית והחברתית שלו, אלא גם לקדם שימוש חוזר בו, כזה שמתייחס ל"סיפור" הייחודי שלו ולערכיו. את הגיליון סוגרת כתבה של שי פרקש שהתקבלה ברגע האחרון לפני סגירת העיתון, "מצבה לשמואל שרנופולסקי - מראשוני היזמים והמפתחים את התיירות לארץ ישראל". שרנופולסקי פעל בארץ ישראל בתקופת המנדט. הוא הפיץ פרסומים ברחבי העולם כדי לפתח בארץ ישראל את תיירות הפנאי והמרפא. הפרסומים הם מסמך תיעודי חשוב שבאמצעותו נחשפים אתרי מורשת תרבות ומתבהרת התאמתם לפעילות תיירותית בשנות העשרים, השלושים והארבעים. כמו בגיליונות הקודמים של המגזין, גם בגיליון זה מצטרפת לכל כתבה וסקירה פסקה פותחת השוזרת את המאמרים ומלכדת אותם סביב הנושא המרכזי – הקשרים שבין נכסי מורשת תרבות לבין הפיתוח התיירותי. לקישוריות זו שתי מטרות נוספות: האחת – להרחיב את קהל הקוראים, החוקרים והמתעניינים בנושא מורשת התרבות, שימורה והיבטיה התרבותיים, החברתיים, הכלכליים והעיצוביים. האחרת – להציג בפני אלה את תחום הדעת ואת השיח המתפתח סביבו, בישראל ובעולם, ונקשר בו בשנים האחרונות: המחקר, ההגדרות, המגמות והגישות המשתנות. לשם כך אף נקבע כי בכל גיליון יתווספו המבואות, התקצירים, תוכן העניינים, כמו גם רציונל המגזין ומאמר מייצג, בשפה האנגלית.

פרופסור עיריית עמית-כהן.

תוכן העניינים:

8 הקשר בין שימור לתיירות | עמרי שלמון

7 נכסי מורשת תרבות והפיתוח התיירותי: המשמעות וההיבטים השונים | עיריית עמית כהן

11 תיירות ותפקידה בהתחדשות מרכז עירוני היסטורי: המקרה של העיר העתיקה בירושלים | קובי כהן- הטב

23 הכרזה, שימור ופיתוח אתרי מורשת תרבות: מי האחראי? | אבי ששון

33 כושר נשיאה חברתי בפיתוח תיירותי בנכסי מורשת במושב העלייה הראשונה | עיריית עמית-כהן

- 43** "במרחק שישים מטר מקברו של ביאליק": בית העלמין הישן בתל אביב- אתר זיכרון ואטרקציה תיירותית | יוסי גולדברג
- 53** תיירות אופל: בין היקסמות מזוועה לתרבות זיכרון | דנה אריאלי ויאיר ורון
- 63** טבע לכול? תחבורה ציבורית ונגישות של אתרי טבע בישראל | יעל רם
- 69** טעמי הנוף ההיסטורי בתל אביב: סיור בין גינות בתי הדירות בעיר הלבנה | עדה ויטורונה סגרה
- 79** שביל העצמאות: מעיר עברית למדינה עברית | איתן שוורץ
- 87** הפיתוח התיירותי של העיר רמלה | רון פלד
- 95** פעילות תיירותית באתר היסטורי: הנכס, התצוגה, המסרים והשפעתם על חוויית המבקר - המקרה של צריף בן-גוריון בקיבוץ שדה בוקר | מירי פלמ"ח
- 103** המאבק בין אותנטיות וערכי עבר לבין צורכי הזמן: מלון ירושלים ההיסטורי ובית נורטון והסבתם למלון דה דריסקו | נאור מימר
- 109** האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות: ניהול תיירות באתרי מורשת תרבות (1999) | תרגום | הקדמה: עירית עמית-כהן
- 115** הצהרת ליוורדן | תרגום | הקדמה: עירית עמית-כהן
- 121** עם סגירת הגיליון: מצבה לשמואל שרנופולסקי - מראשוני היזמים והמפתחים את התיירות לארץ ישראל | שי פרקש
- 127** ספרים חדשים

הקשר בין שימור לתיירות

ההתבוננות בעולם השימור בעין הבוחנת את הקשר בין שימור לתיירות ממקמת את הדיון ב"שכבה" המעמידה אותנו בפני דילמות מורכבות, המחייבות הבנה עמוקה בשיח זה. "עגלת" השימור עשתה בשנים האחרונות כברת דרך ארוכה; חלקה חומרית, חלקה רוחנית, כזאת המנחילה סיפור ומורשת. אני אומר את הדברים מאחר שהתהליך שאנו מצויים בעיצומו משיר מן השימור את "קליפות" הדימוי של השימור כאנכרוניסטי, מיושן ולא רלוונטי. דווקא הצורך ההולך וגובר בהנגשת התרבות ונופי התרבות לקהל הרחב מציב את התיירות כמושג ערכי-כלכלי שיש לו תפקיד כנושא מכריע בהנגשה זו. בסופו של דבר מדובר במודעות; המודעות נלחמת בבערות, בתרבות ה"שלוף", ב"אני ואפסי עוד", וכאן יש לתיירות – המנגישה את האתר, הסיפור, החלוציות והתרבות החומרית – תפקיד מרכזי. בחלק מכריע מאתרי המורשת קודם לכל פעולה שלב ההצלה. שלב זה מטפל פיזית באתר המסוים, וכך מאפשר לקיים תהליך חשיבה ותכנון באשר לייעודם של האתר ושל הגלום בו לאורך הדורות במרחב. היכולת שלנו לייצר נוכחות ראויה, כזאת המתאימה לצרכים ולייעודים, מגלמת בתוכה את החובה לחשוב במקצועיות ולפעול נכון ובאחריות. פעולות השימור מייצרות את "החיים מחדש" תוך כדי התחשבות באותנטיות הנדרשת בביצוע הפעולות השונות בכל אתר, בלי קשר לייעודיו. תוצרי השימור משרתים מחד גיסא את המקומיים המשתמשים במבנים ומאידך גיסא את התיירות. נקודת ההתייחסות היא שונה. פעולות השימור והנחלת המורשת מיועדות לבני האדם ולחברה שהם פועלים בה יום-יום. לאור זאת התיירות אמורה להעביר מסר לאוכלוסיות רחבות, ובכללן לבאים להתרשם וליהנות, בין שמתוך הקהילה המסוימת שבה נמצא האתר ובין שמקרב אוכלוסיות אחרות. עולם השימור, מעצם טבעו, מגלם סוג של ענווה וכבוד למקום, מתוך הערכה לבונו וליוצרו. התיירות, מעצם טבעה, היא המונית יותר ורחבת היקף. היכולת שלנו לשמור על כבודו של המקום ובד בבד להנגישו למעגלים גדולים של תיירים מחייבת אותנו לאחריות כפולה. ואכן דיון כזה מתקיים כל העת

במקצועיות. גיליון מס' 9 של אתרים – המגזין המוגש לכם בזאת "נוגע" בשורשים של סוגיות אלה ומצייד אותנו בתובנות להמשך הדרך. כקודמיו, גם גיליון זה יוצא מטעם הספרייה ע"ש יהודה דקל ז"ל במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והוא חלק מהותי ובעל חשיבות עצומה על מדף הספרים שלנו. אותו מדף שעליו מניחים בכל פעם מחדש מחקרים, ספרים וסיפורי מורשת המחזקים ומעשירים אותנו בחידושי שימור ומורשת. תודתנו למשפחת דקל ולבועז דקל על העזרה והשותפות. תודה מקרב לב לחוקרים ולכותבים העושים מלאכתם בהתנדבות ובמקצועיות; לעורכת הלשון נירית איטינגון, למעצבת הגרפית אורנה יזכירוביץ וליובל הלפרין אשר על ההגהות - שלושתם חלק ממפעל הפרסומים והספרים המתפרסמים על ידינו מעת לעת. אנו אסירי תודה לפרופ' עירית עמית-כהן שבמקצועיותה ושקדנותה, מתוך תחושת שליחות, עורכת את אתרים – המגזין קרוב לעשר שנים, ועוד היד נטויה. תודה והערכה לעידית מי-דן, עורכת המשנה, מנהלת תחום מידע ופרסומים במועצה לשימור אתרים, על עבודה יסודית ואחראית מאין כמותה ולרוני חיימוב המסייע בידה.

עמרי שלמון מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

נכסי מורשת תרבות והפיתוח התיירותי: המשמעות וההיבטים השונים | עירית עמית-כהן

באוגוסט 2019, עם פתיחתה של עונת החופשות המשפחתיות בעולם ובישראל, התפרסמה ידיעה על איסור שהטילה עיריית רומא על עוברי אורח לשבת על המדרגות הספרדיות, שהן אחת האטרקציות התיירותיות בעיר. המדרגות, שנבנו בשנים 1723–1725 בפיאצה אספניה (כיכר ספרד), הוכרזו אתר מורשת תרבות עולמי, והמבקרים הרבים בעיר נהגו לשבת עליהן וגם להותיר עליהן את חותמם – כתמי בירה, קפה ואפר סיגריות (הארץ, 2019). בוונציה התחזקו בשנים האחרונות הקולות הקוראים להגביל את מספר התיירים הנכנסים לעיר מדי שנה. באמסטרדם התעייפה האוכלוסייה המקומית מלחצם של התיירים המבלים בליבה ההיסטורית, מרעישים, מתהוללים, מייצרים לכלוך ופקקי תנועה להולכי רגל ולרוכבי אופניים (Quest, Hardingham- Gill & Appiah, 2019), ובעין שמר סירבו חברים להקים בתחומי היישוב מוזיאון לתולדות הקיבוץ בגלל החשש מפגיעה באורחות חיי היום-יום. לצד ההתנגדויות נשמעות גם עמדות אחרות, המצדדות בפיתוח תיירות באתרי מורשת – בעיקר בזכות התרומה הכלכלית לאוכלוסייה המקומית. המצדדים מתבססים על נתונים בדוקים. ארגון התיירות הבין-לאומית (UNWTO) דיווח שבשנת 2018 התיירות הבין-לאומית מנתה 1.4 מיליארד מבקרים, עלייה של 6% מהשנה הקודמת. 40% מן המבקרים נכללים בהגדרה "תיירות מורשת": תיירות באתרים היסטוריים שעקב ערכיהם התרבותיים – ייחודם העיצובי, הבולטות במרחב, האידאולוגיה, אורחות החיים, האירוע או הדמות שנקשרים בהם – זכו להיכלל ברשימת מורשת; רשימה שנקבעה על ידי ארגונים עולמיים בדומה לרשימת המורשת העולמית מטעם אונסק"ו, רשימות לאומיות ורשימות מקומיות, ולכן הם זכאים להגנה ולשימור. באיטליה לבדה ביקרו בשנת 2019, נכון לאוגוסט 2019, 58.3 מיליון מבקרים, ומהם יותר מ-80% היו תיירי מורשת. ההתלבטויות בדבר הדרכים לצמצם את המתח השורר בין המגמה המתרחבת לתיירות ולבקר באתרים היסטוריים לבין החשש מפגיעה בהם, בערכיהם ובאוכלוסייה המקומית שהנכסים מצויים בתחומה מקדמות מחקרים רבים. אלה מציגים מודלים שבאמצעותם ניתן יהיה לצפות את התמורות העוללות לחול במצבו הפיזי של אתר מורשת שהושמש לפעילות תיירותית, ואת השינויים העלולים לחול ביחסה של האוכלוסייה המקומית לפיתוח התיירותי (De Ascaniis, Gravari-Barbas, & Cantoni, 2018). הצפי מטרתו להציג פתרונות שנועדו לצמצם פער זה. במחקרים העוסקים בנושא בולט השימוש במונח "כוח נשיאה" של אתר מורשת תרבות לפעילות תיירותית. לכושר הנשיאה שלושה היבטים: סביבתיים-פיזיים, חברתיים וכלכליים. ההיבט הסביבתי-פיזי מתמקד בהתאמת האתר לפעילות תיירותית כך שלא תיגרם פגיעה בלתי הפיכה בו ובערכיו ההיסטוריים והעיצוביים. ההיבטים החברתיים והכלכליים מתמקדים ביחסים בין האוכלוסייה לבין הפעילות התיירותית שנבחרה לאתר; בנכונות הקהילה להיות שותפה לפיתוח התיירותי, בסובלנותה כלפי קהל המבקרים באתר ובתרומת

הפיתוח לכלכלתה (Guimarães) (Coccosis & Mexa, 2017; McCool & Lime, 2001) העיר גווימארא (Guimarães) שבצפון בפורטוגל היא עדות לשימור ולפיתוח תיירותי שמתחשבים בקהילה המקומית וברצונותיה לשמר את אורחות חייה. העיר, שנבנתה בימי הביניים ותהילתה מתבססת על מעמדה כעיר הולדתה של האומה הפורטוגזית, עוברת תהליכי שימור מואצים. השימור משולב בפיתוח תיירותי שהוא חלק ממדיניות תכנונית של ממשלת פורטוגל לעודד תיירות בין-לאומית בתחומי המדינה. למדיניות זו שותפה הרשות המקומית, אלא שהתהליך כולו מתקיים תוך כדי שיתוף מלא של הציבור ושמירה קפדנית, קודם כול, על אורחות חיי היום-יום בעיר. יחסים בין נכס המורשת והפעילות התיירותית יש היבטים רבים, אחד מהם הוא שיווק האטרקציה התיירותית באמצעות הנכס ההיסטורי וערכיו. סדרת התצלומים בעמוד זה מתארת את הבחירה במגדל המים ההיסטורי לשיווק המרכז ההיסטורי של העיר קמפבל, הסמוכה לסאן פרנסיסקו שבקליפורניה, ולהפיכתו למוקד פעילות תיירותי. המרכז ההיסטורי נסמך על הסמל בצורות שונות – באמצעותו משווקים מכוניות יוקרה, מבנים היסטוריים ואת הפעילות הציבורית והתיירותית המתקיימת בהם. ואכן, הפרבר הרדום, שאוכלוסייתו הזדקנה ונכסי מורשתו ההיסטוריים הוזנחו, שינה בשנים האחרונות את מעמדו. השמשתם של נכסי מורשת תרבות לפעילות תיירותית זוכה בשנים האחרונות לעניין רב. בולטים בעניין זה הם סוג התפקוד והתאמתו לנכס המורשת ולערכיו, וההמשכיות התפקודית – עד כמה התפקוד התיירותי החדש דומה לתפקוד ההיסטורי או מזכיר אותו. השאלות הללו מקבלות משנה תוקף ככל שעולה הביקוש למלונות בוטיק, לגלריות לאומנות ולמרכזי בילוי הממוקמים במרכזים ההיסטוריים. הייחוד האדריכלי, היחס לערכי עבר ולנוסטלגיה והמיקום משרים על סביבת היום-יום תחושה של "נוף אחר".

תהליך השבת תפקודם של נכסים היסטוריים משתלב בתהליכי התחדשות כפרית ועירונית. התחדשות הנכסים והתאמתם לפעילות תיירותית משמשות באירופה כלי להתמודדות עם נטישתם של כפרים. ריחוקם מנתיבי תחבורה מרכזיים, האווירה הכפרית, הנוף החקלאי והמבנים ההיסטוריים שנקשרים באירועים היסטוריים – חלקם אירועי גבורה וחלקם מייצגים אירוע או דמות מקומיים, ושבנייתם מתייחדת בטכנולוגיה מסורתית ובסגנון בנייה שמועבר מאב לבן, הופכים כפרים אלה לאטרקציה תיירותית. האטרקציה מושכת צעירים המחפשים את התיירות האלטרנטיבית-ההרפתקנית, וגם אוכלוסייה מבוגרת ומשפחות הצמאות לנופש הרחק מהמולת העיר. רשויות מעודדות צעירים שסיימו את לימודיהם באוניברסיטאות לשוב ולהתגורר בכפרים הנטושים ולקדם בהם פעילות תיירותית. הן תומכות בצעירים כלכלית וגם מנחות אותם בשימור הנכסים ובפיתוח היוזמות התיירותיות. הכפר הנטוש מונסראז (Monsaraz) שבפורטוגל הוא דוגמה לתופעה זו. מיקומו בראש גבעה, המבצר, החומה, השרידים הארכיאולוגיים, הסמטאות הצרות והתצפית על הנוף הכפרי הפתוח עשו את הכפר מרכז לפעילות תיירותית, והיא מנוהלת על ידי צעירים ששבו להתגורר במקום (Costa, Carvalho & Rodrigues, 2018) ההתחדשות העירונית נעזרת גם היא בפעילות תיירותית בנכסי מורשת. בתהליך זה לא רק הנכסים ההיסטוריים עוברים שינוי באמצעות שימורם והתאמתם לפעילות התיירותית; גם חוסנה של האוכלוסייה, תדמיתה בעיני עצמה וכלכלתה מתחזקים (Yung, Zhang, & Chan, 2017) ככל שהאוכלוסייה מעורבת בבחירת הנכסים והתפקודים התיירותיים הנוצקים לתוכם, ככל שהיא שותפה לפעילות הכלכלית התיירותית עצמה ונהנית מרווחיה, כך גם מואצים תהליכי ההתחדשות וגאווה הקהילה במקומה מתחזקת. שלושה גורמים מרכיבים את הצירוף הלשוני "תיירות בנכסי מורשת תרבות שמורים" - תיירות, מורשת ושימור. לכל גורם אין-ספור היבטים, וגם היחסים בין הגורמים לובשים צורות שונות. משום כך הפיתוח התיירותי באתר מורשת, בחירת התפקוד, התאמת הפעילות התיירותית לאוכלוסיות המבקרים השונות, הדגשת הערכים והסברת חלקם בבחירת הנכס ואופן השימור – כל אלה אינם אחידים. אך למרות מגוון האפשרויות וההבדל בין המקרים, ההכרה בסדר הרכיבים ובמעמדו של כל רכיב בסולם של חשיבות מייצרת תהליך מובנה אחיד: בראש הסולם ניצבים ערכי הנכס ההיסטורי, בשלב השני – אופן השימור שנבחר לנכס, ורק השלב השלישי בסולם מייצג את הפיתוח התיירותי. סדר זה הוא שקובע את חשיבותם של הערכים בתהליך ההכרזה על נכס מורשת כנכס הראוי לשרוד גם בשנים הבאות, את תרומתם לבחירת הפעילות התיירותית ואת קביעת יחסה של הקהילה לנכסי מורשתה ולפעילות התיירותית המתקיימת בהם. סדר זה, גם אם הוא דוחק את התיירות לשלב נמוך יותר, מדגיש את חשיבותה לשרידותו של נכס המורשת, לשימורו ולהגנה עליו (Rasoolimanesh, Jaafar, Ahmad, & barghi, 2017). אתרים המגזין – 9 מבקש להציג סולם חשיבות זה, להעמיק בכל שלב בו וביחסים בין שלושת השלבים.

ציבוריות בשימור והתרומה לפיתוח תיירות באתרי מורשת תרבות את הקשרים בין ציבוריות לשימור מורשת תרבות בנויה אפשר למיין לכמה נושאים: 1. ערך הנכס ההיסטורי ששומר או הוכרז לשימור עבור הציבור הרחב: ערך זה נמדד על פי התועלות הכלכליות, החברתיות והסביבתיות שהציבור זוכה בהן; 2. היחסים בין השימושים המתקיימים בנכס ששומר למשתמשים בהם: בנושא זה נבחן הנכס על פי נגישותו לשימוש של הקהל הרחב; 3. מעורבות הציבור בתהליך השימור בשלביו ובהיבטיו השונים. מעורבות זאת יכולה לבוא לידי ביטוי בתהליך קביעת הקריטריונים לשימור ולמינון נכסי מורשת תרבות הראויים לשימור, ובבחירת אופן השימור, התוכן והשמשת הנכס, הניהול והתחזוקה. בהיבטים רבים של שלושת הנושאים הללו נדרש איזון בין הקריאות לשמור על ציבוריות התופעה לבין ההכרה בקשיים לקדמה ללא מעורבות של הגורם הפרטי - השקעות ופעילות כלכלית של יזמים וחברות פרטיות. בפיתוח תיירות באתרי מורשת תרבות יש לשלוש הנושאים ביטוי רחב.

תיירות ותפקידה בהתחדשות מרכז עירוני היסטורי: המקרה של העיר העתיקה בירושלים - קובי כהן-הטב

במאמר זה מוצגת תוכנית הפעולה להתחדשות העיר העתיקה והפיתוח התיירותי שהתגבשה בצוות התכנון לניהול העיר העתיקה בירושלים. ההצגה כוללת שלושה חלקים: הראשון סוקר קווים מנחים שהוצגו בספרות המחקר בנושא תיירות בעיר היסטורית מתחדשת והדרכים לקלוט בה תיירות מודרנית. השני מתמקד במאפייני התיירות בעיר העתיקה בירושלים. השלישי מציג דרכי פעולה שהומלצו לניהול התיירות במרחב העיר העתיקה של ירושלים. המאמר מציג שיתוף ציבור והסכמה בין אוכלוסיות שמתגוררות בעיר ומתייחדות במגוון של רצונות, צרכים, אמונות ותפיסות עולם כדרכים לקדם התחדשות עירונית באמצעות פיתוח תיירותי.

מבוא

אחד הפרמטרים המדוברים ביותר בשנים האחרונות בתחום של ניהול ופיתוח התיירות נוגע בנושא שיתוף ומעורבות הציבור בתהליכי קבלת החלטות. אלו מורכבים במיוחד כאשר מדובר בערים היסטוריות מאוכלסות בעלות רגישות פוליטית, חברתית וכלכלית כמו העיר העתיקה בירושלים. יתרה מכך, ההכרה במעמדה המרכזי של העיר העתיקה בירושלים בקידום התיירות בישראל מבליטה את מצבן הירוד של התשתיות הפיזיות הקיימות ואת העובדה שהן אינן ערוכות לשרת את המספר המצופה של מבקרים. בחלקים רבים של העיר העתיקה התושבים חיים בצפיפות, ובאזורים אחדים נוצר גודש מבקרים. ממשלת ישראל, באמצעות הרשות לפיתוח ירושלים (הר"ל), עיריית ירושלים ורשות העתיקות יזמו בשנים האחרונות פעולות התחדשות ושימור בעיר העתיקה בירושלים על בסיס של הנעת תהליך בר-קיימא. פעולות אלה נועדו לאזן בין שלושה רכיבים שזוהו כמרכזיים ביותר בהתנהלותה של ירושלים העתיקה: חיי יום-יום (living city) - התחשבות באוכלוסייה בת יותר מ-35,000 נפש המתגוררת בעיר העתיקה; חיזוק מוסדות ובנייני ציבור המייצגים את שלוש הדתות המונותאיסטיות, את מורשתן ואת ערכיהן ההיסטוריים, הדתיים והתרבותיים; תיירות - פיתוח תשתית תיירותית וניהולה כדי שתתאים לסוגי תיירות שונים: תיירות דתית (צליינות), תיירות מורשת ותרבות, תיירות מקומית ותיירות בין-לאומית, ושילוב הפיתוח התיירותי ברקמה האורבנית הכוללת. את תוכנית הפעולה הנחו שלושה עקרונות בסיסיים: את החוויה התיירותית יש לשלב ברקמת החיים המקומית היום-יומית, שמתאפיינת במורכבות ושבריריות; פיתוח התיירות נועד לייצב את הבסיס הכלכלי של אוכלוסיית העיר העתיקה אך בה בעת למזער את הפגיעה בחיי היום-יום; ההתחדשות העירונית והפיתוח התיירותי נועדו גם ליצור סביבת מגורים הולמת ולשפר את איכות החיים של תושבי העיר העתיקה ואת כלכלתם, וגם לשמר את מורשתה התרבותית של העיר עבור הדורות הבאים. לשלושת העקרונות ממד נוסף, ייחודי לירושלים: שלושתם מתקיימים בעיר המתאפיינת בקונפליקט לאומי-תרבותי. תוכנית ההתחדשות והפיתוח התיירותי לירושלים העתיקה נשענה על מחקרים שונים שנכתבו בישראל ובעולם והתמקדו בעיר היסטורית-תיירותית ובירושלים עצמה. באלה נכללו תוכניות של וינשל ופרידמן (1988), של משרד התיירות (1993; 1996; 1997), של החברה

לשיקום הרובע היהודי (2002), של Welfare Association ושל עיריית ירושלים (2007). כן נבדקו נתונים סטטיסטיים רשמיים בנושאי תיירות של מכון ירושלים (2009), של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019) וסקרים שהציגו היבטים נוספים של התיירות בעיר, ובאלה סקרים של מכון המחקר דחף (1993) תוכנית האב לתחבורה (קראוס, 2008) ומכון גיאוקרטוגרפיה (דגני ודגני, 2009). להשלמת הסקירה התאורטית נערכו סקר פעילות מסחרית (הרשות לפיתוח ירושלים, 2008) וסקר מבקרים, ונעשו ראיונות עם בעלי תפקידים, מפעילי אתרים ומורי דרך (כהן-הטב, 2009א; 2009ב; 2009ג). במאמר זה יוצג היבט אחד שנכלל בתוכנית הרחבה: תוכנית הפעולה להתחדשות העיר העתיקה והפיתוח התיירותי כפי שהתגבשה בצוות התכנון לניהול העיר העתיקה בירושלים. הסקירה תכלול שלושה חלקים: 1. קווים מנחים שלוקטו מתוך ספרות המחקר בנושא תיירות בעיר היסטורית מתחדשת והדרכים לקלוט בה תיירות מודרנית. בחלק זה יודגשו נושאים דוגמת שימור, שיתוף ציבור ומודלים לפיתוח תיירות בערים היסטוריות; 2. מאפייני התיירות בעיר העתיקה בירושלים, ובכלל זה ניתוח ההיצע והביקוש של המערכת התיירותית. בחלק זה יתמקד הדיון במוקדי גודש ובצווארי בקבוק, ובגורמים נוספים המשפיעים על מצב התיירות בעיר העתיקה; 3. לאור שני החלקים יציג החלק השלישי דרכי פעולה מומלצות לניהול התיירות במרחב העיר העתיקה של ירושלים, התייחסות לניהול הביקושים, התנהלות מרחבית ומעורבות הציבור בתהליכים השונים.

רקע תאורטי

גידול במספר המבקרים בערים היסטוריות תרם לשני תהליכים. האחד – עלייה במודעות לשימורם של האתרים ההיסטוריים בעיר. האחר – הכרה בצורך לאזן בין שימור הנכסים ההיסטוריים ופיתוחם ובין שמירה על התנהלות תקינה של חיי היום-יום בעיר (Prentice, 1993) מצב זה מייצר מתח תמידי בין צורכי התושב המקומי לצרכיו ולרצונותיו של התייר. מתח זה מתאפיין בפער המתקיים בין הרצון לעודד השקעות ופיתוח עסקים לרצון לשמר בשלמות את הגרעין ההיסטורי (Garrod & Fyall, 2000; Strange, 1997) ספרות המחקר מרבה לדון ביחסי הגומלין בין שימור, תיירות ומורשת (Tunbrid & Ashworth, 1996; timothy & boyd, 2003). בבסיס דיון זה עומדות שתי שאלות מרכזיות: האחת – איזו מורשת יש לשמר? והשנייה, הנובעת במקרים רבים מן הראשונה – לטובת מי משמרים? (Ashworth, 1997). בדיונים אלה התגבשה ההכרה כי רכיב מרכזי בתהליך השימור והפיתוח הוא המדיניות התכנונית (Poria, Biran & Rrichel, 2006; Stebbins, 2007). במדיניות זו בולטים שלושה רכיבים: זיהוי האתרים וניהולם בתנאי ביקוש מודרניים, מאפייני האוכלוסייה המקומית ומורשתה, והתנאים הפיזיים באתרי הביקור (Poria, Rrichel & Biran, 2006). בשנים האחרונות נאלצות ערים היסטוריות רבות להתמודד עם מציאות של צריכה "מוגזמת" (over-consumption) של אתרי המורשת למיניהם ושל התשתית המלווה אותם, גידול בקונפליקט החברתי בין התושבים למבקרים, והשפעות גדולות של הפיתוח התיירותי על הסביבה. התפתחויות אלה הובילו לאימוץ מדיניות של פיתוח בר-קיימא ולהתפתחותה של "תיירות בת-קיימא" (sustainable tourism) שמתפתחת בזיקה לחברה, לתרבות ולחזיק תודעת השימור המקומית. מדיניות פיתוח זו שונה מהמדיניות שהייתה מקובלת בשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20. אז דובר על הצלה ועל שימור הקיים, ואילו כיום הדגש הוא על תכנון מורשת וצרכנות מורשת (heritage planning, heritage consumption Ashworth & Tunbridge, 2000; Duncan, Robertson, & Guerrier, 1998; Shackley, 1997; Strange, 1998). דוגמה לתכנון ולניהול תיירות היא העיר ההיסטורית קיימברידג' שבאנגליה, שבה התכנון התאפיין בניתוב המבקרים כדרך להגן על נכסיה ההיסטוריים כדי שישרדו גם בדורות הבאים. בדרך זו נמצא איזון בין הרצון להגדיל את הרווחים מתיירות לבין הצורך להתמודד עם ההשלכות השליליות של הפיתוח התיירותי (Maitland, 2006). אחד הרכיבים העיקריים בדיון על מדיניות תכנונית, שימור וניהול תיירות נוגע בשיתוף ובמעורבות ציבור. בערים היסטוריות המתאפיינות באוכלוסיות מגוונות יש לנושא זה חשיבות עקב הרגישות החברתית הקיימת בהן. השיתוף כולל סקרי שביעות רצון שוטפים הנעשים בקרב תושבים ומבקרים; בניית תוכניות חינוכיות המדגישות את

חשיבותה של תעשיית התיירות לחברה המקומית; קבוצות ייעוץ וועדות מקצועיות שלומדות ומלמדות נושאים העולים תוך כדי תהליך הפיתוח. העמדת ממצאי מחקרים לרשות הציבור באופן שוטף; שיתוף הציבור בתהליכי התכנון וקבלת הצעות אופרטיביות לביצוע (Cohen-Amit, 2002; Hampton, 2004; Reid, Heather & George, 2005). גישה זו מרככת התנגדויות ומקדמת הסכמה רחבה לפיתוח

התיירות בעיר ההיסטורית. דוגמה למקרה שכזה היא נצרת, המתייחדת בחשיבותה לעולם הנוצרי. עד אמצע המאה ה-20 היו רוב תושבי העיר נוצרים, אלא שזה עשורים אחדים רוב תושביה מוסלמים, והנוצרים הפכו בה למיעוט קטן והולך. מחקרים בדבר יחסה של אוכלוסיית העיר לפיתוח התיירות בה הצביעו על כך שהזהות הדתית של האוכלוסייה תופסת מקום מרכזי ביחס למורשת של העיר ולכיווני ההתפתחות התיירותיים. המחקרים המליצו לשתף את חלקי הציבור השונים בתהליכי התכנון, השימור והפיתוח התיירותי כדי להגיע להצלחה מרבית בתחומים אלה (Cohen-Hattab & Shoval, 2003; Uriely, Israeli & Reichel, 2002; 2007). מחקרים דומים נעשו בעיר ההיסטורית ברוז' (Bruges), בלגיה. בעקבות ההכרזה על העיר לבירת התרבות של אירופה לשנת 2002 ננקטה בה מדיניות פיתוח תיירותי שהתבססה על "המודל המרוכז" (concentration model). במודל זה הפיתוח התיירותי מוגבל לאזור שבו מרוכזים מוקדי המשיכה ההיסטוריים-תרבותיים. מחקרים שונים שבחנו החלטה זו הצביעו על שביעות רצון בקרב שתי קבוצות: אלה המתגוררים באזור הפיתוח התיירותי, שגם זכו ליהנות במישורין מהפעילות התיירותית בסביבתם; ואלה המתגוררים סמוך אליו, שתוגמלו בעקיפין מהכנסות התיירות לקופה העירונית (Beerhaert & Desimpelaere, 2001). שיתוף ציבור בניהול תיירות בערים היסטוריות הוא חלק מגישה תכנונית רחבה יותר – תכנון מלמטה – תכנון שבו ניתנות בידי הרשות המקומית סמכויות להתאים את הפיתוח התיירותי לצורכי כל עיר על פי מאפייניה הייחודיים (Russo, 2000). דוגמה לגישה זו היא העיר ההיסטורית יורק (York), אנגליה, שם הוקמה שותפות בין הסקטורים הציבוריים והפרטיים המקומיים תחת השם Tourism Strategy Forum, והושם דגש על פיתוח בר-קיימא ועל מעורבות קהילתית (Bahaire & Elliot-White, 1999; Meethan, 1996).

התיירות בעיר עתיקה בירושלים - המצב הקיים

מאפייני ההיצע התיירותי: אתרים וצירים בחינה של מפות וספרי הדרכה והיכרות קרובה עם השטח מלמדות כי בעיר העתיקה בירושלים ובסביבתה הקרובה יש כ-110 אתרי תיירות. במרבית המקרים, ובעיקר בתחום שבין החומות, יש הלימה בין השיוך הדתי של האתר למיקומו הגיאוגרפי: אתרים יהודיים נמצאים בעיקר ברובע היהודי, אתרים מוסלמיים נמצאים בעיקר ברובע המוסלמי, אתרים נוצריים – ברובע הנוצרי, ואתרים ארמניים – ברובע הארמני. יש גם אתרים חסרי שיוך דתי מובהק, דוגמת אתרים ארכיאולוגיים ומוזיאונים הנמצאים בין החומות ומחוצה להן, אתרים שנמצאים בעיר המזרחית, אתרים על הר הזיתים, אתרים על הר ציון ואתרים בעיר דוד. האתרים החיצוניים הסמוכים לחומות נכללים לרוב במסלול הביקור באתרים שבין החומות. בחינת צירי התיירות העיקריים ומתחמי הביקור והשוטטות התיירותיים שבעיר העתיקה מלמדת כי תנועת המבקרים בה אינה מתפרסת באופן דומה על פני כל המרחב העתיק, והיא נעה בעיקר בחלקים המפותחים יותר מבחינה פיזית – בעיקר במרחב שבין שער יפו, שער ציון, הרובע היהודי והכותל המערבי ובין שער האריות, דרך הייסורים וכנסיית הקבר. כחלק מתהליך ההתחדשות והשימור של העיר העתיקה בוצע סקר שבדק את המצב הכלכלי של הסוחרים. במסגרת זו נעשו גם מיפוי וספירה של החנויות הפועלות באזורי המסחר העיקריים של העיר העתיקה (הרשות לפיתוח ירושלים, 2008). תוצאות המיפוי לימדו כי התיירות היא הרכיב המרכזי והענף הכלכלי הראשי בתחום המסחר בעיר העתיקה בירושלים. בחינת הפעילות התרבותית בעיר העתיקה – הפסטיבלים, ההופעות ואורחות החיים – מלמדת כי העיר העתיקה אינה רק מרכז דתי, היסטורי ואדריכלי ייחודי, אלא גם מוקד משיכה להכרת אורחות חיים ומנהגים בתחום השווקים, הגסטרונומיה, מסורות הלבוש ועוד תחומי תרבות רבים ומגוונים המאפיינים את העיר דורות רבים. היקף המבקרים ירושלים היא יעד מוביל לתיירות הנכנסת לישראל, במיוחד מאז מלחמת ששת הימים, עם החלת הריבונות הישראלית על חלקה המזרחי של העיר. מקרב 4,120,900 מבקרים נכנסים לישראל בשנת 2018 ביקרו בירושלים 3,049,400, שהם 74% מהתיירות הנכנסת (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019). בהיעדר רישומים נפרדים באשר למאפייני הביקוש התיירותיים לעיר העתיקה לבדה, הדיון שלהלן מניח כי חלקם המכריע של התיירים מבקרים בעיר העתיקה, ושהיא היעד המרכזי לביקורם בעיר. בהערכה של היקף כל המבקרים בעיר העתיקה שנעשתה לאחרונה בשנת 2007 נמצא כי ביקרו בה 7,100,200 מבקרים, על פי החלוקה הבאה: תיירים – 1,031,900 (14.5%); מבקרים ישראלים, יהודים וערבים הבאים מחוץ למטרופולין ירושלים – 3,462,400 (48.7%). מבקרים יהודים וערבים תושבי מטרופולין ירושלים – 2,612,900 (36.7%) (רשות התיירות – עיריית ירושלים, 2007). נתונים אלה מלמדים על חלקם המכריע של המבקרים תושבי הארץ בעיר העתיקה בהשוואה לחלקם הקטן יחסית של התיירים הפוקדים אותה. הערכה לעתיד, הנעשית על סמך קצב הגידול הקיים, מלמדת כי בשנת 2020 יבקר בה

11,183,000 איש, בשנת 2025 יבקר בה 13,745,800 נפש, ובשנת 2030 יבקר בה 17,425,100 נפש (פסטרנק, 2008). הערכות אלו מעלות את הצורך בהיערכות מתאימה לניהול הגידול הצפוי בהיקף הביקוש לביקור באתרים היסטוריים בירושלים ולשירותי תיירות נלווים. מוקדי גודש וצווארי בקבוק תיירותיים במסגרת עבודת התכנון נערכו בירושלים בשנים 2007–2009 כמה סקרים ובחינות נקודתיות כדי לאתר מוקדי גודש וצווארי בקבוק תיירותיים בצירים ובאתרים השונים בעיר העתיקה (כהן-הטב, 2009א) נמצא כי רוב העומס בצירים המרכזיים העוברים בעיר העתיקה מקורו בתנועת האוכלוסייה המקומית ובתיירות הפנים, ולא בתנועה של תיירות נכנסת. נוסף על כך לא נמצא קשר ישיר בין העומס בצירים לעומס באתרי התיירות השונים, ככל הנראה משום שחלק הארי של התנועה בצירים הראשיים הוא של אוכלוסייה מקומית. עוד נמצא כי שיאם של העומסים הגדולים בעיר העתיקה הוא באירועים ובחגים. יש להביא עובדה זאת בחשבון בתוכנית הפעולה לעתיד, והיא מובאת בחשבון באירועים השונים המתקיימים בשנים האחרונות בעיר העתיקה. נוסף לכך זוהו עומסים ניכרים בשלושה מתחמים עיקריים:

1. כנסיית הקבר: כנסייה זו היא מהאתרים המבוקשים ביותר, בעיקר בקרב נוצרים קתולים, אורתודוקסים וארמנים, וכן בקרב מבקרים שאינם באים אליה ממניעים דתיים מובהקים. בכנסייה נוצרים צווארי בקבוק בשתי נקודות עיקריות: בכניסה לכנסייה, שהיא הפתח היחיד אליה ומשמשת לכניסה וליציאה של מבקרים; ובכניסה הצרה אל האדיקולה (מבנה הקבר עצמו), היכולה להכיל רק מבקרים ספורים בזמן נתון.
2. אזור הר הבית/אל-חרם אל-שריף והכותל המערבי: המקום החשוב ביותר למוסלמים המבקרים בעיר העתיקה הוא אל-חרם אל-שריף. בפי היהודים נקרא המקום "הר הבית", והוא המקום הקדוש ביותר ליהדות. מאז ימי הביניים נעשה הכותל המערבי לאתר התפילה המרכזי ליהודים בעיר העתיקה וכיום, מבחינת מספר המבקרים בשנה, הוא נחשב לאתר התיירות הראשי בישראל.
3. הרובע היהודי: רובע זה מושך אליו בעיקר מבקרים ותיירים יהודים במשך כל ימות השנה, ובמיוחד בחגים ובימי חול המועד. צוואר הבקבוק העיקרי בתחומי הרובע נוצר לאורך הרחובות המסחריים, ובעיקר ברחוב תפארת ישראל עד מדרגות רבי יהודה הלוי, היורדות אל הכותל המערבי. בעונות השיא, בעיקר בחגים היהודיים, בעת שקבוצות של תלמידים וחיילים פוקדות את הרובע היהודי, נוצר עומס כבד על התשתית הקיימת. יש להדגיש שתכנונם וניהולם של צווארי הבקבוק צריכים להיעשות תוך התייחסות מיוחדת לכל מקרה ומקרה, בהתאם לאופיו של האתר, לציפיות ולהעדפות המבקרים, לאפשרויות הפיזיות והכלכליות הקיימות ולתגובות התושבים. באופן זה יתברר כי באתרים בעלי אופי דתי מיוחד הצפיפות אינה פרמטר חד-משמעי, וההתייחסות אליה לא תהיה דומה בקרב כל המבקרים באתר. בקרב עולי הרגל המגיעים לאתרים הדתיים ממניעים דתיים הצפיפות עשויה ליצור חוויה חיובית דווקא; לדוגמה, ברחבת הכותל או ברחבת הכניסה לכנסיית הקבר. לעומת זאת, אלה המבקרים באתרים שלא מסיבות דתיות עלולים לסבול מן הצפיפות ולחוש אי נוחות רבה.

תחבורה ונגישות האתרים רשת התחבורה הסובבת את העיר העתיקה ומוליכה אליה היא עמוסה ומשרתת את התושבים ואת המבקרים גם יחד. התחבורה הציבורית אינה מספקת, והמערכת הנקראת "חנה וסע" מוגבלת ומופעלת רק במקרים ספורים בשנה. נוסף על כך, הדרכים שבין החומות הן היסטוריות, רובן הן סמטאות להולכי רגל בלבד, והיכולת להרחיבן מוגבלת מאוד. היצע החניה בין החומות וסמוך לעיר עתיקה לא נותן מענה לביקוש התיירותי. הפתרון שניתן כיום הוא סגירה זמנית של כל העיר העתיקה לתנועת כלי רכב והפעלת מערך "חנה וסע" מחניונים מרוחקים (קראוס, 2008; Israeli & Mansfeld, 2003). הדיון בנגישות העיר העתיקה התחדד בשנתיים האחרונות בעקבות תוכנית הרכבל לכותל, מיזם שעיריית ירושלים מקדמת באגן העיר העתיקה שבירושלים, כדי לתת מענה תחבורתי לעומסי התנועה הכבדים במקום. לתוכנית מתנגדים רבים, בין היתר בשל טענות גופים ירוקים כי הפרויקט עלול לפגוע בנוף הקדומים של "האגן הקדוש" והעיר העתיקה. גורמים משפיעים שני גורמים עיקריים משפיעים על התפתחות התיירות בעיר העתיקה בירושלים: האחד – היותה של העיר העתיקה מוקד פוליטי בין-לאומי, עיר שנתפסת כאחד ממוקדי הסכסוך הישראלי-פלסטיני; האחר – המציאות החברתית-כלכלית הקשה שנוצרה בעיר העתיקה, בשנים האחרונות עקב הקמת גדר הביטחון. זו האיצה את ההגירה הערבית לתוככי העיר העתיקה,

בעיקר לרובע המוסלמי. אחת המסקנות היא שהצלחה בפיתוח התיירות בעיר העתיקה תלויה במידה רבה בטיפול בצפיפות האוכלוסין. בהסתכלות חיובית, התיירות יכולה לשמש מנוף לשיפור מצבה הכלכלי של הקהילה, ובאמצעותה אפשר להגדיל את ההשקעה הפרטית והציבורית בשיקום ובשימור האלמנטים, המונומנטים והרקמה האורבנית. ניהול התיירות – תוכנית פעולה בשנת 2013 הוצגה תוכנית לניהול ביקושי התיירות בעיר העתיקה בירושלים. התוכנית כללה חמישה כיווני פעולה עיקריים: 1. ההיצע התיירותי – האתרים; 2. הביקוש התיירותי – המבקרים; 3. שיווק ומידע; 4. האכסון; 5. תחבורה. כל אלה תוכלו ככל אפשר בראייה כלל-עירונית שבה העיר העתיקה היא חלק מן המכלול של ירושלים-רבתי (משרד ראש הממשלה, 2013)

1. ההיצע התיירותי- אחת ההמלצות המרכזיות בתחום זה הייתה לבחון לעומק את אפשרויות ההתערבות בשעות הפתיחה של האתרים השונים – ובעיקר הרחבת שעות הביקור – כדי לבזר את לחץ הביקורים באתרים ובצירים העיקריים. דרך נוספת לעשות זאת הייתה ההצעה לעודד ביקור באתרים ידועים פחות. הומלץ לאמץ את עקרון "המודל המרוכז" שהוצג לעיל. בצד המשך הריכוז של המאמץ העיקרי באזורים התיירותיים הקיימים הוצע לשקול את הרחבת גבולות האזורים הללו ולכלול בהם חלקים מן הרובע הנוצרי, ובעיקר מן הרובע המוסלמי. מפעלי פיתוח תיירותיים שיימצאו מתאימים באזורים אלה יאפשרו לצמצם במידת מה את הפערים השוררים בין הרבעים השונים של העיר העתיקה בדרגת הפיתוח הפיזי וברמה החברתית-כלכלית. עוד הוצע להקים מערכת שתעדכן ותיידע בזמן אמת את התיירים המחזיקים מכשירים סלולאריים ואת סוכני הנסיעות ומדריכי התיירים בדבר עומסים בצירים, שעות פתיחה עדכניות של האתרים ומצב התורים בהם.
2. הביקוש התיירותי- עלה הצורך ליצור הבחנה בין פלחי תיירות שניתן לנהל לפלחי תיירות קשיחים יותר, הניתנים פחות לניהול. עוד הוצע להבחין בין הביקושים המאפיינים את התיירים מחו"ל, המחפשים חוויה רוחנית, דתית והיסטורית, לביקושים המאפיינים את הקהל הישראלי, הרוצה, לפחות בחלקו, לחוות אטרקציות ופעילויות לכל המשפחה. תבנית פיתוח מומלצת היא גישה של ניטור (monitoring) וסימולציות על סמך תמונת המצב הקיימת, המובילה לפיזור הביקושים על פני הזמן והמרחב. התפיסה היא של "ניהול שינויים" (management of change) הפעלת "חיישן תמידי" שיזהה את השינויים בזמן אמת ויגבש את אופני התגובה המתאימים. תפיסה כזאת מיושמת בשנים האחרונות בעיר העתיקה בירושלים. מבחן רגישות של כושר הנשיאה של אתרים ומסלולים הראה כי לבד מן המאפיינים הפיזיים של האתר, נתוני הקיבולת של אתרים מושפעים מגורמים נוספים ומשתנים ובהם עמדת סדרן בכניסה לאתר, זמני התפילות, מאפייני המבקרים, מזג האוויר ועוד. מטרת הניטור היא ליצור מערכת דינמית ומתפתחת לקבלת החלטות ולביצוען, שתפעל בהתאם לנסיבות המשתנות, כך שניתן יהיה לקיים מערך תיירותי הולם לעיר העתיקה ולצרכיה הפיזיים והתרבותיים המורכבים.
3. שיווק ומידע- אחת ההמלצות החשובות של התוכנית, שאף מיושמת בשנים האחרונות, היא להפנות מאמצי שיווק אל פלחי תיירות נבחרים ולבנות מערכת דיפרנציאלית תומכת של תמריצים שונים לבעלי כושר הוצאה גבוה יחסית. בד בבד הופנו מאמצי שיווק לתקופות השפל בהיצע האכסון, וכן הושם דגש על קיום אירועים בתקופות אלה. בתוכנית מושם דגש בצורך לשפר את מערך המידע התיירותי ולהרחיבו באמצעות עדכון שוטף של אתר אינטרנט מזמין וידידותי למשתמש, שיהפוך לאחת מאבני היסוד של מערך השיווק והפרסום של העיר העתיקה בירושלים. ואכן, בשנים האחרונות נושא המידע למבקר קודם מאוד באמצעות אתר האינטרנט www.itraveljerusalem.com, אתר התיירות הרשמי של ירושלים. באתר רוכז מידע רב ביותר ומעודכן ככל הניתן על אטרקציות, סיורים, אוכל, לינה ומתחמי בילוי וקניות. כל אלו נעשים כיום בצד מערכת עדכונים שוטפת בתחומי תיירות שונים המופצת למכשירים הסלולאריים. עוד המלצה שהופיעה בתוכנית ומומשה לא אחת הייתה הקמת דלפקי מידע לתיירים ו/או הצבת דיילים שינועו בשטח בשעות ובימים עמוסים.
4. אכסון- בתחומי העיר העתיקה נמצאים בעיקר בתי הארחה ואכסניות, והם פועלים ברובם בחסות הכנסיות הנוצריות השונות. תוכנית הפעולה התיירותית איתרה כמה מקומות מתאימים לבניית שירותי אכסון נוספים, וכן הוצע לקדם מתן אישורים לתוספות בנייה במתכונת שתתאים לאופי הבנייה המקומית. הוצע לשקול בנייה של מערך תמריצים לעידוד שירותי אכסון בעיר העתיקה, לשיפור המצאי הקיים, להרחבת מלונות קיימים ולשיפור

התשתיות באזורי המלונות – הכול במסגרת האפשרויות הקיימות במרחב. עוד הומלץ לגבש מערך להשכרת דירות וחדרים בעיר העתיקה למעוניינים בכך, כפי שנהוג בערים היסטוריות אחרות בעולם. בפועל, ובעיקר לנוכח ההתקדמות האיטית באישור תוכניות ואישורים סטטוטוריים, בשנים האחרונות מורגשת התעוררות רבה בתחום ההשכרה של Airbnb, וחדרים רבים להשכרה ברחבי העיר העתיקה מופיעים ברשתות החברתיות למיניהן.

5. תוכנית תחבורה וניהול מרחבי- עקב הבעיות הרבות שעלו מניתוח מצב התחבורה הקיים, תוכנית הפעולה הציעה לאמץ כמה מן הרעיונות העיקריים המופיעים בתוכניות התחבורה שהתפרסמו בשנים האחרונות. בתחום התחבורה המוטורית הוצע לאמץ, ומייד, הגבלה של כניסת כלי רכב פרטיים כפתרון מקיף וכוללני שיופעל במגוון טקטיקות. בתוכנית הוצע לפעול מייד לניצול מרבי של שטחי החניה הקיימים מסביב לעיר ולאפשר לחנות בהם בשבת, חרף מחאת האוכלוסייה החרדית – גישה שאכן אומצה בסופו של דבר. אשר להתנהלות הולכי הרגל בעיר העתיקה, ובעיקר ביחס לכנסיית הקבר, הוצע לפעול לביזור התנועה בכנסייה זו באמצעות עידוד תיירי המורשת לבקר בה בשעות לא מקובלות, בהנחה שלא ניתן להתערב בהסדרים הדתיים הנהוגים בכנסייה. עוד הוצע להאריך את שעות הביקור בדרך הייסורים באמצעות הארת המסלול, ולאפשר לצליינים לעבור במסלול זה גם בשעות הלילה. אשר לרובע היהודי, לנוכח ההתגברות העצומה של תנועת המבקרים ברובע – ובמיוחד בציר תפארת ישראל – הוצע לעודד את התנועה בצירים נוספים ברובע היהודי, אך זאת לאחר בדיקה מעמיקה בשיתוף עם הנהלת הרובע ותושביו. גם כאן, שלל ההצעות האחרונות ממומשות בשנים האחרונות באופן כזה או אחר.

תוכנית לפיתוח מודעות למעורבות ולשיתוף הציבור

הנדבך העיקרי בתוכנית הפעולה לפיתוח התיירות בעיר העתיקה בירושלים היה גיבוש אסטרטגיה להגדלת מעורבות הציבור ולשיתוף האוכלוסייה המקומית בתוכניות ובתהליכי הפיתוח בתחום התיירות. הוצעו כמה דרכים לכך: שימוע ציבורי שוטף על תהליכי תכנון וקבלת הצעות לביצוע; קיום סקרי שביעות רצון שוטפים בקרב מבקרים ותושבים; הבחנה בין התושבים המקומיים המתפרנסים מן התיירות לאלה שאינם רואים בה כל רבותא, ומתן תמריצים לאלה האחרונים. במסגרת זו הוצע לעודד את כלל התושבים למעורבות בתעשיית התיירות בעיר באמצעות הקמת "ארגון מדריכים" מקרב תושבי העיר העתיקה שידריכו סיורים ברחבי העיר. עוד הוצע לקדם יוזמה של "סוף שבוע לתושבים", שבמסגרתו יוזמנו כל תושבי העיר העתיקה ליהנות מהאטרקציות ומהמוזיאונים בחינם. הצעה נוספת הייתה הקמה של מערך חינוכי שבמסגרתו יפעלו קבוצות ייעוץ וועדות מקצועיות הלומדות ומלמדות נושאים תיירותיים העולים תוך כדי תהליך הפיתוח. המערך שיוקם ישאף לקדם תוכנית לימודי תיירות בבתי הספר בעיר העתיקה, להתאים את התוכניות השונות למציאות החינוכית המתפתחת, ואף לשלב במערך התיירותי של העיר מוסדות חינוך שיש בהם עניין ארכיטקטוני. מטרת העל של מערך החינוך צריכה להיות להקים בעיר העתיקה בית ספר בין-לאומי ללימודי תיירות, שיהיה ספינת הדגל של המעורבות ושיתוף האוכלוסייה בפיתוח ובקידום התיירות. בבית ספר זה ישולבו לימודים אקדמיים של מקצוע התיירות. הוא יהיה אחת מאבני היסוד של פתרון מדיני עתידי שבו העיר העתיקה בירושלים תהיה עיר השלום והתיירות הבין-לאומית. בחזון זה הוצע להבליט את הייחודיות של העיר באמצעות הקמת מרכז בין-דתי שיוצגו בו המאפיינים הדתיים, ההיסטוריים והתרבותיים של ירושלים. המקום יהיה למוזיאון ולמרכז כינוסים שנושאים הוא ייחודה הבין-דתי של העיר העתיקה. ועדה ציבורית שיהיה בה ייצוג לבני שלוש הדתות המונותאיסטיות תגבש תוכנית חינוכית למרכז בין-דתי, וישותפו בה עמותות ציבוריות בין-דתיות ובין-לאומיות.

סיכום

עקרונות המתבססים על שיתוף ציבור והסכמה בין אוכלוסיות שמתייחדות ברצונות, בצרכים שונים, באמונות ובתפיסות עולם שונות הם הבסיס להתחדשות עירונית באמצעות פיתוח תיירותי. אימוץ כמה מעקרונותיה של התוכנית לניהול ולפיתוח התיירות בעיר עתיקה, וראיית התיירות כהזדמנות למציאת המשותף לכל הנוגעים בדבר, ובמיוחד למעורבות הציבור ולשיתופו בניהול ובפיתוח התיירות במזרח ירושלים, ובמיוחד בעיר העתיקה – כל אלה עשויים לשמש גשר לא רק למתח המתקיים בין צורכי הפיתוח התיירותי לחיי היום-יום של התושבים, אלא גם לפתרון המחלוקות הפוליטיות העמוקות יותר המאפיינות את אזורנו.

פרופ' קובי כהן-הטב הוא גיאוגרף והיסטוריון המשמש כפרופ' חבר במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. פרסם ספרים ומאמרים רבים העוסקים בתולדות ארץ ישראל בעת החדשה, בנושאים כגון עלייה לרגל ותיירות לארץ ישראל, מקומות קדושים, שימור ותיירות בערים היסטוריות, לאומיות ועיצוב המרחב הארץ-ישראלי, ערי קיט, הכותל המערבי ועיצובו לאחר מלחמת ששת הימים, הציונות והים. מספריו: קובי כהן-הטב (2006). לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; קובי כהן-הטב (2019). המהפכה הימית: אחיזת היישוב היהודי בים ובחופי ארץ-ישראל, 1917-1948. ירושלים, יד יצחק בן-צבי. Kobi Cohen-Hattab & Noam Shoval (2015). *Tourism, religion and pilgrimage in Jerusalem*. U.K: Routledge

Kobi.cohen-hattab@biu.ac.il

מחזוריות בחיי אתר מורשת תרבות ויחסה של הקהילה לפיתוחו התיירותי ריצ'רד בטלר, גיאוגרף אנגלי, החליט לבחון אם קיימת מחזוריות בחייו של אתר תיירות, ואילו המלצות ניהוליות ניתן לגזור מכך. במחקרו שרטט בטלר תבנית של מחזור חיים שנשענה על רעיון מחזור החיים של מוצר - רעיון מקובל בשיווק. לפי גישה זו בהתחלה המוצר נמכר מעט מאוד, בהמשך חל גידול מהיר במכירות, לאחר הגידול יש התייצבות, ואחריה ירידה. התבנית שהציג בטלר כללה שבעה שלבים: גילוי האתר וההתלהבות שהוא מעורר; מעורבות גדלה של הקהילה בחשיפתו; תכנון; פיתוח; התייצבות; קיפאון; דעיכה. בשלב האחרון כדי להציל את אתר התיירות נדרשת החיאה: שינוי במגוון האטרקציות שהוא מציע, תוספות ויצירת עניין חדש (Butler, 1980). בכל השלבים תופסת הקהילה מקום מרכזי, וכל שהיא מכירה את אתר התיירות ואת ייחודו, מודעת לחשיבותו וגאה בו, שותפה בפיתוחו ובהכנסות ממנו, כך הוא מוסיף להתפתח, אינו מאבד מזוהרו, ויש בו משום תרומה רבה לקהילה, לזהותה ולכלכלתה. מעורבות זו מועצמת באתר מורשת תרבות. הסיבה לכך היא ההכרה בערכי האתר, בתכונתם - שיקוף תולדות הקהילה, בתפקידם בחיזוק כלכלתה, ובחשיבותם בביטוי של ייחודה, זהותה וגאוותה המקומית.

הכרזה, שימור ופיתוח אתרי מורשת תרבות: מי האחראי? -אבי ששון

תהליך ההכרזה על אתרים היסטוריים כראויים להיכלל ברשימה של אתרי מורשת תרבות, שימורם, השבתם לפעילות וניהול תחזוקתם יכול להתבצע בדרכים שונות: "מלמעלה" על ידי רשויות היישוב, המכתיבות את בחירת האתרים ואת אופן שימורם ופיתוחם; "מלמטה" - כשאת התהליך מקדמת הקהילה; על ידי בעלי עניין שאינם מתגוררים ביישוב - יזמים שמעוניינים לקדם את פיתוח אתרי המורשת למטרות רווח או גורם פוליטי; שילוב בין גורמים אחדים. מטרת מאמר זה היא לתאר את תהליך תהליך ההכרזה של נכסי מורשת תרבות ברשימת השימור שהתקיים בעיר אשקלון, לבחון את מאפייניו ולדון בהשלכותיו על פיתוח התיירותי ועל הזדהות האוכלוסייה עם עירה ומורשתה.

מבוא

את מיקומה הגיאוגרפי וההיסטורי של אשקלון יש לבחון בשני היבטים: האחד – היותה גבול פוליטי של ממלכות ושליטים בתקופות שונות החל מן התקופות הקדומות; האחר – מיקומה במרחב המהווה מפגש בין תרבויות שונות. זהו הטביעו את חותמם על העיר במשך שנים הרבה. כעיר נמל מרכזית, בעלת מעמד גבוה מאוד בתולדות ארץ ישראל בתקופות הקדומות, הטביעו השליטים השונים את חותמם במבני ציבור מפוארים, ואלה שרדו באתרים שונים בעיר. עם זאת, חוסר ההתעניינות של המפעל הציוני באזור זה של הארץ הותיר בעת החדשה את מרחב אשקלון כאזור שאופי ההתיישבות בו מוסלמי בעיקר. הנוף, התרבות והמורשת באשקלון נעים לאורך הדורות בין הקצוות: בין התרבות המערבית, הנוכרית, האלילית, שהביאו עימם הפגאניים ששלטו במרחב בעבר (הכנענים, הפלישתים, היוונים והרומים), לבין התרבות הדתית שהביאו עימן הדתות המונותאיסטיות שהתקיימו בה (היהדות, הנצרות והאסלאם). אל מול שרידי המקדשים והפולחן הפגאני שאמורים להיטיב את היחסים בין אדם לאל ובין אדם לחברו, נכתבו נבואות הזעם של נביאי

ישראל שראו באשקלון סמל לרוע, לשחיתות ולעבודת אלילים; אל מול הפולחן האילי היווני והרומי ניצבו מאמציהם של חז"ל, שחיפשו דרכים לטהר את אוירתה ולהקל מבחינה כלכלית על האוכלוסייה היהודית שהתגוררה ופעלה בעיר; אל מול בית המרחץ ובית הבושת ששרידיהם התגלו בעיר יש המחפשים את שרידי בית הכנסת, שפריטים ממנו נמצאו לפני עשרות שנים. אלה ואלה הטביעו בתולדותיה ובנופיה של העיר את תרבותם, חותמם ושרידיהם, והשתלבו לכדי מרחב עירוני בעל רבדים שונים היוצרים נוף רב-תרבותי מיוחד במינו. על אף נבואת הזעם של הנביא צפניה, ולפיה "עֵזָה עֲזֹבָה תִּהְיֶה וְאַשְׁקֶלֶן לְשִׁמְמָה אֲשֶׁדּוּד בְּצִהְרִים יִגְרְשׁוּהוּ וְעֶקְרוֹן תִּעְקַר" (ב, 4), במאתיים השנים האחרונות משכה אשקלון את תשומת ליבם של חוקרים ותיירים מערביים. אלו באו לגלות מחדש את הארץ ואת רבדיה ואתריה ההיסטוריים, והותירו אחריהם מסכת מרשימה של עדויות על העיר וסביבותיה (Schloen, 2008) בדור האחרון אשקלון היא מוקד לחפירות ארכיאולוגיות ולמחקרים החושפים את צפונותיה המיוחדות כאחת הערים החשובות בתולדות ארץ ישראל.

אשקלון ניחנה בכל היתרונות הקוסמים ליזמי תיירות, ואלו הקימו בה מלונות ואתרי נופש. בתקופת המנדט הבריטי הרבו חיילי בעלות הברית לנפוש בחופי העיר, בעיקר בשטח משטרת החופים ("משטרת ג'ורה", כיום כפר הנופש לחיילים על שם מוטה גור ז"ל). חוף ים ארוך ובו אפשרויות לפיתוח ספורט ימי ברמה בין-לאומית, תנאי אקלים נוחים במיוחד, טמפרטורת ים גבוהה יחסית בעונת החורף וכמה אתרי נופש ובהם "פארק אשקלון" על שרידיו הארכיאולוגיים (כיום גן לאומי אשקלון) – כל אלה הפכו את אשקלון ליעד תיירותי מובהק עם הקמת המדינה. עוד בטרם אוחדו חמש שכונותיה של אשקלון לעיר אחת (1955), בשנים 1953-1954 פעלו בה שלושה בתי מלון (דגון, גני שמשון והבית הוורוד). המלונות הראשונים אופיינו כמלונות שכונתיים בעלי אופי כפרי והיו בני קומה אחת. במחצית השנייה של אותו עשור נחנכו עוד שלושה מלונות: אשקלון, המלך שאול ומרגוע לעובד. אלו כבר היו מלונות גדולים יותר. הם היו קשורים למערכת בתי ההבראה שהחלה להתפתח באותה עת, והציעו "חבילות נופש" לתייר (רודריג וששון, 2016). בראשית שנות השישים נפתח "כפר הנופש הצרפתי", שהתייחד בהיותו חלק מרשת בין-לאומית שזיהתה את הערכים האוניברסליים של המקום. כעשור מאוחר יותר נפתח חניון אשקלון (כיום בשטח גן לאומי אשקלון) – מתחם ללינה ולנופש שהציע חדרים וצריפים פשוטים ("בונגלוס") ובצידם אפשרות להקמת אוהלים, וסיפק את צורכיהם הבסיסיים של הנופשים – מקלחות, שירותים, קיוסק ועוד. בפרסומיה ובפעילות המיתוג של אשקלון כעיר תיירות הדגישה תמיד עיריית אשקלון את שני רכיבי הנוף המיוחדים של העיר שיכולים לדעתה להיות אטרקציה תיירותית: המערכת הפיזית, הכוללת את רצועת החוף, נוף הדיונות והאקלים הנוח, ורכיבי המורשת, בעיקר האתרים הארכיאולוגיים בתל אשקלון (שכונה אז "פארק אשקלון"). רכיבים אלה מיוצגים בגלויות מהעשורים הראשונים של העיר. אחת ה"אטרקציות" התיירותיות באשקלון בשנות החמישים נקשרה בנשיא השני יצחק בן-צבי. בשנת 1953 הוא הגיע לביקור בעיר לרגל חנוכת המרכז המסחרי של שכונת אפרידר. בביקורו זיהה את סגולותיה ועודד את בנו עמרם (הבן היחיד שנותר לזוג בן-צבי לאחר מות בן הזקונים, עלי, בקרבות תש"ח) להתיישב באשקלון. בסופי שבוע נהג עמרם לארח את הוריו בביתו שבשכונת אפרידר, ובשלב מסוים קיבלו הנשיא ורעייתו מחברת אפרידר מבנה סמוך לבית הבן כדי שישמש אותם למגוריהם, כמעין "מעון קיט". הנשיא נהג לפקוד את בית הכנסת בשכונה וקשר קשרי ידידות עם תושביה. בני הזוג אף נהגו לרדת לחוף הים ולשוחח עם המתרחצים ועם המצילים, ולעיתים אף ישבו בקפה "מעדן" שבלב אפרידר, מרכז חיי החברה האשקלנית באותה עת. ברבות הימים הפך הבית למעון הנופש הנשיאותי של הזוג בן-צבי, ומשך את תשומת ליבם של מקומיים, נופשים ותיירים (ששון וסובול, 2013). שינוי במעמדה של אשקלון כעיר תיירות התרחש במהלך העשורים השלישי והרביעי של העיר. משנות השבעים ועד שנות התשעים חלו בתחום התיירות קיפאון ואף נסיגה, חלק ממגמה ארצית בערי החוף בישראל (למעט תל-אביב רבתי). שנות השמונים מייצגות תקופה של "ימי ביניים" מבחינת התיירות בעיר. מנתוני העירייה עולה כי תפוסת חדרי המלון הייתה חלקית ביותר, וכי הביקוש התיירותי היה דל. השינוי נבע, בין השאר, מהירידה הכללית שחלה בתיירות עקב האינתיפאדה הראשונה (פרצה בסוף שנות השמונים). בשנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים חוותה העיר "רנסנס תיירותי". רשתות בין-לאומיות נכנסו לשוק המלונאות העירוני והציבו סטנדרטים חדשים שטרם נראו עד אז. השיא היה בחנוכת בית המלון הולידי-אין בשנת 1999 (בתכנונו של יעקב רכטר). אלא שהציפיות שנתלו בתיירות בעיר לא התממשו. המצב הביטחוני המערער בדרום הארץ בשנת 2000 פגע גם הוא בהיקף התיירות הנכנסת אל העיר. בשנים האחרונות מורגשת התעוררות בתחום התיירות, ולצד התחדשותם של מלונות ישנים קמים מלונות חדשים. להתעוררות זו חיסרון אחד: הפיתוח התיירותי

אינו מלווה במדיניות ברורה באשר לתיירות העירונית בכלל ולאופן ניצולם של אתרי מורשת התרבות של העיר והפיכתם ליעדים תיירותיים בפרט. מאמר זה מבקש להציג את התהליכים הסטטוטוריים והפרטיים שהתרחשו בעיר בנוגע לפיתוח המורשת והשימור כמנוף לפיתוח תיירותי. לשם כך יסקרו התהליכים הסטטוטוריים שנקטה עיריית אשקלון ולצידם פעילות של יזמים פרטיים בתוך המערכת החינוכית הממוסדת ותרומתם למורשת ולתיירות. הסקירה תקדם דיון בחשיבות צמיחתם של תהליכים "מלמטה" לצד הפעילות הסטטוטורית, וזאת כדי לדלג על חסמים ביורוקרטיים ולהוביל את העיסוק במורשת ובשימור באשר הם, ובעיקר כדי לפתח מוקדי תיירות על בסיס אתרי מורשת. האפיון והדיון יוכלו לתרום לגופים ציבוריים, ממסדיים ואחרים לתכנן את תהליכי שימור המורשת, בין השאר גם על בסיס מערכת החינוך המקומית ותוך ניצול יתרונותיה, ובשילוב יזמים פרטיים ומתנדבים. ברם בכוונתנו לומר כי האחריות לשימור המורשת ולפיתוח התיירות היא ראשית לכול של הרשות המקומית.

שימור "מלמעלה": העירייה ומוסדותיה ויחסם לאתרי המורשת, לשימורם ולפיתוחם התיירותי
להיסטוריה של אשקלון יש ביטוי בנכסי מורשתה התרבותית, ובהם שרידים מתקופות קדומות ושרידים מתקופות מאוחרות. באלה האחרונים נכללים, למשל, קבר שיח' עוואד והמסגד הגדול מהתקופה הממלוכית, בתי העיירה מג'דל מהתקופה העות'מאנית, ומבנים ציבוריים מתקופת המנדט הבריטי – משטרת החופים, משטרה אזרית, בית ספר, מגדל מים ועוד. למרות הגיוון הרב אין להנהלת העיר מדיניות ברורה שתדגיש את חשיבותם של האתרים ההיסטוריים לתדמיתה ולכלכלתה של העיר, למערכות החינוך ולתיירות; תגבש חזון הנשען על המורשת ההיסטורית של העיר; תנהל את התהליכים הסטטוטוריים והשימוריים, ותהפוך אתרים אלה למקום לפעילות תיירותית משמעותית ברמה המקומית והארצית. הגם שהעיר הייתה בראשיתה מוקד משיכה לתיירי חוץ ופנים, ואף משכה אליה חוקרים בתחומים שונים, רבים מאתריה ההיסטוריים נזנחו, ובעיקר אלה שנקשרו למורשתה הערבית (ששון, 2017).

תהליכים בפיתוח המורשת והשימור באשקלון

במשך שנים הרבה התלבטו פרנסי העיר כיצד להנגיש את המורשת ואת שרידיה המוחשיים לבני הנוער, לתושבי העיר ולבאים בשעריה למטרות תיור ונופש. מחד גיסא דומה כי שאלות ותהיות שכאלה עלו בעיקר בנוגע לאתרים היסטוריים מכמה תקופות – הממלוכית, העות'מאנית והמנדטורית – ומייצגים בעיקר את התרבות המוסלמית והערבית. מאידך גיסא בתודעה הציבורית התקבלו האתרים הארכיאולוגיים כבעלי ערך תרבותי בין-לאומי, והם מוגנים לכאורה ובעלי מעמד מיוחד, בעיקר בתל אשקלון. על חסרונה של מדיניות אחידה יעידו יוזמותיהם של פקידים ויזמים בעיר. הללו הפיצו דפי מידע, גלויות ופוסטרים שכללו בעיקר התייחסות לחוף הים, לאתרים הארכיאולוגיים ברחבי העיר ובעיקר בתל אשקלון, אבל נעדרה מהם התייחסות מעמיקה להיסטוריה שלהם, ובוודאי לקידום הביצוע של הליך סטטוטורי בנוגע לאתרים היסטוריים. ההכרה בחשיבותם של אתרי המורשת המייצגים את הרבדים ההיסטוריים העשירים והמגוונים של העיר ובתרומתם גם לייחודה של אשקלון וגם לפיתוחה ההיסטורי התעוררה בשנת 2005 בעקבות המאבק להצלת "בית האמידים" במג'דל – השכונה העתיקה של העיר שיש בה שרידים רבים מהתקופה הממלוכית, ובעיקר משלהי התקופה העות'מאנית. הבית בולט בתכנונו האדריכלי המיוחד ובאירועים ההיסטוריים שנקשרו בו (ששון וקציר, 2011). החלטת העירייה להרוס את המבנה עוררה פעילי ציבור לפעול למניעת הריסתו, לשימורו ולתכנון הפיתוח בסביבתו (ששון, 2005). מדובר במבנה הגדול והגבוה ביותר ששרד מהעיר בתקופה העות'מאנית, והוא מהווה דוגמה מוחשית לבתי אמידים באותה עת. זהו מבנה פטיו בעל חצר פנימית קטנה; הוא בן שתי קומות ומשולבים בו סגנון הבנייה המזרחי עם אלמנטים המסמלים את מה שהיה מודרני בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, כגון מעקות ופריטי בנייה יצוקים. הפעולות להצלת המבנה ולשימורו יצרו שיח מקומי חדש שהתייחס לא רק לנושא השימור הפיזי אלא גם לערכים היסטוריים ותרבותיים, ובהם הגדרה של המורשת המקומית – כולל זו הערבית. אחת מתוצאות המאבק הייתה ביצוע סקר מקיף של כ-180 אתרים היסטוריים ברחבי העיר (ששון, 2008). ברשימה זו בלטו שתי שכונות שיש להן חלק מרכזי במורשתה של אשקלון:

1. שכונת מגדל ואתריה: שכונה שבעברה כונתה מג'דל, ועד לשנת 1948 התאפיינה בבנייה מסורתית של בתי אבן חד-קומתיים בסגנון "בית החצר", כולל עצי פרי רבים בחצרות ומחוצה להן, ומערך של סמטאות צרות וצפופות. לאחר הקמת המדינה אוכלסה השכונה בעולים חדשים רבים. אלה התיישבו בבתים הערביים הנטושים, ולמעשה שימרו את הנוף האורבני-

היסטורי וביצעו בו שינויים מינוריים בלבד. עם זאת, ידם של גורמי ההנדסה הייתה קלה בחתימה על מבנים היסטוריים כ"מבנים מסוכנים", מה שהביא להריסת רבים מהם וליצירת חללים גדולים במרחב ההיסטורי.

2. שכונת אפריר: יזמיה הראשונים של השכונה התייחסו אליה כאל "אשקלון החדשה" – עיר שהחלה להיבנות לצידו של היישוב שהתפתח במגדל. תוכניתה של אפריר מאופיינת בתכנון מודרני, בסגנון של "עיר גנים" הכוללת רחובות ראשיים רחבים, שטחים גדולים למגרשים, ובנייה מודרנית שבראשיתה אופיינה כחד-קומתית. בליבה של השכונה נבנה המרכז המסחרי והתרבותי ובו בית העם, מגדל שעון, חנויות ומסעדות. תשומת לב רבה ניתנה לגנים ולשטחים ירוקים. בעקבות הסקר החלה ועדת שימור לפעול בסדירות. במאי 2009 אישרה הוועדה להכיר ב-83 אתרים כראויים לשימור. ההכרה תאמה את עמדת הרשות העירונית ושל העומד בראשה (בני וקנין, ראש העיר בשנים 1991-2003, 2008-2013), שביקשו לבסס את כלכלת העיר ולחדד את זהותה באמצעות פיתוח ענף התיירות באתרים ההיסטוריים. כדי לקדם את הפיתוח התיירותי ולחזק את המודעות לחשיבות שיש לאתרי מורשת התרבות נערך בשנת 2011 במכללה האקדמית אשקלון כנס שהתמקד בחידושי המחקר בתחומי המורשת, השימור והתיירות בעיר (ששון, 2011א). באותה שנה התקיימה גם השתלמות לאנשי אגפי התכנון, ההנדסה, שיפור פני העיר ואחרים בנושא "פיקוח ואכיפה של שימור אתרי מורשת באשקלון". מארגניהם של שני האירועים קיוו לעצור באמצעותם את הפגיעה באתרים ההיסטוריים בעיר ולזרז את שימורם. אבל לא כך קרה. מלבד הסביל שברחוב אלי כהן, ששימורו בוצע ביוזמתה ובמימונה של המכללה האקדמית אשקלון, נעשה רק מעט (ששון, 2011ב; ששון וגבעולי, 2004).

שילוט באתרי מורשת

לאור ההכרזה על רשימת האתרים הראויים לשימור הוצבו ברחבי העיר כשלושים שלטי הסבר של המועצה לשימור אתרים. למעשה, כבר בשנות השמונים של המאה הקודמת הציבה עיריית אשקלון שלטי קרמיקה לאזכור תפקודם ההיסטורי של אחדים מהמבנים במגדל, השכונה הראשונה בעיר. השילוט התייחס אך ורק לפרק ההיסטורי הישראלי של המבנים: "בית העירייה הראשון", "בית קופת חולים" ועוד. בדרך כלל נכתב בשלט משפט קצר, בן עשר מילים לכל היותר. תרומתם של השלטים הללו לפיתוח התיירות ולמורשת העירונית הייתה מועטה, ועם השנים ובעקבות עבודות פיתוח חלקם אף נעלמו. שלא כמו השלטים הישנים, את הצבתם של החדשים ואת תוכנם ליוותה תוכנית סדורה שבה היה שותף גם כותב שורות אלה, והיא התבססה על כמה עקרונות: א. התייחסות למספר רב של מבנים ובאזורים שונים של העיר, מתוך ראייתנו את העיר כמרחב גיאוגרפי-תיירותי כולל; ב. ניצול השילוט לסימון ולתמרוך אתרים היסטוריים: לא עוד לוח קטן הנקבע על קיר המבנה ורק המתקרב אליו נחשף אל האתר, אלא הצבת שלטים עצמאיים על המדרכה סמוך לאתר, באופן המזמין את המבקר באזור לסור אליו לבדוק את תוכנו; ג. הבאת הסיפור המלא של האתר לידיעת המבקר, כולל הפרקים שלפני הקמת המדינה והמורשת הערבית. מתצפיות שערכנו חברי ואני עולה כי הציבור לא היה אדיש לשלטים, והם עוררו את מודעותו לאתרים השכנים ולכלל השכונה, שכן בין השלטים הוצבו גם שלטי הסבר כלליים. דומה כי השלטים הביאו חלקים בציבור להכיר בחשיבותם של אתרים כגון אלה, כפי שעולה מריבוי ההודעות המתקבלות מעוברי אורח בדבר פגיעה במבנים היסטוריים בעיר. השלטים הם גם תמרור וכלי בידי מתנדבים מחד גיסא ופקחי העירייה מאידך גיסא למתן תשומת לב לסביבתם של אתרים היסטוריים. כך הולכת ומתפתחת למעשה שפה שימורית בקרב קהלים רבים בעיר. מבחינה תיירותית השלטים הם בסיס ל"תחנות עצירה" ליחידים ולקבוצות המסיירים בעיר, ובעיקר בקרב קבוצות של מורי דרך מקומיים. עם זאת אפשר לומר בצער כי התהליך העממי שנוצר עדיין איננו דוחף את הרשות להכנת תוכנית תיירותית ראויה לשמה.

אמצעי הסברה

ניסיון נוסף לקדם את הפיתוח התיירותי בעיר נעשה באמצעות פרסומים שונים. במהלך השנים הפיקה עיריית אשקלון מפות עירוניות מסודרות שנועדו בעיקר להתמצאות בעיר ובמספר מצומצם של אתרי תיירות, ובהם הגן הלאומי, מרכז אפריר (כולל "חצר הסרקופגים"), קבר השיח', הכנסייה הביזנטית ו"הקבר הרומי" (שזה שנים רבות סגור בפני הציבור). בשנת 2009 הופקה מפה שכללה שני מסלולי סיור היקפיים בעיר על בסיס אתרים היסטוריים רבים, שחלקם לא סומנו במפות קודמות. האתרים הללו סומנו בסמליל המועצה לשימור אתרים, ולכל אחד מהם התלוו דברי הסבר. המפות

הופקו בשלוש שפות (עברית, אנגלית וצרפתית), והן מחולקת גם כיום בריד התיירות הבין-לאומי שנערך אחת לשנה בתל-אביב. אולם המפה איננה נפוצה בבתי מלון ובאתרי תיירות. בשנים האחרונות הפיקה העירייה ביוזמתו של כותב שורות אלה עוד שני דפי מסלול למטייל העצמאי, מתוך כוונה שהם יהיו חלק מסדרת דפדפות, אולם הם עדיין אינם נגישים לציבור ולמוסדות התיירות. ספרון שהופק כמקראה לתלמידים על אודות אתרים היסטוריים בעיר הפך למדריך סיור לכל דכפין ואזל מן המדפים (ששון וסובול, 2011א) כישלונה של הרשות לקדם את שיווקה של העיר לפיתוח תיירות ובה בעת לחזק את חשיבות אתריה בעיני תושביה בולט במיוחד לאור העובדה שאשקלון היא עיר קולטת עלייה, והבולטת בה היא העלייה מארצות חבר העמים. הרשות המקומית לא השכילה לפתח הסברה מתאימה עבור קבוצה זו. חוברת בשפה הרוסית שהיא יוזמה פרטית של עולה שהמורשת חשובה לו הופקה במשאבים פרטיים ומופצת בסיוורים פרטיים למגזר זה (Sasson & Pocher, 2018). לצוות המורים והמשחזרים בתחום ההנדסי, וליוו את התלמידים בשיעורים ובשטח. המים העולים מן הבאר זורמים בתעלות השקיה מסורתיות ומשקים את הבוסתן שניטע מסביב ומשחזר את הגידולים ההיסטוריים באשקלון: בצל אשקלוני (שאלוט), כופר (חינה), כרם גפן ועוד. המיזם הסתיים בהצלחה מרובה, וכיום האתר הוא מוקד משיכה לתיירים הבאים לגן ומתנסים בשאיבה בשיטה היסטורית ייחודית. לגלות ולצייר את העיר- בבית הספר מקיף ה' דרכא פועלת מגמת אומנות ועיצוב. התלמידים נחשפו לאתריה ההיסטוריים הציוריים של שכונת מגדל, ערכו רישומים (סקיצות) בשטח, ובבית הספר העלו את החומר לתוכנת עיצוב ויצרו ציורים חדשים של פרטים באותם אתרים היסטוריים (ידית של תריס, סורג של בית, טיח שהתקלף, לבני כורכר מיוחדות, ומוטיבים נוספים). הציורים הודפסו על לוחות קרמיקה גדולים ואלה הוצבו על קירות האתרים כחלק ממערך ההמסרה בנוף ההיסטורי. ההדים שיוצרים השלטים המצויירים בקרב עוברים ושבים מפנים את תשומת ליבם אל האתרים ומעודדים אותם להציץ פנימה ולגלות פרטים שתיעדו התלמידים, וכך ללמוד על האתר, צפונותיו וסגולותיו. כעת מנצלים יחידים וקבוצות את השלטים האלה כחלק מההסברה ומהסיוור התיירותי בעיר. במיזם אחר צילמו התלמידים נופים ואתרים שונים ברחבי העיר ובשכונותיה, עיבדו מן התצלומים קולאז'ים ועיצבו גלויות דואר צבעוניות לשכונות העיר (אלא שהגלויות לא הופצו לציבור). פעילות זו עוררה ראשית לכול התלהבות גדולה בקרב הצוות החינוכי, שגילה את אתרי המורשת על הפן האומנותי שלהם, ואת האפשרות שהם מזמנים ליצירה אומנותית מגוונת.

דין ומסקנות

מעשה השימור יכול להיבנות בדרכים שונות, ובהן בולטות שתיים: "מלמעלה" – על ידי המנהיגות העירונית ומוסדותיה במסגרת תהליכי תכנון, פיתוח וכלכלה, ו"מלמטה" – על ידי יזמים פרטיים, תושבים, נאמני שימור ואחרים, ואת התהליך אמורה להוביל המנהיגות הציבורית הנבחרת והשלטת. מטרתו של מאמר זה הייתה לבחון את מאפייניו של התהליך ההכרזה על אתרי מורשת העיר אשקלון ואת ההשלכות שהיו לו על קידום המעשה השימורי בעיר. הצבענו על שני תהליכי צמיחה של יוזמות שימור בעיר: "מלמעלה" – זו שנבנית ומותווית על ידי גורמי העירייה, ו"מלמטה" – זו שמופעלת על ידי מי שמצויים בשטח, מנצלים אותו כמשאב חינוכי ותיירותי ואכפת להם. לשם כך נבחנו תהליכים ופעולות בתחומי המורשת והשימור והמידה שבה קידמו את פיתוח התיירותי של העיר. מבחינה זו עלה כי העירייה עשתה עד כה מעט מאוד, ובעיקר בתחום ההסברה (הפקת מפה, דפי מסלול ושילוט אתרים). פעילות העירייה מאופיינת בנראות גבוהה לכאורה, ואפשר היה לצפות שהחומרים יופצו ברחבי העיר ובאתרי תיירות. אלא שכפי שהראנו גם חומר זה מופץ במשורה, בעיקר בכמה מבתי המלון. אף שכבר נכתבו תיקי תיעוד אחדים, נערכו סקרים הנדסיים ונכתבו תוכניות מתאר שונות, הרי בפועל עיריית אשקלון טרם נכנסה לתהליך של שימור פיזי. כך לא זו בלבד שההרס באתרים אינו נמנע, אלא שגישה זו מקרינה "גרירת רגליים" של העירייה ומוסדותיה. להקרנה זו מצאנו בשנים האחרונות ביטוי שלילי בפגיעה פיזית באתרים היסטוריים, הן על ידי יזמים הפועלים בתוך או לצד אתרים היסטוריים הן על ידי גוף עירוני דוגמת החברה הכלכלית לאשקלון (חכ"ל). אפשר אפוא להצביע על מיעוט העשייה "מלמעלה" של העירייה ומוסדותיה הן בתחום האדריכלי-פיזי הן בתחום התיירותי בהקשר לאתרי המורשת. לפעילות המועטה של העירייה לעומת הפעילות המרובה של הקהילה חברו כמה סיבות:

1. חסרונה של תוכנית אב לשימור – תוכנית שתעגן את מעמדם של האתרים ההיסטוריים בעיר ותקבע את תרומתם לפיתוח תיירותי.

2. ניהול השימור – היעדרו של ממונה שימור באגפי התכנון וההנדסה בעיר. מצב זה גורם לניוון במודעות הציבורית וכן במודעותם של מתכנני העיר.
3. הטלטלות שעברה ההנהגה העירונית בעשור האחרון – חילופי ראשי עיר בכל אחת מהקדנציות האחרונות – הביאו עימן חילופי פקידיים ובעלי תפקידים, ואלה קטעו את רצף העשייה בתחומי המורשת והשימור. דוגמה בולטת לכך היא עצירת תוכנית הפיתוח והשימור של המרקם העות'מאני והמנדטורי בשכונת מגדל על פי תוכנית שהכין משרד גיא-ואת בשנת 2012 בתוכנית זו כבר בוצעו מהלכים אחדים: תיעוד המסגד הגדול, סקר חזיתות היסטוריות ברחוב הרצל, פרוגרמה למרכז מבקרים, פרוגרמה לשילוט, תוכנית לחנייות, שיקום קטע במדרחוב ועוד. רק חלק קטן מהתוכנית בוצע, ורובה נקטעה באיבה עם חילופי הגברי בראשות העיר בשנת 2013. מצב זה הגביר את תחושת אי האמון בקרב הציבור ובעיקר בקרב בעלי העסקים באזור, שנפגעו יותר מכול מעבודות הפיתוח שהחלו באזור וחלקן לא הסתיימו. רק לאחרונה הועלו וסומנו אתרי המורשת במערכת המידע הגיאוגרפית העירונית בתקווה להפנות אליהם את תשומת ליבם של גורמי תכנון ויזמים.
4. מעמדה ומקומה של התיירות בעיר, הן בהקשר של תיירות הפנים הן בהקשר של התיירות הנכנסת, טרם הוסדר. הגם שראשי העיר ממשיכים להגדיר את אשקלון כעיר תיירות, והיא נהנית לעיתים משירותי השיווק של משרד התיירות לאתרי תיירות ומלונות בעיר, הרי הנהגת העיר טרם בנתה חזון ותוכנית ארוכת טווח בתחום זה.

מגוון סיבות זה מסביר את חולשתה של הרשות בקידום השימור הפיזי של המורשת התרבותית ההיסטורית בעיר גם לטובת קידום התיירות. מכיוון שכך קודם שימור המורשת התרבותית "מלמטה", על ידי התארגנויות חוץ-ממסדיות וספונטניות מתוך מערכת החינוך, יזמי תיירות וארגונים שונים. מעורבות זו חשובה אבל אין היא מבטיחה המשכיות של מעשה השימור. זאת משום שהיא פועלת ללא תוכנית סדורה, ללא תקציב ארוך טווח, ללא קביעת סדרי עדיפויות, ותלויה לעיתים בגחמות פוליטיות. רק תכנון ממסדי שידע לשלב את המסד הפיזי של המורשת העשירה עם סגולות הנוף הפתוח בעיר יוכל לקדם את מעמדה התיירותי של העיר הרבה מעבר לרמה המקומית והארצית. בפועל הדברים מתבצעים ומתפתחים אחרת. ככלל אפשר לומר כי עד כה לא יזמה עיריית אשקלון, כגוף העירוני הממונה על המורשת, התרבות והשימור, שום יוזמה בתחום זה. כל הפעולות שצוינו לעיל החלו "מלמטה" על ידי גורמים א-ממסדיים שרתמו פקידי עירייה לעשייה (ששון וסובול, 2011ב). מיזמים דוגמת אלה שהצגנו במאמר זה ייבחנו בסופו של דבר בהתמדה ובאורך הרוח של כל המעורבים בהם. החל בתלמידים, עבור במורים וכלה ברשות המקומית ובפעיליה, דבר המעמיד את כולם בפני אתגר גדול. אומנם למערכת החינוך יש תוכניות ומחויבויות רבות, אולם נדמה כי אימוץ אתר היסטורי משתלב היטב בלמידה ובעשייה המגוונות במערכת, מחד גיסא, ועונה על צרכים שונים של המערכת, מאידך גיסא. יש לקוות כי הנהגת העיר תיטול את המושכות ותוביל את המערכת לעשייה שיטתית, מתוכננת וארוכת טווח.

ד"ר אבי ששון - מרצה בכיר בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית אשקלון; גיאוגרף היסטורי העוסק בחקר מישור החוף הדרומי זה שנים רבות. במחקריו הוא מתמקד בתופעות חברתיות שיש להן ביטוי במרחב ובשימור אתרים, מבנים ומתחמים במישור החוף. הוא ליווה את עיריית אשקלון ומוסדותיה במיזמי מורשת ושימור שבמסגרתם הופקו פרוגרמות וניירות עמדה שונות.

sassonavi@gmail.com

כושר נשיאה חברתי בפיתוח תיירותי בנכס מורשת תרבות המונח כושר נשיאה (carring capacity) משמש בתחומים שונים, בסביבות נופיות ובמרקמים בנויים, ובאלה גם בנושא התיירות (Krutilla & Fisher, 1972; McCool & Lime, 2001). לכושר הנשיאה היבטים פיזיים-סביבתיים, חברתיים וכלכליים. בהיבט הפיזי מוצג מדד שמתייחס למספר הפריטים היכולים להימצא בזמן מסוים במרחב כלשהו בלא שיווצרו פגיעות בלתי הפיכות באותו מרחב. באתר מורשת תרבות שמתוכננת בו פעילות תיירותית נבחן כושר הנשיאה הפיזי של האתר לאור מספר המבקרים היכולים להימצא בו בפרק זמן מוגדר בלא שערכיו ייפגעו. אלא שבחינה זו אינה שלמה, ומלבדה נבחן גם כושר הנשיאה החברתי,

המבוסס על יחסה של הקהילה לפיתוח התיירותי באתרים המצויים בתחומה ויש להם תפקיד בבניית זהותה. המחקרים מציגים מודלים שונים לבחינת היחסים הללו, ומוצעים בהם פתרונות שמטרתם לייצר איזון בין הקהילה לבין הלחץ שיוצר הפיתוח התיירותי עליה ועל אורחות חייה היום-יומיים. הפתרונות מתבססים על שיתוף ציבור, על חיזוק המודעות לחשיבותם של הנכסים ההיסטוריים וערכיהם ועל מעורבות בפיתוח עצמו, הן בהיבט כלכלי הן בהיבט ניהולי. מזכרת בתיה שהיא אחת משתי המושבות הנידונות במאמר זה היא דוגמה ליישוב שאוכלוסייתו נחלקת בעמדותיה בנושא שימור נכסיה ההיסטוריים של המושבה ופיתוחם התיירותי.

כושר נשיאה חברתי בפיתוח תיירותי בנכסי מורשת במושבות העלייה

הראשונה- עירית עמית-כהן

מאמר זה מתמקד בכושר הנשיאה החברתי-כלכלי של נכסי מורשת תרבות במושבות העלייה הראשונה שהוחלט להשמישם ולקדם בהם פיתוח כלכלי-תיירותי. כדי לדון בתופעה זו נבחרו שתי מושבות הממוקמות בשולי אזור הליבה בישראל - מזכרת בתיה וזכרון יעקב. לבחירה במושבות הללו כמה סיבות: יש בהן מצאי רב של נכסים היסטוריים שערכיהם התרבותיים מייצגים את הזהות המקומית של האוכלוסייה המתגוררת במושבות, אך גם של החברה הישראלית היהודית; רבים מנכסי המורשת עוברים השמשה תפקודית, ובתהליך זה יש לפיתוח התיירותי מקום מרכזי; ברבות מהמושבות, לצד ההכרה בתרומת הפיתוח התיירותי לכלכלתן מתעורר חשש בדבר פגיעה בכושר הנשיאה הפיזי של אתרי המורשת, ובעיקר פגיעה בקהילה עצמה, שהאתרים הם חלק מהגדרת ייחודה ומזהותה המקומית. מאמר זה מבקש לבסס את הטענה שככל שתתחזק בקהילות המתגוררות במושבות המודעות לחשיבותם של נכסי המורשת שביישוב, לערכיהם ולאפשרויות הפיתוח שלהם, כך יפחת חששן מפגיעה בכושר הנשיאה שלהן.

מבוא: נכסים היסטוריים במושבות, מעמדם ותרומתם לפיתוח תיירות

למחקר על נכסי מורשת תרבות היבטים שונים, אך בולטים בהם שניים: האחד – תולדותיהם של הנכסים, ערכיהם ההיסטוריים והעיצובים, ותרומתם של אלה להחלטה לשמר את הנכס. האחר – השמשת הנכס ההיסטורי, כדי לעודד את הישרדותו גם לדורות הבאים. בשני ההיבטים יש חשיבות לדין ביחסה של האוכלוסייה, זו שמתגוררת בסביבת הנכס או נהנית מנוכחותו במרחב, אל הנכס, ומידת מעורבותה בשימורו ואף בפיתוחו הכלכלי. במושבות העלייה הראשונה מרובים השרידים ההיסטוריים. הם כוללים את רחובות המייסדים, את בית הפקידות, את "גינת הברון" (על שמו של הברון רוטשילד, מי שתמך במרבית המושבות היהודיות עד 1900) שיועדה בשנותיה הראשונות לפקידות הגבוהה, את בית הרופא והרוקח, את בית הכנסת, שערים, רפתות, צמחייה ייחודית ועוד. שרידים אלה הם עדות לדמויות, לאירועים ולאורחות חיים מקומיים, אך הם גם חלק מהזהות הלאומית. שימור נכסי המורשת והשמשתם יכולים לתרום לזהות הייחודית של המקום ולכלכלתו. בשנים האחרונות, עקב לחצי הפיתוח במושבות, מתחזק החשש לנכסים אלה. אחת הדרכים למזער את הפגיעה בנכסי המורשת ובה בעת לגוון את הבסיס הכלכלי של היישוב היא פיתוח ענף התיירות, הנופש והבילוי הכפרי במושבות אלה. ליין (Lane, 1994), שעסק בהרחבה בתיירות במרחב הכפרי, הדגיש כי הקהילה הכפרית אינה צריכה לחקות את הפיתוח התיירותי הנעשה בערים, אלא לנצל את האטרקציות הקיימות בתחומה ומסמלות את הקשר עם הטבע, הבריאות, השלווה, הפנאי וההיסטוריה. הפיתוח התיירותי חייב להתחשב בגאווה המקומית היישובית, וזו מושגת בעזרת נכסי מורשת ותרבות שהם ייחודיים לקהילה ושניים ל"זיכרון החברתי" שלה. פיתוח נכסים אלה, לטענתו, יעודד את הקהילה לגלות מעורבות, ימנע חיכוך ויפחית את ההתנגדות לפיתוח התיירותי. את היתרונות לפיתוח תיירות באתרי מורשת תרבות חקרו רבים. החוקרים המלברונר ומיגלבוור (Hummelbrunner & Miglbaur, 1993) ביקשו לאתר את הגורמים להצלחה או לכישלון של פיתוח תיירותי במגזר הכפרי באוסטריה. במסקנותיהם מנו כמה גורמים שתורמו להצלחתו של פרויקט תיירותי: לצד ניהול וייעוץ של מומחים, השתתפות גורם ציבורי בהשקעה, התחשבות באורחות החיים של הקהילה הכפרית ושיתוף פעולה בין הגורמים השונים הם הדגישו את ייחודה של הסביבה הכפרית ואת נכסי המורשת הבנויה. לטענתם, ככל שהפיתוח התיירותי מתרכז באתרי נוף ומורשת כך גדלים העניין והמעורבות של האוכלוסייה המקומית בפיתוח. שני החוקרים הוסיפו שאין דרך אחת לפיתוח כלכלי-תיירותי שיתאים ליישובים הכפריים כולם, ומשום כך קשה לנבא את הצלחתו או את כישלונו. עם זאת יש גורמים אובייקטיביים שיכולים להגדיל את הסיכוי להצלחה: מערכת ארגונית

ריכוזית; עידוד יזמים, מסורת, מגוון של אטרקציות תיירותיות – נוף ייחודי, מזג אוויר טוב ואתרי מורשת תרבות המייצרים עניין וחוויה עבור המבקרים, ובעיקר רצונה של האוכלוסייה המקומית להיות מעורבת בפיתוח. גישה זו, המודדת את הצלחתו של הפיתוח התיירותי לאור המעורבות של האוכלוסייה המקומית בתהליך קבלת ההחלטות וברווח הכלכלי הנובע מהפיתוח, חוזרת ועולה במחקרים רבים הבוחנים את סף הסובלנות של אוכלוסייה לפיתוח תיירות ביישובה. לעיתים קרובות הפיתוח גובה מחיר חברתי וסביבתי, ועובר הן את כושר הנשיאה החברתי של היישוב הן את כושר הנשיאה הפיזי של הנכס או של הנוף עצמו. היות שמדובר באוכלוסייה קטנה שמכירה במורשתה ובחלקם של הנכסים ההיסטוריים והנופים בעיצוב מקומה וזהותה, החשש מפני מחיר זה משפיע על מידת רצונה להיות מעורבת בפיתוח התיירותי – בקביעת סוג הפעילות התיירותית ובהתאמת הנכס לפיתוח זה (Rasoolimanesh, Roldán, Jaafar, & Ramayah, 2017). אחד המודלים המוכרים הבוחן את היחסים בין האוכלוסייה המקומית לפיתוח התיירותי שבסביבתה הוא המודל שפרסם דוקסי (Doxey) בשנת 1975 וכינה אותו "מודל חוסר הסובלנות לפיתוח תיירותי". (irritation index) במודל תואר מחזור החיים של אתר תיירות והודגשו בו יחסה, חלקה ותפקידה של האוכלוסייה. המודל תיאר כמה שלבים: 1. שלב הגילוי: התושבים המקומיים מתלהבים מהאתר ומהפוטנציאל הטמון בו לפיתוח; 2. שלב המעורבות: התושבים מגלים עניין ושותפים לתהליך קבלת ההחלטות; 3. שלב הפיתוח: התושבים נהנים מהפיתוח הכלכלי ומקבלים את התיירים ברצון. 4. שלב האדישות: האוכלוסייה המקומית התרגלה לפיתוח התיירותי והתלהבותה פחתה; 5. שלב חוסר הסובלנות: תעשיית התיירות הגיעה לנקודת רוויה, וכל פיתוח נוסף גורם לתושבים המקומיים סבל ואי-נוחות. לאחר שלב זה או שיחול שינוי במצב האתר ובפעילות המתקיימת בו, או שיווצרו קיפאון ודעיכה שיביאו להתדרדרות (Amir, Ghapar, Jamal, & Ahmad, 2015; Doxy, 1975; Rasoolimanesh & Jaafar, 2016; Tsaur, Yen, & Teng, 2018). המודל של דוקסי זכה לאין-ספור מחקרים, והבולט שבהם עסק בקשר בין מעורבות האוכלוסייה בפיתוח התיירותי, ההטבות הכלכליות המתקבלות מהתיירות והרגש שמפתחת האוכלוסייה כלפי אתריה לבין סובלנותה לפיתוח התיירותי בסביבתה. ככל שהסובלנות גדלה התושבים רגישים פחות לפגיעה החברתית והסביבתית שהתיירות עלולה לגרום ליישוב, לאוכלוסייתו ולנכסי מורשתו (Santa-Cruz & López-Guzmán, 2017).

המושבות זכרון יעקב ומזכרת בתיה ומורשתן הבנויה

שתי המושבות – זכרון יעקב ומזכרת בתיה – נוסדו בשנות השמונים של המאה ה-19: זכרון יעקב ב-1882 ומזכרת בתיה ב-1883. בשתיהן יש מצאי רב של נכסי מורשת בנויה שהם עדות לאורחות חיים שעברו מן העולם; לתעסוקות ולטכנולוגיות חקלאיות. לסגנונות בנייה ולחומרי בנייה; לתפיסות עולם חברתיות מסוף המאה ה-19 ומראשית המאה ה-20. לאירועים ולדמויות שעיצבו את נופה של ארץ ישראל (אהרנסון, 1990; בן ארצי, 1988). מאז שנות השמונים של המאה ה-20 עוברות שתי המושבות פיתוח כלכלי מואץ. לאוכלוסייה הוותיקה מצטרפת אוכלוסייה חדשה שמחפשת איכות חיים, והפיתוח יוצר לחץ על הקרקע, על נופי המושבה ועל נכסיה ההיסטוריים. אחד הביטויים ליחסה של האוכלוסייה החדשה בשתי המושבות לאתרי המורשת מתמקד ברצונה להיות מעורבת בתהליך הפיתוח הכלכלי-תיירותי של נכסי המורשת הבנויה. בזכרון יעקב בלט בתהליך זה פרויקט "דרך היין" (1993), אשר כלל את שימורם והשמשתם של אתרים שהוקמו בשנותיה הראשונות של המושבה (1882–1914) משני צידי רחוב המייסדים – לשעבר רחוב האיכרים, והרחוב החוצה אותו – רחוב הנדיב. פיתוח אתרי המורשת בלב המושבה מזכרת בתיה החל בשנת 1991 עם הקמתה של "ועדה לשימור מזכרת בתיה, 1991", בראשות ראש המועצה דאז רפי אלול אשר פועלת עד היום. הפיתוח כלל נכסים שנבנו בשנים 1883–1927, וכן כמה ציוני דרך לאירועי הקרבות וההגנה במלחמת העצמאות. נכסי מורשת התרבות ממוקמים משני צידי רחוב רוטשילד ובשלושה רחובות המסתעפים ממנו: הגורן, 1882 (שנת תחילתה של העלייה הראשונה) והמייסדים. מפגש בין הפיתוח המואץ לנכסי המורשת הבנויה הנמצאים במושבות אלה מעלה מגוון שאלות: מה הם נכסי המורשת המצויים באותן מושבות, מה חשיבותם ועד כמה הם נדירים ומצדיקים שימור? מה היא עמדתן של קבוצות האוכלוסייה השונות המתגוררות במושבה כלפי שימור הנכסים וכלפי פיתוחם התיירותי? איזו השפעה יש לעמדות הללו על תהליך קבלת ההחלטות בפיתוח התיירותי של הנכסים? כיצד משפיעות התפיסות והעמדות השונות על התכנון והפיתוח של יישובים אלה? אילו השלכות יש לפיתוח התיירותי על חיי היום-יום במושבות, ובעיקר על נכסי מורשת התרבות עצמם ועל ערכיהם

ההיסטוריים, העיצוביים והתרבותיים? מאמר זה בוחן את העמדות הללו ואת הקשר בינן לבין הפיתוח התיירותי.

מהלך המחקר

הבירור של עמדות התושבים כלפי שימור נכסי המורשת במושבות ופיתוחם נעשה במסגרת ראיונות אישיים מובנים שהתבצעו במהלך חודש יוני 2018 במפגשים שנקבעו במזכרת בתיה, במוזיאון המושבה שברחוב רוטשילד ובזכרון יעקב, במוזיאון העלייה הראשונה שברחוב הנדיב. במזכרת בתיה, שבשנת 2018 מנתה אוכלוסייתה 14,800 תושבים, התקיימו 58 ראיונות; בזכרון יעקב, שבשנת 2018 מנתה אוכלוסייתה 23,000 תושבים, התקיימו 84 ראיונות. לכל ראיון קדמה שיחה ובה הוצגו מטרת המחקר ומאפייניו. בשיחה נבדק פרופיל המראיין והשתייכותו לאחת מארבע הקבוצות שהוגדרו במחקר: ותיקים – בני המייסדים (דור שני ודור שלישי); ילידי המקום (דור רביעי ודור חמישי); תושבים חדשים; ויזמים שאינם מתגוררים במושבה. עוד הובהרו למראיינים ההבחנות בין הפעילויות התיירותיות השונות המתקיימות או ראויות להתקיים בנכסי מורשת התרבות: פעילות כלכלית-חינוכית-תרבותית, שאת התקציב לפיתוחה נותנת רשות מקומית או ממלכתית (מוזיאון, חצר או חדר ראשונים, ספרייה). פעילות כלכלית-מסחרית שיועדה לאוכלוסייה כולה, תושבים ותיירים כאחד (בנק, חנות מזון, בית מרקחת); ופעילות שמותאמת לאוכלוסיית התיירים (חדרי אירוח, מסעדות וחנויות ייחודיות). לצד השאלות על פרופיל הנשאל (מין, גיל, השכלה, קבוצת השתייכות, כתובת) כלל הראיון עוד שש שאלות:

1. אפיין את יחסך לפעילות של שימור בנכסים היסטוריים משומרים ביישובך: מעודד, אדיש, מבטל.
2. היכן היית מעדיף לפתח פעילות תיירותית כלשהי? באתר משומר הממוקם: בגרעין ההיסטורי של היישוב, בשוליו, המיקום לא חשוב.
3. איזו פעילות אתה מעדיף לפגוש באתר משומר (בלי להיות מעורב בפיתוחו)? כלכלית-מסחרית ותיירותית; חינוכית-תרבותית.
4. האם למקום המגורים (במתחם המשומר או מחוץ למתחם המשומר) יש השפעה על יחסך לפיתוח התיירותי? תומך במידה רבה, תומך במידה בינונית, תומך במידה נמוכה.
5. איזה היבט מתקשר לשימור על פי תפיסתך? כלכלי, חינוכי-לאומי, היסטורי-מקומי, יופי ואסתטיקה, איכות סביבה וחיים.
6. מבין הפעילויות הבאות הקשורות בשימור ובפיתוח תיירות באתרים המוכרזים לשימור ביישובך, באיזו היית בוחר להיות מעורב? בפעילות כלכלית-מסחרית (מותאמת לצורכי אוכלוסייה רחבה – תושבים ותיירים), כלכלית-תיירותית (מכוונת לאוכלוסיית התיירים – חדרי אירוח, מסעדה ייחודית, חנות ייחודית), כלכלית-חינוכית-תרבותית (מוזיאון, חדר הנצחה, חצר ראשונים, ספרייה, מרכז חינוכי).

ממצאים

הממצאים בדבר מעורבות האוכלוסייה במושבות ותפיסתה את השימור והפיתוח בנכסי מורשתה, ובהסתמך עליהן - בדבר התמודדותה עם החששות לפגיעה בכושר הנשיאה של הקהילה, מוצגים בלוחות הבאים: בתשובות לשאלה 1 שבחנה את יחס התושבים לשימור של נכסי מורשת בנויה נמצאו פערים בין האוכלוסיות הנבדקות. מקרב אוכלוסיית ילידי המושבות (לפני 1990) שגילם +51 עודדו 64% את פעילות השימור. מקרב הצעירים יותר (גיל 25–50) עודדו את השימור רק 15%, ו-52% מהם ביטלו את הנושא ולא התייחסו אליו ברצינות. האוכלוסייה החדשה שהגיעה לשתי המושבות משנת 1991 ואילך קרובה בעמדתה לבני +51, ו-58% מקרבה עודדו את השימור. היזמים, שאינם מתגוררים במושבה, לא ייחסו לנושא חשיבות. בתשובות לשאלה 2, שבדקה את הקשר בין פעילות המשלבת שימור ופיתוח בנכס לבין מיקומו, גילו 47% מבני ה-+51 העדפה ברורה לפעילות כלכלית בנכסים לשימור הממוקמים במרכז המושבה. מבחינתם, גרעין המושבה ההיסטורי הוא גם הראוי לפיתוח, בזכות חשיבותו ומעמדו. גם בני 25–50 העדיפו את הפיתוח במרכז המושבה (55%). התושבים החדשים, גם אם קידמו בברכה את הפעילות הכלכלית-תיירותית בנכסי המורשת, העדיפו פיתוח בנכסים המצויים בשולי היישוב. היזמים, שאינם מתגוררים ביישוב, לא ייחסו חשיבות למיקום הנכס. אשר לסוג הפעילות במבנה השימור (שאלה 3), בני ה-+51 העדיפו פיתוח כלכלי הקשור בפעילות חינוכית-תרבותית (70%); הצעירים יותר והתושבים החדשים העדיפו פעילות

כלכלית-מסחרית, בעיקר תיירותית. היזמים, שכל עניינם בפיתוח למטרות רווח, העדיפו פעילות כלכלית הקשורה בפיתוח תפקודי מסחר, פנאי ותיירות. לוח 2 להלן מתאר את ההתפלגות התשובות לשאלה 4, שבחנה את הקשר בין מיקום בית המגורים לבין התמיכה בשימור. מן הלוח עולה כי יש הבדל בין עמדותיהן של הקבוצות השונות. בקבוצת המבוגרים בני ה-51+ לא נמצא הבדל רב בין יחסם של המתגוררים במתחם המשומר או סמוך אליו לבין הגרים במרחק ממנו. מקרב הגרים במתחם, 69% תמכו בשימור במידה רבה ובינונית, ומקרב המתגוררים מחוץ למתחם – 73% תמכו בשימור במידה רבה ובינונית. בקבוצת הצעירים יותר, בני 25–50, בקרב המתגוררים במתחם המשומר רק 18% תמכו בשימור במידה רבה, ואילו בקרב המתגוררים מחוץ למתחם 27% תמכו בשימור במידה רבה. אשר לקבוצת החדשים, 62% מקרב הגרים במתחם תמכו בשימור במידה רבה ובינונית, ו-60% מקרב הגרים מחוץ למתחם תמכו בשימור במידה רבה ובינונית. לוח 3 מציג את יחסם של תושבי המושבות זכרון יעקב ומזכרת בתיה לערכים הנקשרים בשימור. מהלוח עולה כי יש הבדלים בין עמדותיהם של תושבי שתי המושבות, בנושא איכות הסביבה והחיים, בזכרון יעקב התייחסו 34% מהחדשים לערך זה, ובאותה קבוצה במזכרת בתיה התייחסו אליו 13%. בשתי המושבות המבוגרים והצעירים יותר ייחסו ערך גבוה להיבט ההיסטורי-מקומי והעדיפו אותו על פני ההיבט החינוכי-לאומי. דירוג יחסם של כלל התושבים להיבטים השונים מצביע על כך שבכל האוכלוסיות במקום הראשון ניצב הערך ההיסטורי-מקומי, במקום השני הערך הכלכלי, ובמקום השלישי הערך החינוכי-לאומי. יוצא דופן בדירוג זה הוא יחסם של בני ה-25-50 במזכרת בתיה, המייחסים חשיבות רבה יותר לערך החינוכי-לאומי מאשר לערך הכלכלי. לוח 4 מציג את התשובות לשאלה 6, שביקשה לבחון את נכונותה של האוכלוסייה לגלות מעורבות בסוגים שונים של פעילויות תיירותיות. מלוח 4 עולה כי בזכרון יעקב ובמזכרת בתיה ההעדפה הראשונה של התושבים החדשים היא להיות מעורבים בפעילות כלכלית-מסחרית. במקום השני הם העדיפו מעורבות בפעילות פנאי, בילוי ותיירות. בשתי המושבות לא גילו "החדשים" עניין רב במעורבות בפעילות כלכלית-חינוכית-תרבותית. בני ה-51+ ביקשו להיות מעורבים בעיקר בפעילות כלכלית שקשורה בנושאי חינוך ותרבות. בני ה-25-50 גילו עניין בפעילויות הכלכליות הקשורות בפיתוח ענפי פנאי, בילוי ותיירות.

סיכום ומסקנות: דרכים להתמודדות עם חששות מפגיעה בכושר הנשיאה החברתי-כלכלי של קהילה שנכסי מורשתה הם חלק מזהותה

התבוננות בנתונים מלמדת על כך שתפיסת השימור כמנוף לפיתוח במושבות נתקלת בחילוקי דעות חברתיים וכלכליים. מבחינה חברתית יש הבדל בין שלוש הקבוצות המרכזיות: לבני ה-51+ מודעות גבוהה לערכי המורשת הבנויה במושבה, וייתכן שהסיבה לכך היא סיפורי משפחה, שנות המגורים הממושכות במקום והאפשרויות להשתתף באירועים המציינים את תולדות המושבה. בקרב בני ה-25-50, שזיכרון האירועים מרוחק מהם יותר, המודעות לערכי המקום ולמורשת ההיסטורית היא תוצאה של מידת ההתעניינות האישית בנושא. לתושבים החדשים שהגיעו למושבות במהלך שנות התשעים ואילך היכרות שטחית עם המושבה ותולדותיה. הוותיקים, בני ה-51+, שמקורבים יותר להיסטוריה של המושבות, מתעניינים בשימור נכסי המורשת. מכיוון שהם רואים בהם אמצעי לשמירת הסיפור ההיסטורי-המקומי הם מעדיפים פעילויות כלכליות הקשורות בנושאי חינוך ותרבות בנכסים המשומרים. הם גם מבקשים להיות מעורבים בהן (להעדפה זו יש קשר גם למאפיינים נוספים של אוכלוסייה זו: גיל מבוגר, זמן פנוי ופעילות התנדבותית). קיים שוני מועט בין מזכרת בתיה וזכרון יעקב בנושא זה. ותיקי מזכרת בתיה מוכנים למעורבות בפעילות כלכלית-חינוכית-תרבותית יותר מאשר ותיקי זכרון יעקב. יש לשער שגודל הקהילה, תדמית היישוב ועוצמת הפיתוח משפיעים על נתונים אלה (מעמדה של זכרון יעקב בהיבט הנדל"ני חזק מזה של מזכרת בתיה). האוכלוסייה החדשה מעודדת שימור. בכך היא דומה לוותיקים בני ה-51+, אבל סיבותיה שונות. השימור מחזק את החלטתם של התושבים החדשים לעבור להתגורר בסביבה הכפרית, שכוללת גם מאפיינים חברתיים, נוסטלגיים ותרבותיים. היזם החיצוני שאינו מתגורר במושבה ניטרלי ביחסו לשימור. לדידו הערך ההיסטורי, החברתי או התרבותי של הנכס הבנוי אינו גורם מרכזי בהחלטתו להשקיע במושבה. כך גם יחסו למיקום ההשקעה – 74% מהיזמים השיבו שלא המיקום הוא גורם בהחלטתם, אלא גודל המבנה ואפשרויות הפיתוח. אשר ליחסן של האוכלוסיות המתגוררות במושבה למיקום האתר, כמחצית מוותיקי המושבות בני ה-25-50 ובני ה-51+ מעדיפים שיקום של אתרים בגרעין ההיסטורי של המושבה. מכיוון שלא כל המשתייכים לאוכלוסיות אלה מתגוררים בלב המושבה, הגורם להעדפה זו אינו רק הנגישות, אלא היחס הרגשי לנכסים ואפשרויות הפיתוח. מרבית הנכסים בלב המושבה נמצאים בבעלותם של בני קבוצות אלה, אם כי לא כולם מתגוררים בהם. מצד אחד תושבים

אלה מתייחסים אל המרכז היישובי כאל "לב המושבה", ומצד אחר הם מודעים לאפשרויות הפיתוח
בנכסים הממוקמים במתחם זה. בני ה-25-50 מעדיפים פיתוח כלכלי במרכז שעניינו מסחר, פנאי,
בילוי ונופש (92%), ובני ה-51+ מעדיפים פיתוח כלכלי במרכז המושבה בנושאי חינוך ותרבות
(70%). ההבדל בתפקוד נובע מיחסה הרגשי של האוכלוסייה המבוגרת יותר לערכיה. התושבים
החדשים, לעומת זאת, מעדיפים פיתוח כלכלי – מסחרי, פנאי, בילוי ונופש – באתרים שהוכרו
לשימור בשולי היישוב. לא מקום מגוריהם הוא שמשפיע אל עמדתם, אלא תדמית היישוב. אוכלוסייה
זו תעודד את שימור הנכסים ופיתוחם כל עוד הם לא יפגעו באורח החיים ובתדמית הכפרית. היזמים
הפרטיים שאינם מתגוררים ביישוב אינם מייחסים חשיבות רבה למיקום הנכסים. ההעדפה הברורה
שלהם היא תפקוד כלכלי-תיירותי ומסחרי; לדידם כדאיות השימור נמדדת רק בערכים כלכליים. עוד
הראה המחקר כי ביישוב כפרי שבו לחצי הנדל"ן נמוכים יחסית (במחקר זה – מזכרת בתיה לעומת
זכרון יעקב), הפערים בין קבוצות האוכלוסייה היו קטנים יותר, והאוכלוסייה המקומית, על כל
קבוצותיה, גילתה עניין רב יותר בפיתוח נכסי מורשתה. הדיון ביחסן של האוכלוסיות השונות לפיתוח
כלכלי על צורותיו השונות בנכסי מורשת תרבות בנויה מחזק טענה שגם זכתה לביסוס במחקרים
במקומות שונים בעולם, ולפיה יש קשר בין שביעות הרצון מפיתוח התיירות בנכס משומר ומסוג
הפיתוח לבין מידת ההיכרות של האוכלוסייה עם ההיסטוריה של האתר, התדמית של המרקם הכפרי
וההשתתפות ברווח מהפיתוח התיירותי. ניתוח עמדותיהן של האוכלוסיות השונות וההתוודעות
לרצונותיהן יעודדו את מעורבותן בתכנון ובפיתוח מבוקר של היישוב, ובעיקר יתמודדו עם כוח
הנשיאה החברתי והכלכלי של יישוב הנתון בלחצי פיתוח, ושאוכלוסייתו חוששת לפגיעה במעמדה,
ביחודה ובזהותה.

פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן,
ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור
ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של
איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

amitcoi@biu.ac.il

התייר והפעילות התיירותית באתרי זיכרון התיירות היא תנועה - תנועת אנשים ליעד מסוים, הגעה
אליו, שהות בו לפרק זמן מוגבל וחזרה "הביתה". השהות באתר היעד והפעילות בו שונות מאלה
המתקיימות בבית ובחיי היום-יום. אלו הן שהות ופעילות לצורכי הנאה, ולחוויה יש בהן מקום מרכזי
(Urry, 2001, 2-3), קיימות דרכים שונות ליצירת הנאה וחוויה. באתרי מורשת תרבות מעורבים בכך
הערכים ההיסטוריים, הפריטים העיצוביים, הבולטות, הייחודיות והשוני ממקומות ומאירועים אחרים.
אתרי זיכרון והנצחה משתייכים לקבוצה זו, ובזכות תפקידם לבטא זיכרונות עבר, חלקם בהבניית
זהותה של חברה וייחודם העיצובי, הם מייצרים עניין, סקרנות וחוויה עבור המבקר הנמצא בקרבתם
ומתבונן בהם. לחוויית הביקור באתרי זיכרון והנצחה יש צורות שונות, וכדי לממשה נדרשת מערכת
תומכת שמתאפיינת בחשיבה כלכלית וחינוכית, בסדר ובארגון - כמו בכל פעילות תיירותית אחרת.
חסרונה של מערכת שכזו עלול לפגוע בחוויית הביקור באתר.

**"במרזק שישים מטר מקברו של ביאליק": בית העלמין הישן בתל-אביב - אתר
זיכרון ואטרקציה תיירותית - יוסי גולדברג**

סיור בין המצבות המצטופפות מאחורי חומות האבן בבית הקברות הישן של תל-אביב ברחוב
טרומפלדור מאפשר למבקר בו לנוח משאון העיר ולפתוח צוהר אל ההיסטוריה החברתית, הפוליטית
והתרבותית של התנועה הציונית והיישוב העברי. המאמר מבקש להתחקות אחר תהליך מיצבו
ועיצובו של בית העלמין, "הפנתיאון הלאומי" כפי שכונה בעבר, כאתר זיכרון עירוני ולאומי, ואחר
ההשפעות של פיתוחו כיעד תיירותי. במאמר נבחנים תהליכי השימור והפיתוח של בית העלמין כאתר

זיכרון וכאתר תיירות מורשת ומידת התאמתו למאה ה-21, וזאת על רקע התעצמותה של תופעת התיירות בבתי העלמין בעשורים האחרונים, בעולם ובארץ.

מבוא: תופעת התיירות בבתי עלמין עירוניים בעולם

לאורך ההיסטוריה בני אדם פקדו את בתי הקברות, המהווים נקודת מפגש פולחנית וסמלית בין החיים למוות. בתי העלמין העירוניים נתפסים כחלק מההיסטוריה ומהזהות של הערים, אף שפיזית קיימת הפרדה בינם לבין חיי היום-יום. הם נכללים בנופי התרבות (cultural landscape) העירוניים, אך הם מקום שונה משאר המרחבים התרבותיים. הם מקום של זיכרון, ומקום שבו היעדר ונוכחות משתקפים זה בזה (בר-לבב, 2004; Tomašević, 2018). בספרות המחקרית העוסקת בתיירות, תופעת התיירות בבתי הקברות העירוניים משייכת לרוב לתחום "תיירות האופל" (dark tourism), אולם בריגיטה פשק (Pécsek) גורסת כי נכון יותר לשייך את התופעה לתיירות תרבות ומורשת. בתי הקברות כוללים מורשת מוחשית ולא מוחשית. הם אתרים של מוות המספקים מידע חינוכי, מרכזם הוא ההיסטוריה והם מספקים פרשנות על העבר. מעבר לכך, בתי העלמין הם אתרים אותנטיים שלא עוצבו כתפאורה, וברובם התשתית התיירותית היא ברמה נמוכה (Pécsek, 2015). בתי קברות עירוניים הם מוצר תיירות מורכב ומהווים חלק מהיצע התיירות (tourism supply) העירונית. כמוצרי תיירות תרבות הם מזמנים אפשרות טובה להציג את ערכיהם ולהעשיר את חוויית המבקרים בעיר. אופיו הייחודי של בית העלמין העירוני מאפשר למבקרים בו להאט את קצב ביקורם בעיר, ומשמש עבורם מפלט ופסק זמן של רגיעה מן התזזיתיות והרעש במרחב העירוני שמחוץ לבית העלמין. המוות הוא נושא משותף לאנושות, ולכן בתי הקברות הם אתרים אוניברסליים. בד בבד הם מנגדים למרחבים העירוניים הגלובליים המקיפים אותם, והם טביעת החותם של התרבות הלאומית המקומית (Pécsek, 2015). מערך החוויות של המבקר בבתי הקברות תלוי במידה ניכרת באופיים: בסגנון שלהם, במערך הבנוי, וביחס בין הקברים הבנויים לבין השטחים הירוקים. יחס זה נע בטווח שבין בתי קברות שהם מוזיאון פתוח של פיסול, לבין בתי קברות שהם יותר פארקים של כרי דשא או נוף טבעי. כיום נעשים גם ניסיונות למשוך קהל לבתי קברות באמצעות הפעלת סיורים מודרכים, סיורי אופניים, קונצרטים, הקרנת סרטים ועוד (Pécsek, 2015; Tomašević, 2018).

תיירות בתי הקברות בארץ

סיורים בבתי קברות היסטוריים בארץ הם תופעה שהתרחבה מאוד מאמצע שנות התשעים של המאה שעברה. להלן רשימת בתי הקברות העיקריים המשמשים גם כאתרי תיירות:

- בתי קברות עירוניים: בית הקברות הישן ובית הקברות נחלת יצחק בתל-אביב; הר הזיתים והר המנוחות בירושלים.
- בתי קברות של ההתיישבות העובדת: כנרת, דגניה, נהלל וגדעונה.
- בתי קברות צבאיים ו/או לאומיים: בתי הקברות הבריטיים ברמלה, בבאר שבע, בהר הצופים ובנצרת; כפר גלעדי, הר הרצל, נחלת יצחק, קיבוץ נגבה.
- בתי קברות במושבות: זכרון יעקב, ראשון לציון, ראש פינה, בנימינה.
- בתי קברות נוצריים: בהר ציון, במושבות הטמפלריות בחיפה ובירושלים.

הסיורים בהם פונים לקהלי יעד מגוונים: מבוגרים וגמלאים, טיילות חינוכיות במערכות החינוך והצבא ותיירות זרה (אברמוב ורון, 2005). חלק קטן מבתי הקברות ההיסטוריים בארץ הותאמו בשנים האחרונות באופן חלקי לתיירות באמצעים שונים: שילוט הכוונה ותוכן בעברית ובשפות אחרות; התוויית מסלולים נושאים; אתרי אינטרנט; מפות ודפי הסבר מודפסים. בשנים האחרונות הוקמו ליד שניים מבתי הקברות אתרים המשלימים ומעמיקים את חוויית הביקור בהם: מוזיאון הרצל והיכל הזיכרון הממלכתי לחללי מערכות ישראל בהר הרצל; המרכז להנצחת חיילי אנ"ק בבית הקברות לחללי מלחמת העולם הראשונה בבאר שבע.

בית הקברות הישן של תל-אביב: מבית קברות חלופי של קהילת יפו לפנתיאון הלאומי בספטמבר 1902, שבע שנים לפני ייסודה של תל-אביב, הקים ועד הקהילה של יפו את בית העלמין בחולות השוממים שמצפון-מזרח לעיר. הוראתן של הרשויות העות'מאניות להרחיק את כלל בתי

הקברות מהעיר בזמן מגפת כולרה היא שהביאה להרחקת המקום מיפו ומשכונותיה היהודיות. התפשטות הבנייה בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים הביאה לכך ששטח בית העלמין הוקף בבנייני מגורים. כמעט שני עשורים לאחר ייסודו של בית הקברות הופיע האות הראשון לתהליך מיסודו כאתר זיכרון והנצחה לאומי. בשנת 1921 (תרפ"א) הוקצתה חלקה מיוחדת לקבורת חללי המאורעות שהתחוללו ביפו באותה השנה. על קברי החללים הוצבה מצבה משותפת ייחודית בעיצוב מונומנטלי שמימן ועד הקהילה (איור 1). בשנים הבאות נכרו לידה קבריהם של חללי מאורעות תרפ"ט (1929) ושנות המרד הערבי הגדול (1936-1939), והמצבות עוצבו בחזות תואמת (עזריהו, תשע"ה). אישים חשובים תושבי העיר שהלכו לעולמם נקברו בין הנקברים הרגילים עד שנת 1926. באותה שנה יזם ראש העירייה מאיר דיזנגוף את העלאת עצמותיו של מקס נורדאו, המנהיג הציוני שהיה יד ימינו של בנימין זאב הרצל, לארץ, ואת קבורתו בטקס מרשים בחלקו המערבי הפנוי של בית הקברות. אז נקבע כי הקבר "יפאר את העיר העברית הראשונה, [...] [נ]יהיה הציון היחידי בעיר החדשה, אשר ימשוך אליו את המוני הבאים הנה" (הלמן, תשס"ח, 70). היה זה המקרה הראשון בארץ של קבורה מחדש של מנהיג ציוני בארץ ישראל (עזריהו ושפירא, תשע"ח). סמוך לו נקבר בינואר 1927 אחד העם, המנהיג הציוני שהשתקע בתל-אביב (איור 11). לאחר קבורתו כתב ראש העירייה דוד בלוך: "שני הוגים ומנהיגים גדולים אלה נחים זה בצד זה בבית הקברות של העיר שמוכיחה את הגשמת חלומותיהם".¹ מסוף שנות העשרים הוזכר לראשונה בית הקברות כפנתיאון לאומי, וקברי אנשי השם הוצגו כקברים היסטוריים (!) העשויים לעניין תיירים. פרנסי העיר, ובראשם מאיר דיזנגוף, ביקשו למסד את בית העלמין כאתר זיכרון היסטורי ציוני של האומה כולה (ולא רק של תל-אביב) וכיעד (חילוני) לעלייה לרגל בתל-אביב – העיר העברית צעירת הימים (גולדברג, תשס"ה). מקור ההשראה עבור דיזנגוף היו "בתי הקברות בכל העולם [ה]משמשים אוסף לזיכרונות ולמצבות של דורות שלמים וגם מקומות לעלייה לקבר אבות ולביקור כל האנשים הנערצים בתוך האומה".² בשנת 1932, עם פתיחת בית הקברות החדש נחלת יצחק, נסגר בית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור לקבורה כללית. הקבורה של אישים חשובים ברמה העירונית ואנשי שם ברמה הלאומית נמשכה, לרוב בחלקו המערבי של בית העלמין. עם הנקברים נמנו מנהיגים לאומיים ופעילים ציוניים מזרמים פוליטיים שונים, מייסדי תל-אביב ובניה, ראשי העירייה, עיתונאים, מחנכים ויוצרים ממניחי היסוד לתרבות העברית. מרביתם הלכו לעולמם בארץ, מיעוטם נקברו בנֶכֶר והובאו לקבורה שנייה בתל-אביב. רבנים ואנשי דת רוכזו בחלק המזרחי של בית העלמין (גולדברג, תשס"ה; עזריהו, תשע"ה). בשנת 1943 נכתב על בית העלמין כי הוא "קיבוץ גלויות של כל העליות, העדות, והארצות [...] חלק מן 'הפנתיאון' הלאומי הכללי של עם ישראל".³ בשנת 1946 קיבלו הדברים ביטוי סמלי עם צירוף זיכרון השואה לפנתיאון הלאומי. יוצאי העירייה ז'דונסקה וולה קברו בבית העלמין אפר ממחנה ההשמדה חלמנו בטקס לוויה המוני. לראשונה נקברו באדמת הארץ שרידיהם של נספי שואה, והוצבה מצבה להנצחת הקהילה שחרבה (באומל, תשנ"ה; עזריהו, תשע"ה). לאחר הקמת המדינה איבד בית העלמין את מעמדו הלאומי המרכזי לטובת הר הרצל – בית הקברות הממלכתי של המדינה. אנשי שם הוסיפו להיקבר בבית העלמין, למרות ירידתו למעמד מורשת מקומית. אחד מהם היה שר החוץ הראשון וראש הממשלה השני משה שרת (איור 2), שנקבר בו בהלוויה ממלכתית, על פי בקשתו בצוואתו (עזריהו, תשע"ה). בשנים האחרונות הפך בית העלמין סמל סטטוס לנקברים בו. הבאתן לקבורה של דמויות דוגמת שושנה דמארי ואריק איינשטיין העלתה אותו למרכז תשומת הלב התקשורתית והתיירותית. עיצוב המצבות בבית העלמין מבקר בבית העלמין יכול להתרשם ממגוון סגנונות העיצוב של המצבות, המשקף מסורות והשפעות שונות. למשל מצבות שטוחות, האופייניות לקבורה היהודית הספרדית, או רכיבים אנכיים במצבות, דוגמת אובליסקים או פירמידות, האופייניים לבתי קברות נוצריים של העת החדשה ובהשפעתם נראים גם בחלק מבתי הקברות היהודיים (בר-גל, 2010). עוד בולטים מגוון חומרי הבנייה – אבני כורכר, לבני סיליקט, בלוקים מעוטרים יצוקים ממלט, טרצו, אבן ירושלמית ושיש. מצבותיהם של אנשי השם שנקברו בבית העלמין משנות העשרים, ובהם מקס נורדאו, אחד העם, ח"נ ביאליק, מאיר דיזנגוף ושאלו טשרניחובסקי, עוצבו על ידי אדריכלים ואומנים, חלקם נבחרו בתחרות אדריכלית (איור 3). המזמינים והממנים היו עיריית תל-אביב או

¹ מכתב מראש העירייה ד' בלוך לגב' נורדאו, 5 בינואר 1927. הארכיון ההיסטורי עיריית תל-אביב-יפו, 3731/4.

² מכתב ממ' דיזנגוף למ' שינברג, י' רוקח, י' ל' גולדברג ועוד, 20 בינואר 1932. הארכיון ההיסטורי עיריית תל-אביב-יפו, 3807/4.

³ י"מ (1943) לתולדות בתי הקברות ביפו ובתל-אביב. ידיעות עיריית תל-אביב, 8-9 (שנה 13), 112.

המוסדות הלאומיים, או שניהם יחד. הם ייחסו חשיבות רבה לנוף הזיכרון והיו מעורבים בעיצובו, תוך ניסיון לשמור על אחדות צורנית בחלקת אנשי השם (גולדברג, תשס"ה; עזריהו, תשע"ה). עיצוב המצבות בבית הקברות הישן מתייחד בכמה תופעות בהשוואה למקובל בבתי קברות יהודיים בארץ, וניכרים בהן גם סימנים להשפעה מבתי העלמין באירופה: א. מצבות מעוצבות כיצירות פיסוליות פיגורטיביות ומופשטות – חלקן הן יצירותיו של הפסל אברהם מלניקוב (איור 4). ב. מצבות משנות העשרים והשלושים שעליהן דיוקנאות של הנפטרים. הדיוקנאות מצוירים או מפוסלים בתבליט מתכת על המצבות, או מצולמים ומוטבעים על אריחי קרמיקה המודבקים אליהן (איור 5). ג. עיצוב המצבות בהשראת מבנים מרחבי הארץ – לדוגמה קבר רחל אמנו וגימנסיה הרצליה (איור 6).

הביקורת על מצבו של בית העלמין

מאז שנות העשרים והעלטה הסתירה הגדולה בין חזונו של בית הקברות לבין מעמדו הכמעט מקודש כאתר מורשת לאומי שבו מבקרים גם תיירים. כבר משנות העשרים המאוחרות מתחו גורמים בעירייה ומקרב הציבור ביקורת על מצבו ועל רמת הפיתוח והתכנון בו, גם ביחס להיותו אתר תירות: קודר ונעזב מראהו [...] ללא כל שיח ירוק, משרה עליך רוח נכאה. [...] לא תמצא אף שביל דשא, לא עץ-מיצל ואף לא עלה ירוק. ביתר ייחוד יש לדאוג לשיפור מקום זה, כי על כן ישמש לדורות הבאים כמקום קודש שאליו ינהרו "עולי רגל" לראות במו עיניהם את המקומות בהם מצאו מנוחת עולמים גדולי הדור, מורים ומנהיגים.⁴ הביקורת על הצפיפות ואי הסדר במערך הקברים, הלכלוך, היעדר גינון ומצב השבילים בבית העלמין הסתמכה על השוואתו לבתי קברות נודעים באירופה ולבתי הקברות הטמפלריים בארץ. תוכניות אדריכליות נרחבות שהוכנו בשנות הארבעים לשיפור המצב לא בוצעו, לרוב מסיבות תקציביות. חברה קדישא ביצעה שיפורים שונים, אך רושם ההזנחה נותר בעינו (גולדברג, תשס"ה; עזריהו, תשע"ה).

שיקום, שימור ופיתוח בבית הקברות

תלונה על מצבה של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א (1921) הביאה בראשית שנות האלפיים להירתמותה של היחידה להנצחת החייל (שחללים אלו נכללים בתחום סמכותה) לשיקום המצבה. מכאן החלה ההתעניינות הגוברת בבית הקברות, ולקראת חגיגות שנת המאה לתל-אביב הוחלט על תהליך מקיף של שיקום ושימור בית העלמין ועימו פיתוח שנועד להתאימו לאתר תירות. כל אחת מהיזמות – חברה קדישא תל-אביב ועיריית תל-אביב-יפו – תקצבו ב-3.5 מיליון שקלים את השלב הראשון, והוא נמשך כשלוש שנים. אדריכלית השימור רותם זאבי תיעדה בבית העלמין כ-5,400 מצבות, על מגוון חומרי הבנייה שלהן. במהלך שלב זה שוקמו כאלף מצבות בתהליך שימור מורכב שהיה כפוף, נוסף על ההנחיות הרגילות של צוות השימור בעירייה, גם להנחיות הלכתיות של הרב יעקב רוז'ה, רב החברה קדישא ומומחה עולמי להלכות קבורה שליווה את התהליך. השנים הרבות אשר חלפו מאז הוקמו המצבות, השפעות הקרבה לים ואיכות החומרים הנמוכה של חלקן גרמו להתבלותן של רבות מהן. השימור המדוקדק של המצבות היה כרוך באיסוף דגימות מחומרי הבנייה כדי לשחזר בסדנה את הרכב החומרים באופן הדומה ככל הניתן למקור. שיקום המצבות נעשה בשטח, ללא מכשור מכאני. הרב קבע כי ניתן לטפל במצבה ולפרק אותה במידת הצורך, ובלבד שנשמר האיסור שלא לפגוע בכבוד המת. ההיבט ההלכתי הכתיב את שימור הלוח שעליו נחרתו פרטי הנקבר – הפריט העיקרי במצבות, המבטא את הדרך שבה ביקשו בני המשפחה להנציח את יקיריהם. לוחות שבורים או חסרים, ובמקרה שלא ניתן היה לעשות זאת הוכן העתק של הלוח, דומה ככל הניתן למקור, בליווי מחקר על החומרים וטכניקות הביצוע. שברי הלוח הישן הוטמנו בקבר. כתובות שדהו חודשו, אותיות שאבדו נוספו. מצבות נעלמות נחשפו מתוך החולות. כל מצבה ששוקמה סומנה בלוחית מתכת עגולה המציינת את יוזמות השימור (איור 7). מקטעים מחומת הכורכר המקיפה את בית העלמין חודשו. כמה שבילים וגשרוני עץ צרים בעלי מעקות מתכת הותקנו כפתרון לאזורים שבהם הצפיפות הרבה של המצבות פגעה בנגישותם של הקברים והגבילה לאורך שנים את הביקור בבית העלמין ואת שיפורו. שבילים מרופצי אבן תוחמו מכל צד ברצועת עץ בעלת תאורה המזכירה בצורתה שלהבת של נר. יש לציין כי העץ הוא חומר שאינו שייך לחומריות האופיינית לחזות של בית העלמין (איור 8). השלב השני החל בשנת 2014, גם הוא במימון משותף של חברה קדישא ועיריית תל-אביב-יפו, וכן של משרד ירושלים ומורשת. בשלב הזה שוקמו עוד כאלף מצבות, והן סומנו בלוחית

⁴ "בת-קול" (1937). ידיעות עיריית תל-אביב, 3-4 (שנה ח'), 70 (מאמר של מר זל. שבד, עסקן תל-אביב ותיק שקרא בעילום שם "לשיפורה של תל-אביב". פורסם במקור בעיתון הבוקר).

מתכת מיוחדת. עקב תנאי הלחות והמליחות הנובעים מהקרבה לים, מצבות ששוקמו כבר נזקקות לטיפול נוסף. גם לאחר שהושלם החלק העיקרי של שיקום ושימור בית הקברות עומדות מגבלות לא מעטות בפיתוח של בית העלמין כאתר תיירות, מאחר שבמקור הוא לא נועד להיות כזה. בהשוואה לבתי קברות עירוניים בעולם המשמשים יעד תיירותי, אין בין המצבות יצירות פיסול רבות. בית הקברות התל-אביבי גם איננו בולט בנוף ירוק, האופייני לרבים מבתי הקברות. עצי הפיקוס הבולטים בנוף האתר ובצל היחיד כמעט שהם נותנים מזיקים בפירותיהם המלכלכים ובשורשיהם הפוגעים במצבות ובשבילים. מיעוט השטח הירוק (עצים בלבד) ביחס לצפיפות האינטנסיבית של השטח הבנוי מקשה לבקר במקום בשעות חמות. הוספת צמחייה מצילה נראית כמעט בלתי אפשרית, ופתרונות הצללה אחרים עלולים לפגוע בחזות של בית העלמין. בזמן הקרוב עתידים להתקין בשטח בית העלמין כמה פינות התכנסות שיוצלו באמצעות צמחייה. מנגד, כמו בתי קברות בעולם שהם חלק ממערך תיירותי עירוני, בית העלמין מציע למבקר מקום של פסק זמן – אי של שקט פסטורלי בלב העיר הסואנת, ועדיין חשיבותו רבה באפשרות להכיר באמצעותו את המורשת העירונית והלאומית. בבית הקברות הוצב שילוט מחומרים עמידים, מתכת וקרמיקה:

- שלטי התמצאות ועליהם מספרי הגושים והחלקות הוצבו קרוב לשבילים הראשיים.
- מפת בית הקברות ועליה שבילים נושאים המובחנים לפי צבע (איור 9). לצד המצבות שבמסלול מופיע שילוט קטן בגובה הקרקע המציג את צבע המסלול – שילוט שנראה רק כאשר מתקרבים מאוד אל המצבה.
- שלטי תוכן המתארים בקצרה את פעילותן של דמויות היסטוריות מרכזיות. אלא שהשלטים לא תמיד הוצבו במיקום המתאים ליד קברה של הדמות. מלבד זאת, היעדר כיתוב בלועזית – ולו רק של שם האישי – מקשה על התייר הזר לחפש במהלך ביקורו מידע הקיים ברשת באנגלית על האישים הקבורים במקום (איור 10).
- עד עתה לא נעשה בשילוט למצבות שימוש באמצעים דיגיטליים (דוגמת GPS, אפליקציות, או קודי ברקו) שמאפשרים התמצאות וקישורים לרשת, ויכולים לספק מידע היסטורי על הדמויות הידועות – בעברית ובשפות זרות. נוסף על כך, לבית הקברות עדיין אין אתר אינטרנט ייעודי מפורט וידידותי למשתמש, כמו שיש, למשל, לבית הקברות בהר הזיתים (הכולל מידע מצומצם על הנקברים ומפה או תצלום אוויר לאיתור הקברים). אתר כזה יכול היה גם לאפשר קליטת מידע ותצלומים היסטוריים מצאצאי משפחות הקבורים בבית העלמין, ברוח המיזם "ישראל נגלית לעין". ככלל, עולה כאן שאלת הקשר האפשרי בין צאצאי הנקברים לבין שימור המצבות של בני משפחותיהם, ומשמעותו. חברה קדישא קיבלה בעניין הכרעה עקרונית: אף שאין לה בעלות חוקית על המצבות, הרי מתוך הערכה כלפי המורשת ההיסטורית באתר היא החליטה לשאת באחריות לשיקום המצבות ולא להטיל את העלות על צאצאי הנפטרים. בשלב הראשון שופץ מבנה קטן ממערב לבית הקברות, ועל קירותיו הותקנה תצוגה מצומצמת על האתר. בשלב זה נדמה כי מגבלות מקום אינן מאפשרות חלל שיספק מידע למבקר, שירותים ותכנים נוספים הקשורים בבית העלמין. מגבלה נוספת היא היעדר מקום חניה לאוטובוסים של מבקרים.

סיכום

שימורן של המצבות והפיתוח התיירותי שנעשה עד כה הם ניסיון להשיב את בית העלמין ממעמד של אתר מורשת מקומי למעמדו המקורי – אתר מורשת לאומי, כפי שהיה עד שהוקם בית הקברות הלאומי בהר הרצל. ניסיון זה מתקיים תחת מיתוג ישן-חדש של בית הקברות באמצעות המונח "הפנתיאון הלאומי", אך כעת בהקשר ההיסטורי של תקופת היישוב והמדינה בדרך (איור 11). ניסיון זה משתלב ותומך במגמה הבולטת בשנים האחרונות ומקודמת על ידי עיריית תל-אביב-יפו, והיא לשקף את חשיבותה של תל-אביב במורשת הציונית ובסיפר (הנרטיב) הלאומי. אחת הדוגמאות מהשנים האחרונות למגמה זאת היא המיזם "שביל העצמאות" – מיזם במימון משותף של עיריית תל-אביב-יפו ושל הממשלה.⁵ הכיוון שהוחל בפיתוח בית הקברות בעשור האחרון, לצד הגידול בתופעת התיירות בבתי קברות, הגדילו את כמות הביקורים בו למרות המגבלות. גם קבורתן של

⁵ אודות שביל העצמאות. בתוך אתר שביל העצמאות, <https://www.independencetrail.co.il/#p6>

דמויות מפורסמות תרמה לכך. יש לחזק את פיתוחו של בית הקברות כאתר תיירות מרכזי בעיר לתיירות המקומית ואף הזרה, בהתאמות הנדרשות. כדאי למתכנני התיירות בעיר ללמוד גם ממקרי מבחן ברחבי העולם, שבהם התייחסו לבית הקברות לא רק כמקום של מוות אלא ככר נרחב ליצירת חוויות תרבותיות מגוונות המושכות קהל.

יוסי גולדברג הוא בעל תואר שני (מוסמך) מטעם המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן. הוא מורה דרך מוסמך המתמחה בתל-אביב-יפו; חוקר תולדות העיר ומחבר תיקי תיעוד של מבנים לשימור. פרסם מאמרים על תולדותיה והיה שותף לכתיבת הספר תל-אביב. עיר גלויה.

Yossi_go@yahoo.com

תיירות אלטרנטיבית באתרי מורשת תרבות מעוררי מחלוקות

תיירות אלטרנטיבית, המכונה גם תיירות אחרת או תיירות שונה, מתמקדת ככלל בחוויות התיור ופחות בשירותים לתייר. לחוויות צורות שונות, ובאלה חוויה שפגיעתה בסביבה מועטה - תיירות מקיימת. חוויה קיצונית דוגמת פעילות ספורטיבית יוצאת דופן השתתפות באירועים אלימים אותנטיים - תיירות מלחמות, או בהדמיה של אירועים אלימים ועוד. להבדיל מתיירות ההמונים, אותה תיירות רגילה התואמת את רצונותיהם של רוב המתיירים בעולם, תיירות אלטרנטיבית מיועדת ליחידים או לקבוצות קטנות. בשנים האחרונות גובר הביקוש לסוג זה של תיירות, וההסברים לגידול הם הסקרנות והחיפוש אחרי חוויות חדשות יוצאות דופן והרצון להיבדל מתיירות המונים. בתיירות אלטרנטיבית נכללים גם סיורים, תרבות פנאי ונופש באתרים היסטוריים שבעברם נקשרו באירועים אלימים או באידאולוגיות מעוררות אי-נחת. הדמויות והאירועים, וכך גם האתרים הנקשרים בהם, מייצרים בקרב הציבור מחלוקות ותהיות: האם להתעלם מהם? האם להרוס את הנכסים ועל ידי כך למחוק את זיכרון העבר? האם לפתח את האתר ההיסטורי בגלל הפוטנציאל התיירותי-כלכלי שלו והביקוש הגדל לתיירות אחרת? התלבטות זו בפני עצמה מייצרת מחלוקת בדבר טיבה של המורשת וטיבם של הנכסים ההיסטוריים המייצגים אותה, מורשת ונכסים שדור ההווה מבקש לשמר, לתחזק ולנהל כראוי עבור הדורות הבאים. שתי שאלות מרכזיות בולטות במחלוקת זו: האחת - האם תפקידה של המורשת לייצג רק את ההסכמה הרחבה, או אולי את מגוון הדעות? האחרת - האם לשמר ולקדם פיתוח רק באתרים הנקשרים בערכים ובאירועים שנתפסים חיוביים או נעימים לזכירה, או גם את אתרי המורשת שערכיהם נתפסים שליליים והם מעוררים חוסר נחת?

תיירות אופל: בין היקסמות מזוועה לתרבות זיכרון- דנה אריאלי ויאיר ורון

"תיירות אופל" (Dark Tourism) היא במידה רבה תוצר של העולם הפוסט-מודרני, שבו המוות נחווה בצורה בטוחה, וברמת סיכון נמוכה. תיירות האופל מסתמנת כערוץ משמעותי במכלול של תיירות תרבותית, ובעשורים האחרונים עולה מספר המבקרים באתרים שהתרחשו בהם בעבר הרחוק זוועות שגרמו בני אנוש או הטבע. הביקוש הגדל לתיירות באתרים אלה מעודד את המחקר בתחום זה. המחקר כולל דיון בתהליך ההבניה של תרבות זיכרון בקהילות שונות, הצגה של מקרי מבחן במקומות שונים והשוואה ביניהם, ועוד. מטרת מאמר זה היא להציג את התופעה ולאפיין את הרכיבים השונים של הפעילות התיירותית המתקיימת בשני אתרים היסטוריים שנקשרו באירועי אלימות - בצרפת וביפן. לסיכום נציע דיון על ביטוייה של התופעה במרחב המקומי.

"פקח את עיניך, המבקר, ואזור את כל תעצמות הנפש שלך. הדברים שאתה עומד לחזות בהם עלולים להעמיד את שפיותך ואת דרכך המוסרית בסכנה. כאן תראה את כל מה שאין לראות בשום מקום אחר: את יכולותיהם הבלתי נדלות של המענים מצד אחד ואת ייסוריהם האין-סופיים של קרבנותיהם מצד אחר. כיצד יכלו בני אדם קודם להגות ואחר כך להגשים מעשים כל כך לא אנושיים נגד בני אנוש אחרים? האם היה אנושי להיות לא אנושי?" אלי ויזל - בכניסה לביתן 27, אושוויץ

מאמר זה מתמקד בתיירות שזוכה לכינוי "תיירות אופל" (Dark Tourism) המינוח מתייחס לפעילות ולחוויה תיירותית באתרים גיאוגרפיים מוחשיים, משוחזרים, ולעיתים אף וירטואליים, שסיפורם ההיסטורי נקשר באירועי זוועה והרס שנגרמו עקב פעילות של כוחות הטבע או של הגורם האנושי. לתיירות זו כינוי נוסף, תיירות מוות-Thanatourism, כשמו של האל Thanatos, אל המוות במיתולוגיה היוונית. במקרה של תיירות אופל אנו עוסקים בחוויה תיירותית המעמידה במרכזה את הרצון להגיע לאתר מסוים כדי לפגוש באופן סמלי את המוות ואת ייצוגו (ההיסטורי או העכשווי). את מאפייניה של תיירות מוות זו תיארו החוקרים פולי ולנון בשנת: 1997 "זהו ביקור למטרות הזכרות, חינוך או שעשוע באתר המזוהה עם מוות, אסון או טרגדיה שהתרחשו במאה ה-20" (Foley 1997, 155) & Lennon) בקרב החוקרים העוסקים בתחום שוררת הסכמה כי תיירות אופל היא במידה רבה תוצר של העולם הפוסט-מודרני, שבו המוות נחווה בצורה בטוחה וברמת סיכון נמוכה (Seaton, 1996) נוסף על כך, הנטייה הפוסט-מודרנית אל המאתגר והמעצים תרמה לביקוש העולה ל"תיירות אחרת", כזו שמייצגת סכנה או מזוהה עם מוות. בשנים האחרונות גדל מספר המבקרים באתרים המייצגים אירועי זוועה, ובעקבות זאת גם מתרחבת הפעילות התיירותית בהם, ובעקבותיה – חקר תופעה זו (Light, 2017; Martini & Buda, 2018) הפיתוח התיירותי באתרים היסטוריים "אפלים" מעלה לדיון סוגיות אתיות מורכבות ביותר: האם נכון לשקם ולשמר אתרים מסוג זה ולהשקיע בהם תקציבי עתק? כיצד אפשר להסביר את הנסיבות שבעטיין תיירים נמשכים אל אתרי זוועה? מה הם ההבדלים שאפשר להצביע עליהם בין אתרי תיירות אופל במקומות שונים ברחבי העולם? עד כמה מתבססים אתרים מסוג זה על השרידים המקוריים שנותרו בהם? עד כמה מנהלי האתרים נותנים את דעתם לשאלת הצגתם בפני תיירים המגיעים לאתר ממקומות שונים? האם יש משמעות לדרכי ההנצחה, שיכולות להיות אחידות או הטרוגניות, בערים שהתרחשו בהן זוועות? אלו הן חלק מהשאלות שנעסק בהן במאמר זה. ככלל, שרידים של הצד התוקפן והמדכא מעוררים פרדוקס: מצד אחד המבקר בהם חש, לכל הפחות, אי-נוחות. מצד אחר הם מעוררים סקרנות אדירה, ורוחות הרפאים שמרחפות מעל מבנים שהתרחשה בהם זוועה מושכות אליהן תיירים. המשיכה הטבעית אל אתרי הזוועה מגבירה את הצורך לשמר מבנים כאלו המוליכים תחושה מקאברית וציניות, וכך נוצרים עוד ועוד פרדוקסים: פעולות השימור ותקציבי העתק שהאתרים דורשים נעשים שכיחים יותר ויותר, וזירות תיירות האופל הופכות למוסכמה. פרדוקס זה מתחדד עוד יותר במצבים שבהם הפוקדים את השרידים הם תיירים-מעריצים (אריאלי, 2014). הנחת היסוד שלנו היא כי תיירות אופל היא רכיב משמעותי בתהליך ההבניה של תרבות זיכרון. תרבות זיכרון מתהווה בתגובה למכלול הערכים, העמדות והביטויים של יחידים בחברה בכל הקשור לעבר (אריאלי, 2018). לתרבות זיכרון ביטוי בתהליכים שתכליתם לכוון ולשמר את הידע ואת הזיכרון הקולקטיבי; היא מבטיחה את ההמשכיות התרבותית שנחוצה לחברה וסוללת עבור הדורות הבאים את הדרך להבניית הזהות התרבותית שלהם. לתרבות זיכרון ביטוי במגוון של פעולות תרבותיות, ובאלה בחירה של נכסים היסטוריים שהם בבחינת סוכני זיכרון ושותפים להבניית זהותה של חברה. חברות שונות מאמצות לעצמן דפוסי הנצחה שונים. אחדות מנהלות עם העבר דיאלוג אמיץ, ולא תהססנה לשמר נכסים המנציחים היבטים אפלים בהיסטוריה שלהן. אחרות מעדיפות להתעלם מנכסים אלה או אף למחוק אותם. באתרים שונים ברחבי העולם עדיין אין מודעות לצורך לשמר ולשקם אתרי מורשת המנציחים אירועים אפלים, אתרים שיש המכנים אותם אתרי "מורשת צורמת" (Tunbridge & Ashworth, 1996 dissonant heritage). אולם הביקוש הגדל לתיירות אלטרנטיבית המספקת חוויה "אחרת" יכול להפוך אתר היסטורי המייצג מעשה זוועה לאבן שואבת לתיירים. המרקם האורבני, בין שהוא משומר ועמוס מידע בין שהוא מסוכן, מוזנח, שברירי ומט ליפול, מושך אליו סקרנים. מתכנני ערים, אדריכלים ומשמרים באירופה מתלבטים כיצד יש לטפל בשרידי המשטרים הטוטליטריים, ובתוך כך, בין שבמודע וכחלק ממהלך תכנוני, בין שבאקראיות וללא תוכנית אב, מתווים את גבולותיה של תרבות הזיכרון הייחודית לחברה שהם פועלים בה. היקסמות מזוועה וההשלכות על התפתחותה של תיירות בנכסי מורשת אפלה רגעים של היסטוריה נשקפים אלינו בכל עיר המבקשת לשמר בנופה רובד היסטורי. הדבר נכון גם באשר לנופים פתוחים, וכפי שנכתב לעיל, באלה ובאלה נכללים אתרים שהתרחשו בהם זוועות: פיגועי טרור, רציחות פוליטיות, אתרי קבורה המוניים, אתרי אסונות טבע, ניסיונות הפיכה כושלים, אתרי חקירות של משטרה חשאית, אתרי מלחמה, דליפות גרעיניות ועוד. מדובר באין-ספור אירועים מזוועים המושכים אליהם, בזמן ההתרחשות או בדיעבד, קהל מבקרים. השאלה המרכזית שעולה בנייתוח תיירות אופל היא מדוע אנשים מגלים עניין באתרי זוועה? במסה הידועה "ההיקסמות מהפשיזם"

עסקה חוקרת הצילום סוזן זונטאג (Sontag) בנסיבות שבעטיין מגלים יוצרים משיכה והיקסמות לאתרים שנקשרו בהם אלימות, זוועות וטרור (Sontag, 1975) מאז פורסם המאמר נעשה המונח "היקסמות" (fascination) לביטוי שגור בכל ניסיון לתאר את הזיקה שבין זוועה לתרבות. ההיקסמות מן הזוועה היא תופעה מורכבת ומעוררת אי-נוחות לכשעצמה, אך כאשר מדובר בניאו-נאציזם, בתומכי הקו-קלוקס-קלאן או במעריצי דאע"ש וקבוצות טרור אחרות המורכבות נעשית חריפה פי כמה. בראשית המאה ה-21, עם התרחשותן של פעולות טרור חסרות תקדים, ובעיקר לאחר אסון התאומים בניו יורק, החלו הוגים ויוצרים רבים לעסוק בשאלת ההיקסמות מהזוועה. אלא שההיקסמות מהזוועה איננה מוגבלת כמובן רק ליוצרים ולאינטלקטואלים. תיירות שבמוקדה עלייה לרגל למחוזות היסטוריים הנקשרים בזוועה הפכה זה מכבר לרכיב מוביל בתרבות התיירות העכשווית. בעבר היא תוארה כנטיית קצה המונעת על ידי פרובוקציה, אולם כיום התופעה נמצאת במגמת עלייה, וספרות המחקר מגיבה עליה בהרחבה. אחד החוקרים שעסקו בנושא היה אשוורת' (Ashworth), והוא מנה לפחות ארבעה טעמים למשיכה לאתרים כאלו: ניתן היה לדעת היכן ממוקמים אתרים כאלו, הרי שכיום מסת התיירים הפוקדת אותם מניעה גלגל תעשייתי מקיף הכולל אתרי הסעדה, חפצי זיכרון, סיורים (ובכלל זה סיורים בעלויות מופרזות לאתרים שהגישה אליהם מוגבלת), מדריכים, מדריכים קוליים, קטלוגים עם מידע, מפות ואתרי אינטרנט המכילים מידע על אתרי תיירות אופל, וכמובן ספרות מחקרית שמתרבה כל העת ועוסקת בהשלכות של סוגיה זו. פעולות השחזור הנדרשות באתרים אלה והכשרתם לתיירות הן חלק מדיון זה. נושא נוסף הנקשר בתיירות אופל הוא הניסיונות למדוד את חוויית המבקר באתרי אופל. המחקר מנסה להציג על טווח של "עוצמות" או גוונים. לטענת סטון (Stone) אפשר לאפיין שבע קטגוריות/דרגות של אתרי אופל. אלה חוברות יחדיו ל"רצף" או "ספקטרום" של אתרי תיירות שבכל אחד מהם תיווצר מידת אופל אחרת שחוה המבקר (Stone, 2006). הספקטרום של סטון נסמך על "פרדיגמת תיירות אפלה-בהירה" של מיילס (Miles, 2002), המבחינה בין תיירות "אפלה" (dark) ל"אפלה ביותר" (darkest). לטענתו של סטון, דרגת האפלה היא פונקציה של זיקתו של האתר אל האירועים שהתרחשו בו. מיילס גורס כי אופי החוויה של התייר באתר כמו מחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו יהיה "אפל יותר" (darker) מזה שבמוזיאון השואה בווינגטון, בשל הזיקה לאירועים שהתרחשו במקום שבו התייר/המבקר חווה את החוויה. כלומר קיימת הבחנה בין אתרים שבהם התרחשו מוות וסבל לאתרים שמייצגים או מדמים מוות וסבל. לשתיהם הבחנות אלה מוסיף סטון עוד שבעה רצפים: אוריינטציה בידורית לעומת אוריינטציה חינוכית; אתר שהמורשת במרכזו (מסחור ונוסטלגיה) לעומת אתר שהמיקוד שלו הוא היסטורי (מבוסס על הנצחה ושימור); אתרים שאינם אותנטיים לעומת אתרים הנשמכים על ממצאים אותנטיים; האתר במקום האירוע לעומת אתר שהמיקום שלו אינו אותנטי; מרחק הזמן מהתרחשות האירוע; כוונה לעומת היעדר כוונה ביצירת האתר; הימצאותן של תשתיות תיירותיות מפותחות לעומת היעדרן. סיורים אל אתרי זוועה מתקיימים במקומות שונים בעולם ונושאים זיקה שונה אל תיירות האופל. מחנות הריכוז הם דוגמה מובהקת לכך. המבקר בקרקוב משתאה לנוכח הנראות של האתר אושוויץ-בירקנאו (שהוכרז לאתר מורשת עולמית ב-1979), וההזמנה הבלתי פוסקת בלשכות התיירות, בעיתונות המקומית ובמוזיאונים השונים לבקר בו. הזיקה בין השלטון המקומי למארגני הסיורים הללו באה לידי ביטוי בעובדה שמפות הערים, המחולקות פעמים רבות חיים, מפרסמות את הסיורים הללו כדבר שבשגרה. ערים גדולות מציעות מתכונות שונות לסיורים בעקבות היסטוריה מקומית, במקרים רבים – באתרי זוועה. שאלת זהותם של התיירים הפוקדים מקומות אלה מרתקת. אפשר לשער כי רק מיעוט מקרב המשתתפים בסיורים בעקבות הארכיטקטורה של האופל הם חוקרים והיסטוריונים. האם בסיורים בברלין, למשל, מדובר בתיירים סקרנים ונעדרי רקע היסטורי, או שמא המדובר בניאו-נאצים או במעריצי מלחמת העולם השנייה שהנאציזם מעורר בהם היקסמות? שאלה אחרת, מעניינת לא פחות, היא טיב הזיקה המתקיימת בין תיירות האופל לחינוך למען דמוקרטיה ואנטי-אלימות. האם סיורים מן הסוג הזה, כאשר הם מיועדים לבני נוער במסגרת תוכניות לימוד היסטוריה או מורשת, אכן משיגים את מטרתם, או שמא הם מייצרים דווקא היקסמות מן הזוועה, שבאה לידי ביטוי בין השאר בהערצת העוצמה והכוח של התוקפן? כדי להדגים את טיבה של הפעילות התיירותית המתקיימת באתרי מורשת אפלה בחרנו להציג דוגמאות משתי מדינות: יפן וצרפת. בדוגמאות אלה יש ביטוי לתהליכים הפנימיים שעברו המדינה והחברה במהלך השנים בהתמודדות עם אתרים היסטוריים שנקשרו למעשי זוועה ואלימות מצד אחד, ואת ההתאמות והפיתוח שנועדו לספק את הדרישה לתיירות במקומות אלה מצד אחר.

נגסאקי והירושימה: נכסי מורשת אפלה והפעילות התיירותית

פצצות האטום "ילד קטן" ו"איש שמן" שהוטלו על הירושימה ונגסאקי באוגוסט 1945 בפער של שלושה ימים הולידו הרס חסר תקדים. כרבע מיליון בני אדם מצאו את מותם בימים שבהם הוטלו הפצצות ובחודשים שלאחר מכן. עוד רבים מתו עקב ההשלכות ארוכות הטווח של האירוע. כמעט כל המבנים ברדיוס של 1.6 קילומטרים מהמקום שבו הוטלו הפצצות בשתי הערים נהרסו כליל, ושרפות ענק התפשטו על פני רדיוס של 11 קילומטרים. יותר מ-70% מהמבנים בשתי הערים נהרסו כליל, ובטווח של 2.5 קילומטרים מהמקום שבו הוטלו הפצצות נותרו בניינים ספורים בלבד. המכנה המשותף למבנים הללו הוא שנבנו מבטון, כדי להבטיח את שרידותם ברעידת אדמה. בהירושימה רק מבנה אחד, שהיה ממוקם 150 מטרים ממוקד הפיצוץ, שרד, והוא הפך לאנדרטת השלום והוכרז ב-1996 לאתר מורשת עולמית. ימים ספורים לאחר הטלת הפצצות הכריז הקיסר הירוהיטו על כניעה, ויפן יצאה ממלחמת העולם השנייה מובסת, מושפלת והרוסה. התרבות הפוליטית ביפן לא עודדה שיח גלוי על האירועים שהובילו להטלת הפצצה. יש הקושרים עובדה זו לתוקפנות היפנית שקדמה לתקיפתה במהלך מלחמת העולם השנייה. זהו מקרה ייחודי שבו "תוקפן" הפך "קורבן". ייתכן כי עובדה זו מסבירה את הקושי ואת ההשתהות באימוץ שיח ציבורי פתוח על אירועי מלחמת העולם השנייה. בפועל גם כיום, יותר משבעים שנה לאחר הטלת הפצצות, נושא זה הוא עדיין בחזקת טאבו בחברה היפנית, ואין מרבים לעסוק בו. עובדה זו השפיעה על מדיניות השימור ביפן, והיא התגבשה בשני שלבים עיקריים: השלב הראשון נמשך עד שנות התשעים, והתבטא בשימור המבנים המועטים שנותרו על כנם לאחר הטלת הפצצות, ובהקמת מוזיאוני השלום בשתי הערים. כך, לאחר שנים של שיפוץ נפתח ב-2019 מוזיאון השלום בהירושימה. השרידים שנותרו נאספו לתצוגה שהיא תמציתית, עניינית, חוקרת ובה בעת מחרידה (למשל הצגת רקמות משומרות בפורמלין של נפגעי הפצצה בוויטרינות). בעשורים האחרונים נעשה גם מאמץ מקיף לאסוף עדויות של הניצולים מהפצצות, המכונים "היבקושה" (hibakusha). השלב השני הופיע באיחור יחסית, והתאפיין בהבנה שמכיוון ששתי הערים מושכות אליהן תיירים המעוניינים לדעת יותר על האסון יש לבצע פעולות הנגשה משמעותיות לטובת ציבור המבקרים. עד עתה צלחה מדיניות זו בהירושימה. תרבות הזיכרון היפנית מתייחדת ברגישות לטבע. מסיבה זו התקבלה בשנת 1996 החלטה לתעד, לסמן ולשמר את העצים ששרדו את פצצות האטום. שנתיים לאחר מכן נעשה מהלך דומה בנגסאקי. העצים, אשר נקראים A Bombbed Trees, הנהים ממעמד יוצא דופן, ואפשר לטעון שהמרחב הציבורי עוצב מתוך זיקה אליהם. ההתייחסות אל "העצים השורדים" (שקיבלו ביפן את השם Hibakujumoku) מעידה על המשקל החריג שתרבות הזיכרון המקומית מייחסת לקשרי הגומלין שבין התחדשות עירונית לבין הטבע. על פי הערכות שונות שרדו את הפצצה בהירושימה יותר מ-150 עצים, אולם רק 10% מהם נמצאים בטווח של 2.5 קילומטרים מהמקום שבו הוטלה הפצצה. בנגסאקי נותרו 137 עצים חיים בעקבות הפצצה, מתוכם כשלושים בטווח המיידי של הפצצה. במהלך שנות התשעים הוחלט לקבוע על כל אחד מן העצים השורדים שלט ובו מידע הכולל את שמו ואת מיקומו המדויק ביחס למקום הפיצוץ. לצד מקצת העצים מתקיימים טקסים שנתיים, והזרעים שלהם נשלחים למקומות רבים ברחבי העולם כמסר של שלום. בשנת 2015 הופקה בהירושימה מפה תיירותית בכמה שפות ועליה ציון מקומם של העצים השורדים. בנגסאקי נעשתה פעולה דומה, אך המידע אינו מונגש, בדרך כלל, בשפה האנגלית. המקרה היפני מתייחד בשימור העצים ובהיעדר דיאלוג ציבורי מפותח סביב שאלות של שימור והנגשת המידע על אירועי המלחמה. יפן מתאפיינת בסגירות, ואין ספק שהיא איננה מעודדת תיירות אופל, אך המציאות מלמדת על עניין עצום בנושאים הללו, ויש לשער כי בשנים הקרובות יינקטו צעדים שיניחו עוד את האירועים במרחב הציבורי.

החומה האטלנטית: תיירות אופל ועבר מסתורי

חומת הביצורים שהקימו הגרמנים, או בכינויה "החומה האטלנטית" (בגרמנית: Atlantikwall), היא מערך ההגנה שהקים הרייך השלישי לאורך חופי מערב אירופה בין 1942 ל-1944, בשיאה של מלחמת העולם השנייה. החומה נועדה למנוע מבעלות הברית אפשרות לפלוש לאירופה בדרך היבשה. החומה, שמעולם לא הושלמה, הייתה אמורה להימתח על פני כ-2,700 קילומטרים, מגבול ספרד וצרפת בדרום ועד דנמרק בצפון. להקמתה שימשו יותר מ-17 מיליון טונות של בטון. כיום מקצתם של הביצורים ניצבים גלויים לאורך רצועות החוף, נוכחים כמצבות בטון לזמן שחלף, ואחרים סמויים מן העין, חמקמקים ומוסתרים בתוך צמחייה ענפה. מפלצות הבטון הללו, שנחשפו לראשונה במחקרו המונומנטלי של פול וירליו שפורסם בצרפת ב-1975 (Bunk Archeology Virilio, 1994) עברו

גלגולים שונים לאורך העשורים. במשך שנים היו רבים מהם נטושים. כיום אתרי החומה האטלנטית נמצאים באחד משלושה מצבים: חלקם סופחו לשטחים פרטיים, אחרים פתוחים למבקרים ומשמשים בדרך כלל כמוזיאונים, ויש גם אתרים נטושים/או כאלו שאינם נגישים לקהל מכיוון שהפכו למחנות לפליטים שהיגרו לאירופה בגל האחרון. "סוללת טוט: מוזיאון החומה האטלנטית" (The Atlantic wall museum- Todt Battery) היא דוגמה לאחד ממבני הביצורים שהוסב למוזיאון למלחמת העולם השנייה. זהו בונקר ענק בן שלוש קומות, בלתי חדיר בעליל, ובמרכזו תוחת ענק שלועו מכוון היישר אל אנגליה שמעבר לתעלה. בין חדריו של הבונקר הזה הוצבו בובות תצוגה בדמות בעלי התפקידים השונים שפעלו בו בשנות המלחמה: הרופאים והאחיות, הטבחים והספקים, הקשריות והחיילים; כולם יחד תורמים לתפיסת האותנטיות המזויפת של המקום, וזאת אף שמעטפת הבונקר עצמו נשמרה כמעט ללא פגע והיא מהווה דוגמה מאלפת למפעלי הבנייה שהנאצים כפו על ארצות שהיו בשליטתם. ב-2011 ניצת ויכוח ציבורי סביב השאלה אם על צרפת להכריז על החומה האטלנטית לאתר לאומי הראוי לשימור. את הוויכוח הניעו כמה גופים צרפתיים ובהם הקבוצה למחקר ארכיאולוגי של החומה האטלנטית. הקבוצה טוענת שחיוני לשמר את האתרים הללו בדיוק בגלל התיירות האינטנסיבית שפוקדת אותם כל העת. חברי הקבוצה עובדים בשימור האתרים, בניקיונם ובהכשרתם לקליטת התיירים הפוקדים את חופיה של בורדו. הוויכוח העלה על סדר היום הציבורי את המעורבות של עובדי כפייה ושל חברות צרפתיות שתרמו מוצרים לטובת הקמת החומה. המעורבות הצרפתית בכלכלת המלחמה הנאצית, כמו המעורבות היפנית באותה הכלכלה עצמה, מעלות שאלות נוקבות בדבר שיתוף פעולה, שאלות שבמשך שנים השתיקה הייתה יפה להן. בכל מקרה, סוגיות כאלו אינן מגיעות לידיעתם של רבים מן התיירים המבקרים באתרי האופל הללו. אל התיירים מופנים שלל המזכרות וחפצי התיירות בחנות הצמודה לאתר – תצלומים, חוברות, חולצות וסוויטשרטים לצד רימונים מדומים, דגמי מכוניות וטנקים ששימשו במלחמת העולם השנייה. חפצים אלו מעלים אף הם שאלות נוקבות בדבר תעשיית התיירות של מלחמות העולם.

תיירות אופל בישראל

בישראל מגוון אתרי מורשת ופעילויות תיירותיות בעלי אופי "אפל". באתרים אלו עוסקים במישרין או בעקיפין בנושאי מוות, טרגדיה, קונפליקט, אלימות ומאבק, והם מושכים אליהם מבקרים רבים ובהם קבוצות תלמידים, קבוצות מאורגנות ומשפחות, קבוצות תיור ופנאי, קבוצות חיילים וצעירים מחו"ל במסגרות שונות, וגם תיירים עצמאיים המוצאים בפעילויות אלו תוכן נוסף בעת חופשתם בארץ. עם האתרים הללו נמנים אתרים מוכרים רבים: מצדה, בית שער, מוזיאון אסירי המחותרות (בירושלים ובעכו), אנדרטאות לציון אסונות (אסון המסוקים) ולזכר אישים (יד יצחק רבין), בתי עלמין אזרחיים (כנרת, נהלל), לאומיים (הר הרצל) וצבאיים, אתרי קרבות (גבעת התחמושת, יד מרדכי, קרני חיטין), מוזיאוני שואה (יד ושם, מרתף השואה) ועוד. להלן דוגמאות אחדות לתיירות אופל בישראל.

1. **תיירות מסביב לגדר** משני צידי גדר ההפרדה פועלים מיזמי תיירות הפונים למגזרים שונים ומזמינים להיכרות אישית עם המציאות הגיאוגרפית בישראל. דוגמה אחת לכך היא המיזם התיירותי של היישוב נתיב העשרה, "תיירות עד הקצה" (יוזמה משותפת של המועצה האזורית חוף אשקלון ומשרד התיירות), המציע תיירות בצל חומת הגבול. הביקור ביישוב הדרומי ביותר בקו החוף של ישראל מציע סיור רכוב לאורך הגדר ותצפית למרחב המשתרע בין אשקלון לעזה. המבקרים מוזמנים לחוות באופן אישי את חיי היום-יום של היישוב והמרחב החקלאי הסובב אותו, ללמוד את מפת האיומים על האזור, לבקר במקומות שנפגעו עקב הלוחמה ולשמע עדויות מאנשי היישוב. אטרקציה תיירותית נוספת הקשורה לגדר, אך במיקום גיאוגרפי שונה, היא המלון The Walled off hotel ("המלון המגודר"), שנחנך בשנת 2017 לציון מאה שנים למנדט הבריטי בפלסטין, והיה אמור להתקיים שנה אחת בלבד. בעקבות ההתעניינות הרבה וההצלחה הכלכלית המלון ממשיך לפעול גם כיום. הוא ממוקם מחוץ לעיר בית לחם, צמוד לחומת ההפרדה ובתחומי שטח בשליטה ביטחונית ישראלית. יזם המלון הוא אומן הרחוב הבריטי בנקסי (Banksy), ובמיזם זה הוא מבקש לעודד שיח באמצעות אומנות. המלון משמש גלריה לאומנות עכשווית, מארח אומנים פלסטינים ויוצרים מכל העולם ומזמין את אורחיו להתנסות באומנות רחוב על גבי חומת ההפרדה. לאור מיקומו הוא זכה לכינוי "המלון עם הנוף הגרוע ביותר בעולם", משום שמכל חדריו נשקף הבטון האפור של גדר ההפרדה הצמודה. האלוף (במיל) גרשון הכהן טוען כי "גדר ההפרדה" (או "גדר הביטחון") קיבלה מעמד של אייקון בין-לאומי אשר מבטא הן באופן סמלי הן באופן מוחשי את הקונפליקט הישראלי-

פלסטיני. לדבריו, "כיום מעמדה של הגדר כסמל הוא כה משמעותי עד שהפכה להיות מבין אתרי התיירות המרכזיים של המבקרים בשטחים הפלסטיניים ובשטחי המחלוקת, אשר הודות לה הפכו גם הם לאתרי משיכה, בדומה לחומת ברלין שהפכה לסמל כאמור, והגדירה את סמלי הדיכוי והחופש" (הכהן, 2018, 60).

2. **חווית טרור** בית הספר לאבטחה ולוחמה בטרור "קליבר 3" נמצא באזור התעשייה גוש עציון ומציע, בין יתר פעילויותיו, "אטרקציה באווירה צבאית" המכוונת לתיירים בני כל הגילים: קבוצות, משפחות ויחידים. מטרת פעילות זו, מעבר להצגת הפן המקצועי של היחידות המבצעיות של צה"ל, היא חינוך לערכיות ולציונות. עוד מפעיל האתר מחנה קיץ לנוער, "IDF Experience Summer Camp". תיירים המגיעים למקום מתרגלים אימוני נשק, הגנה עצמית ופעילות נגד טרור (anti-terror) במגוון של אמצעי סימולציה. המקום מתנהל כאתר תיירות לגיטימי המציע טעימה ממצאות הטרור המקומית. הוא מושך אליו בעיקר תיירות מחו"ל, אך גם תיירים ישראלים המבקשים חווית טרור באווירה בטוחה.
3. **הצצה לחצר האחורית** סיורים בעקבות פושעים ובזירות רצח הם מוצר תיירותי נפוץ. בעולם מתקיימים מסלולי תיור רבים בעקבות פושעים ותעלומות, מדומיינות ושהתרחשו במציאות, וכן backyard tours - המפגישים את המסיירים עם המציאות "האפלה" והפחות נעימה של מרחב מוכר, במטרה להביא למודעות ולשנות תדמית של אזור או של אוכלוסייה. דוגמה לכך היא הסיורים שמדריך העיתונאי כתב הפלילים בוקי נאה באתרים שהתרחשו בהם מעשי פשע אלימים, מפגש ושיחה עם נשים מתעשיית המין ושיטוט במתחמי המגורים של פליטים, מהגרי עבודה ועובדים זרים. כאשר בוחנים את המקרה הישראלי לעומקו ולאור ההגדרות שהוצגו ניכר קושי בזיהוי האתרים ובמיקומם על ספקטרום "תיירות אופל". עניין זה קשור, לדעתנו, לתרבות הזיכרון בישראל, שמתמקדת בהנצחה, בשכול ובחינוך, ואינה עוסקת בשיח תוקפן-קורבן. טענתנו היא שאתרים אלו משמשים לרוב בעיקר למטרות סוציאליזציה, ואינם מעוצבים ונתפסים כמוצר תיירות מובהק. אפשר להציע הסברים אחדים לחוסר התאמתה של ישראל ל"ספקטרום האופל" שהוצג לעיל:

  1. במקרים מסוימים לא חלף מאז האירוע די זמן באופן שמאפשר הצגה ופרשנות המאפיינות אתרים היסטוריים מקבילים, שבהם המאורעות הסתיימו וכיום המבקר מוזמן לחוות אותם לאחר שעברו עיבוד למוצר תיירותי.
  2. מידת המעורבות והנגיעה הישירה של חלקים גדולים בחברה הישראלית אינה מאפשרת לגבש תעשיית תיירות ולהפוך את האתרים למוצרי תיירות אופל. לרוב, אתרים אלו (שרובם שומרים על אותנטיות מסוימת) משמשים את האוכלוסייה המקומית למטרות התייחדות והנצחה, ולחינוך. תהליכי סוציאליזציה של כוחות הביטחון, בני נוער וכמובן משפחות החללים מונעים נקיטת עמדה והבעת ביקורת (כך לדוגמה אתרי שחזור קרבות, מרכזי מבקרים ומוזיאונים של משטרת ישראל וצה"ל).
  3. מקומות ומרחבים מסוימים אינם מאפשרים גישה פיזית, ובכל מקרה אינם נמצאים על מפת התיירות כיעד ביקור (מתקנים נטושים, חורבות ושרידי מאבק מזוין ועוד), ויש לכך כמה סיבות: פעילות שוטפת של כוחות הביטחון, שיקולים פוליטיים, אידאולוגיה וסדר יום; הפניית משאבים מעטים לצורך שיקום, שימור והנגשה; דיון במדיניות תרבות הנמצא בראשיתו, ולרוב מתקיים כשיח באקדמיה או בתחום האומנות.

סיכום

הזיכרון כמעט תמיד מצוי במחלוקת, והסכמה גורפת באשר לאירוע היסטורי היא חזון נדיר. פענוח המופעים של תרבות הזיכרון, בוודאי במקרה של תיירות אופל, עלול לחדד את אי-ההסכמה ולחזק עמדה ביקורתית. דרכי ההתמודדות עם הזיכרון ועם ההיסטוריה עשויות להיות שונות עד מאוד זו מזו. מה שעשוי להתקבל כנורמה במדינה מסוימת עשוי להיתפס בעיניהם של מבקרים ממדינות אחרות כחוסר רגישות משווע. תיירות האופל באתרים היסטוריים מחדדת את הדיון על פערים בהשקפת עולם, ולמרות זאת הביקוש לתיירות זו עולה. משום כך חשובה ההבחנה בין הזיכרון ההיסטורי לחוויה התיירותית, וחשובה ההכרה בפוטנציאל התיירותי של אתרי אופל אלה.

פרופ' דנה אריאלי עוסקת במחקרה וביצירתה בקשרי הגומלין בין אומנות, תרבות, חברה ופוליטיקה בדמוקרטיה ובדיקטטורות. פרסמה ספרים, קטלוגים ומאמרים רבים בנושאים אלו תוך התמקדות בישראל ובגרמניה. היא חברת סגל בפקולטה לעיצוב, מכון טכנולוגי חולון ובמרכז מנדל למנהיגות בנגב. בעשור האחרון היא מתמקדת בפרויקט הצילום "פנטומים", ובמסגרתו היא מתחקה אחר תיירות אופל במקומות שונים ברחבי העולם. אתר הפרויקט מכיל מאות תגובות של אנשים שצפו בתערוכות הצילום שלה ברחבי העולם. ראו <http://phantoms.photography>

Dana63a@gmail.com

יאיר ורון - אדריכל, בעל תואר שני בשימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות. עוסק במחקר והוראה בנושא שימור המורשת הבנויה. בשנים האחרונות חוקר מרחבי ביטחון במסגרת לימודים לתואר שלישי במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן. הוא חבר סגל בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל; פעיל בארגון איקומוס ישראל; ונציג ישראל בוועדה המדעית הבין-לאומית ICOFORT.

yair@ariel.ac.il

נופים טבעיים, השתלבותם ברשימות אתרי מורשת והדיון התיירותי

במשך עשרות בשנים להפרדה בין טבע ותרבות היה ביטוי בדיון המחקרי. אלא שהפרדה זו הצטמצמה ככל שהתחזקה ההכרה בתפקידו של האדם בשמירה על משאבי טבע ובניהולם. בגליונות השונים של אתרים - המגזין שבנו ותיארנו התפתחויות אלה באמצעות סקירה של אמנות והצהרות שהתמקדו במורשת טבע, במורשת תרבות ובנופי תרבות. את אתרים - המגזין 7 הקדשנו לנופי תרבות וגם סקרנו את התפתחותו של המונח, את הדמיון בניהולם של נוף טבעי, של נכסי מורשת ואת המפגש בין השניים. בכל הסקירות הודגש הקשר בין פיתוח תיירותי לבין הקריאה לשמר מורשת טבע ותרבות, ומונחים דוגמת אזורי ליבה, אזורי חיץ, אזורי פיתוח, מארג, ניהול, שימור מקיים, יכולת נשיאה של אתר ונוף - היו חלק בלתי נפרד מהתיאור, מהניתוח ומהמסקנות. ואכן הדמיון הערכי, החברתי, החווייתי והניהולי בין אתרי טבע ותרבות, וההכרה בחשיבות שיש להישרדותם כמשאב גם עבור הדורות הבאים, מאפשרים דיון משותף זה.

טבע לכול? תחבורה ציבורית ונגישות של אתרי טבע בישראל - יעל רם

הטבע מועיל רבות לבני האדם, ולפיכך אתרי טבע אמורים להיות נגישים לציבור הרחב. מאמר זה בודק את נגישותם של אתרי הטבע בישראל לקבוצות אוכלוסייה שונות באמצעות מפות ייעודיות, נתוני תחבורה ציבורית, וכן סקר ארצי מייצג בדבר דפוסי הביקור של הציבור הישראלי באתרי טבע. ממצאי המחקר מראים כי שירותי תחבורה ציבורית שאינם מספקים מקשים על הציבור שאינו מחזיק ברכב פרטי לבקר באתרי טבע. בהיעדר מחקרים משווים, פרק הדיון קורא לביצוע מחקרים דומים במדינות אחרות, וממליץ על קידום מדיניות שתשפר את נגישותם של אתרי הטבע בישראל לכלל חלקי האוכלוסייה.

מבוא

היכולת לטייל בטבע וליהנות ממנו מוגדרת על ידי חוקרים ומובילי ה מדיניות לא רק כ"מותרות" אלא כצורך אנושי בסיסי, זכות חברתית וחלק בלתי נפרד מהשלמות (well being) של בני האדם (Diekmann & McCabe, 2015). מאמר זה מציג ניתוח אמפירי של נגישותם של אתרי הטבע בישראל לציבור הרחב. מדינת ישראל כוללת נכסי טבע מרהיבים ומערכות אקולוגיות מגוונות, אך גם מאוכלסת בצפיפות בערים המרכזיות המרוחקות מהטבע, ומאופיינת באי-שוויון חברתי ובשיעורי עוני גבוהים, במיוחד בקרב הערבים והחרדים (OECD, 2018). בחינת נגישותו של הטבע לציבור הישראלי דורשת סקירה של מושגים מרכזיים בתחום. חלקו הראשון של המאמר יציג סקירת ספרות קצרה על תועלת הטבע לבני אדם, נגישות ותחבורה ציבורית. חלקו השני יתאר בקצרה את כלי המחקר

ששימשו לניתוח האמפירי. חלקו השלישי יפרט את דפוסי הביקור של תושבי ישראל באתרי הטבע, ויקשר אותם לנתוני הבעלות על רכב פרטי וכן לרמת האספקה של שירותי תחבורה ציבורית בישראל. החלק הרביעי והאחרון של המאמר יצביע על היעדר מחקרים בין-לאומיים משווים, ויקרא לפיתוח מדיניות שתעודד את הנגשתם של אתרי הטבע בישראל לכלל קבוצות האוכלוסייה.

סקירת ספרות

תועלת הטבע לאדם פעילויות בטבע תורמות לבריאות הנפשית והגופנית של בני האדם (ראו לדוגמה Friedmann & Thomas, 1995; Ulrich et al, 1991). תרומתו הגדולה של הטבע, לצד אספקתו ללא תשלום, הביאו חוקרים שונים (לדוגמה Maller et al, 2006) לראות בטבע גורם מרכזי בפעילויות הקשורות לבריאות הציבור, תוך כדי התמקדות בסגולותיו בריפוי ובשיקום, בשיפור שביעות הרצון מהחיים, בהעלאת הפרודוקטיביות ובחידוד הריכוז. מעבר לפעילויות יום-יומיות בחיק הטבע, ארגון התיירות העולמי הכריז על הנגישות של אתרי הטבע כזכות בסיסית של כל בני האדם המבקשים ליהנות מאוצרות כדור הארץ (UNWTO, 2001). המסגרת המושגית של שירותי מערכות אקולוגיות מפרטת את סוגי התועלת שבני האדם משיגים מהטבע ומהמערכות האקולוגיות השונות (Haines- young & potschin, 2017; MEA, 2005). לצד תועלת מוחשית מהטבע שמושגת, למשל, באמצעות שירותי אספקה (מזון, חומרי גלם) ושירותי ויסות (דוגמת הדברה), המערכות האקולוגיות השונות תורמות לאדם גם בממדים לא מוחשיים. "שירותי תרבות" של מערכות אקולוגיות כוללים את התועלת הלא מוחשית של הטבע לאדם, ומתייחסים לתחומים ולמושגים דוגמת אסתטיקה, בילוי בחיק הטבע, שייכות למקום וחינוך (Hernández- Morcillo, Plieninger & Bieling, 2013; MEA, 2005). אף ששירותי התרבות של מערכות אקולוגיות תורמים באופן שווה לכל בני האדם, ללא קשר למעמדם החברתי (Jennings, Larson & Yun, 2016), חלוקתם בפועל אינה שוויונית. כך למשל, אנשים הגרים בשכונות מבוססות זוכים לשטחים פתוחים ירוקים רבים יותר יחסית לאנשים הגרים בשכונות פחות מבוססות (Wolch, Byrne, & Newell, 2014), וקהילות של מיעוטים מודרות מאתרי טבע או מועתקות למיקומים חלופיים כחלק ממהלכי פיתוח תיירותי המיועדים לאוכלוסיות מבוססות יותר (Hales & Jamal, 2015) נגישותם של אתרי טבע נגישות נתפסת כסמן לאופן שבו כל קבוצות האוכלוסייה יכולות לקחת חלק בתעסוקה ובשירותים חיוניים (Benenson, et al, 2011). שירותי תחבורה שאינם מספקים גורמים לשיעור נמוך של השתתפות בכוח עבודה, לנשירה ממוסדות השכלה גבוהה ולבריאות לקויה (Lucas, 2006). חוסר נגישות הזכר כחסם בפני השתתפות בפעילות פנאי בכלל (Crawford, Jackson, 1991) ובפעילויות בטבע בפרט (Gilbert & Hudson, 2000), בעיקר בקרב מיעוטים, נשים ואוכלוסייה מבוגרת (Shores, Scott & Floyd, 2007). במחקר שנעשה בצ'ילה נמצא כי אנשים מרקע סוציו-דמוגרפי אמיד ביקרו באתרי טבע מרוחקים יותר מאשר אנשים מרקע סוציו-דמוגרפי מוחלש. אלה האחרונים נטו לבקר באתרי טבע הקרובים לבתיהם (Martinez- Harms et al, 2018). ממציא המחקר הצ'יליאני רלוונטיים במיוחד למדינת ישראל, שבה אתרי הטבע נמצאים באזורי פרפריה בצפון ובדרום, ואילו מרבית האוכלוסייה מצטופפת בשלושה מחוזות במרכז הארץ: תל-אביב, המרכז וירושלים (למ"ס, 2018). צפיפות האוכלוסין במרכזי האוכלוסין של ישראל מדגישה את הצורך באמצעי תחבורה נגישים ובני השגה שיקשרו את מרכז הארץ לאתרי הטבע בצפון ובדרום.

מכוניות ותחבורה ציבורית הן אמצעי התחבורה הנפוצים ביותר לביקור באתרי הטבע השונים ובאטרקציות תיירותיות (Hall, le- Klahn & Ram, 2017). ברוב המקרים, היעדר רכב פרטי לא ימנע גישה לאתרי הטבע כל עוד הללו נגישים באמצעות תחבורה ציבורית. עם זאת, היעדר תחבורה ציבורית עלול לפגוע קשות ביכולת הביקור של אנשים שאין להם גישה לרכב פרטי. עם הנפגעים הפוטנציאליים נמנים משקי בית חסרי רכב פרטי, אנשים שאינם יכולים לנהוג ותיירים עצמאיים ולא מאורגנים. נגישות ותחבורה ציבורית בישראל אף שהתחבורה הציבורית בישראל נחשבת אמצעי להכללה ולצדק חברתי (הרשות הלאומית לתחבורה ציבורית, 2018), שירותיה אינם מספקים, והיא ממוקמת נמוך בסדר העדיפויות הלאומי. הסקר הכלכלי של ארגון ה-OECD קובע כי הגדלת ההשקעה הלאומית בתשתיות התחבורה הציבורית חיונית לחיזוק החברה הישראלית (OECD, 2018). עוד מצביע דוח זה על כך שהכבישים בישראל הם הצפופים ביותר מכל מדינות ה-OECD. בהקשר זה חשוב לציין גם את מסקנותיו של דוח מרכז המידע של הכנסת, שהצביע על העדפה גורפת של ישראלים רבים לרכבם הפרטי, ביחס של שלוש נסיעות ברכב פרטי לעומת נסיעה אחת בתחבורה ציבורית (בקר, 2018). התפקיד החברתי של תחבורה ציבורית בישראל מקבל גם משמעות דתית

ייחודית במסגרת הסדר ה"סטאטוס קוו". לפי הסדר זה התחבורה הציבורית בישראל פועלת בשבתות ובחגי ישראל רק במקומות שפעלה בהם ערב הקמת המדינה (Barak- Erez, 2008). על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, האוכלוסייה במדינת ישראל גדלה ביותר מפי עשרה מאז מקום המדינה, ופיזורה הגיאוגרפי השתנה בהתאם (למ"ס, 2018). נוסף על כך תמורות כלכליות, חברתיות וטכנולוגיות עיצבו ועדכנו את סגנון החיים הישראלי (Barak- Erez, 2008). התוצאה היא שהסדר התחבורה הציבורית בשבתות ובחגים משקפים את אורח החיים שהיה נהוג במדינה לפני יותר משבעים שנה. פער זה, בין שירותי תחבורה ציבורית חלקיים בשבתות ובחגים לבין צורכיהן של קבוצות רבות באוכלוסייה, יוצר תסיסה רחבה בציבוריות הישראלית (ברמן-שיפמן, 2017).

מטרות המחקר ושיטותיו

מטרתו של מחקר זה היא לנתח את נגישותם של אתרי הטבע בישראל לציבור הישראלי. מטרה זו מושגת באמצעות שימוש בשני מקורות מידע: האחד – הסקר החברתי של הלמ"ס (2016); האחר – ניתוח של מידע מרחבי בדבר אספקת שירותי תחבורה ציבורית לאתרי טבע בישראל. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עורכת מדי שנה סקר חברתי בנושא משתנה. הסקר של שנת 2014 התמקד ביחסים חברתיים ובאיכות הסביבה, והתבסס על תשובותיהם של 7,106 משתתפים ישראלים (למ"ס, 2016). נושאים נוספים באותו סקר היו מאפיינים סוציו-דמוגרפיים, וכן בעלות על רכב. כדי לבחון את דפוסי הביקור של הישראלים באתרי הטבע נבחנה תדירות ביקוריהם בהתייחס לבעלותם על רכב פרטי. המידע המרחבי בדבר אספקת שירותי תחבורה ציבורית נותח על ידי צוות פרויקט הערכת שירותי מערכות אקולוגיות מטעם "המארג" (לוטן, ספריאל ופייטלסון, 2017), ובחן את אספקת שירותי התחבורה הציבורית לסביבות שער הכניסה של כלל אתרי הטבע של רשות הטבע והגנים, קק"ל וחופי הים (עד קילומטר אחד משער הכניסה). אספקת התחבורה הציבורית חולקה לשלוש רמות שירות: אין שירות יומי, שירות חלש (פחות מ-31 עצירות ביום) ושירות טוב (32 עצירות ויותר ביום). המידע החזותי הכולל הועלה על גבי מפת ישראל, ומוצג בהמשך ברשות "המארג".

תוצאות

בעלות על רכב פרטי בישראל ודפוסי ביקור באתרי הטבע

ניתוח הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה העלה קשר הדוק בין בעלות על רכב לבין דפוסי ביקור. אנשים שגרים במשק בית שיש בו כלי רכב (72.7% מסך המשתתפים במדגם) נטו לבקר בחופים ובשמורות טבע יותר מאשר אנשים שגרים במשק בית שאין בו רכב פרטי. הממצאים מראים שיותר משני שלישים מהאנשים שיש בבעלותם כלי רכב ביקרו בשנה האחרונה פעם אחת לפחות בשמורות ובחופים. לעומתם, יותר מ-40% מהאנשים שאין בבעלותם רכב דיווחו שלא ביקרו בשנה האחרונה אפילו פעם אחת בשמורות ובחופים. הנתונים הללו מצביעים על גישה מוגבלת של הציבור ללא בעלות על רכב פרטי לשמורות ולחופי הים (תרשימים 1, 2).

שירותי תחבורה ציבורית לאתרי הטבע בישראל

המפה ממחישה באופן ויזואלי את אספקת שירותי התחבורה הציבורית לאתרי הטבע בישראל, ומראה כי החופים נגישים יחסית ליערות ולשמורות. אף שאתרי טבע רבים סמוכים זה לזה, שירותי התחבורה הציבורית אינם מחברים ביניהם ואינם משרתים אשכולות של אתרי טבע. כך אתר טבע מבודד במדבר נגיש לעיתים יותר ממקבץ השטחים הפתוחים והיערות באזור בן שמן במרכז הארץ. יתרה מזאת, גם כאשר קיימים שירותי תחבורה ציבורית, מדובר בדרך כלל בקווים הפועלים במהלך ימי השבוע אך לא בשבתות ובחגים.

דין ומסקנות

נגישות של אתרי טבע היא זכות אנושית בסיסית (UNWTO, 2001), ואתרי הטבע מספקים לבני אדם תועלת רבה, מוחשית ולא מוחשית כאחת (MEA, 2005). לכן, כאשר קבוצות מסוימות באוכלוסייה מודרות מאתרי הטבע מדובר בחוסר צדק חברתי ובאי-שוויון (Wolch et al, 2014). מאמר זה בחן את נגישותם של אתרי הטבע בישראל לכלל האוכלוסייה, והראה כיצד שירותי תחבורה ציבורית שאינם מספקים תורמים לאי שוויון במדינה. אתרי טבע, שמורות טבע וחופים נגישים בעיקר לתושבי המדינה שבבעלותם רכב פרטי, ואינם נגישים דיים למשתמשי התחבורה הציבורית. אפשר להפחית את מידת חוסר הנגישות של אתרי הטבע באמצעות שירותי תחבורה ציבורית. יתרה מכך, לתחבורה

ציבורית יש יתרונות רבים נוספים. הסטת תיירים מכלי רכב פרטיים לתחבורה ציבורית מסייעת להורדת רמות הפחמן הדו-חמצני בפארקים לאומיים (Lin, 2010), ומגשרת על המתח הקיים בניהול אטרקציות טבעיות בין הרצון להגביר את נגישותן לקהל הרחב לבין הצורך לשמר אותן ולהפחית את רמות זיהום האוויר (le- Klähn & hall, 2015).

סיכום

לטבע יתרונות רבים, ומכאן ראוי שיהיה פתוח ונגיש לציבור הרחב. במצב של אי-צדק חברתי הטבע פתוח רק לקבוצות מסוימות מקרב האוכלוסייה. ניתוח המקרה הישראלי מראה כי הטבע במדינה נגיש בעיקר לאוכלוסייה בעלת רכב פרטי. שני סוגי מידע, מדגם ארצי מייצג וכן ניתוח מרחבי, הראו כי קשיים באספקת תחבורה ציבורית בישראל תורמים לאי-צדק סביבתי ומקשים על אנשים ללא רכב פרטי להשתתף בפעילויות בטבע. המסקנות מן המקרה הישראלי רלוונטיות גם למדינות אחרות. אזורי כפר ופריפריה אינם זוכים בדרך כלל לשירותי תחבורה ציבורית מספקים (le- Klähn & hall, 2015). לפיכך מתחדד הצורך במחקר בין-לאומי ומשווה על תפקידיה של התחבורה הציבורית בפיתוח תיירות באזורי כפר ופריפריה. סביר להניח כי מחקר משווה מסוג זה יסייע בהבנת הקשרים שבין אספקת שירותי תחבורה ציבורית לבין צדק חברתי, ויתרום להנגשת הטבע לכל קבוצות האוכלוסייה.

ד"ר יעל רם היא מרצה בכירה בחוג ללימודי תיירות במכללה האקדמית אשקלון. מחקרה מתמקד בקשר שבין אנשים לסביבתם. יעל הובילה את פרק שירותי התרבות בפרויקט הלאומי להערכת שירותי מערכות אקולוגיות מטעם "המארג", והשתתפה בכתיבת ספר על ניידות מקיימת, תחבורה ציבורית ותיירות. מחקרה מופיעים בכתבי עת מובילים בתחומי התחבורה, התיירות והגיאוגרפיה.

ramy@edu.aac.ac.il

הגינות הפרטיות ותרומתן לחוויית המטייר בעיר היסטורית

התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה בהגדרתה מהו נכס היסטורי ראוי לשימור העדיפה את המונח אתר על פני בניין או נכס, וגם הבהירה כי אתר "הוא בניין או קבוצת בניינים או חלק מהם, לרבות סביבתם הקרובה, שלדעת מוסד תכנון הם בעלי חשיבות היסטורית, לאומית, אדריכלית או ארכיאולוגית". גישה זו תואמת את תפיסתם של משמרים המתמקדים בסביבה הנופית של הנכס, בתרומתה להדגשת ייחודו ובדרישה לשמר את שניהם כמכלול אחד. גישה זו פיתחו חוקרי גנים ציבוריים וגינות פרטיות. לתפיסתם, תכנון גנים, הבחירה בצמחייה - מקומית או מיובאת - בחינה של רכיבי הגן, התייחסות למבנה, לתפקודו ולדייריו - כל אלה הם תוצרים תרבותיים המשקפים הלך של תקופה, את כלכלתה ואת תפיסותיה התרבותיות והפוליטיות (Helmreich, 2002; uren, Dzidic & bishop, 2015). המטייר כיום בגינות הפרטיות, אלה הנסותרות מהעין, נחשף להלך התקופה ההיסטורית, לנוף הצמחי ולרכיביו, לתפיסות התכנון, אך בעיקר זוכה לחוויית הגילוי.

טעמי הנוף ההיסטורי בתל-אביב: סיור בין גינות בתי הדירות בעיר הלבנה- עדה ויטורינה סגרה

תל-אביב, העיר הגדולה בישראל, טומנת באתריה ההיסטוריים סודות נסתרים, שגילויים תוך כדי הליכה מעשיר את חוויית המתגורר או המבקר בה. הליכה זו מחזקת את המודעות לחשיבותם של נכסי מורשת תרבות, את ההכרה בערכיהם ההיסטוריים ומעודדת מעורבות בשימור ייחודה וזהותה של העיר. סיור בין הגינות הפרטיות ההיסטוריות מייצר חוויה החושפת את המבקר למאפייני הנוף האורבני, לממשק שבין הגינות לרחוב ובין הגינות לתחום הבניין, ועל ידי כך מתחדדת היכרותו עם התקופה ההיסטורית ואוצרותיה. מטרת סקירה זו היא להוביל את הקורא לטיול אידאלי בשדרות בן-גוריון, ברחובות ריינס, פילון, מנדלסון, וייזל ורות. להציץ בנוף הכניסה לבניינים משנות השלושים של

המאה העשרים בשדרות ח"ן, וברחובות ביל"ו, יוסף אליהו, בלפור, חובבי ציון, אהרונביץ ושלום עליכם. באמצעות הסיוור נחשפים המסיירים לתולדות העיר - לאירועיה, לאישיה, לסגנונות הבנייה ובעיקר, למערכי הכניסה שהיו לחלק בלתי נפרד מרוח המקום בשנות השלושים. נתייחס כאן בעיקר למתחמים תלת-חלליים של בתי הדירות על עמודים ונסקור בקצרה גם את הגינות של בתי הדירות שאינם על עמודים ושנבנו בשנים הראשונות של שנות השלושים.

מבוא

גינות בתי הדירות בעיר הלבנה של תל-אביב הן גינות פרטיות למחצה. מצב זה נובע מהעובדה שהן נסמכות לבתי דירות כשכל דירה בהם היא בבעלות פרטית, אולם הגינות הן חלק מהשטח המשותף המקנה להן ממד ציבורי. לממד הציבורי משמעות כפולה, האחת – היסטורית, חלק מגישה תכנונית ומתפיסות אידאולוגיות שאפיינו את התקופה שבה הבתים נבנו. השנייה – עכשווית, חווייתית. המסייר בעיר יכול להיכנס אליהן, ובאמצעותן להכיר את ייחודן העיצובי ולחוש את רוח העבר. ככלל, התכנון הנופי ובתוכו גם תכנון גינות בתי דירות כולל מרכיבים רבים. באלה בולטים היחס בין השטח הפתוח למבנה, עיצוב המרחב הפתוח על כל חלליו, בחירה ותכנון תצורות צמחיות (צמחייה מקומית ומאוקלמת, שילובי צמחייה וצורות גידול מיוחדות) וחומרים הלקוחים מהנוף הקשיח ומשולבים בגינה או בחצר. בכל תהליך התכנון ישנה התייחסות פונקציונלית ואסתטית לכל מרכיב. המרכיבים והיחסים ביניהם הם תוצרים תרבותיים המשקפים הלך של תקופה, כלכלתה ותפיסותיה התרבותיות והפוליטיות, השקפה עיצובית, יכולת ביצוע של בעלי המלאכה, שעל פי רוב, שמם אינו ידוע. גישה זו תואמת את גינות בתי הדירות של שנות השלושים בתל-אביב, והמתייר היום ברחובות העיר יכול באמצעותן לחוות באופן פיזי את ההיסטוריה התכנונית של התקופה. הגינות התפתחו במסגרת "הסגנון הבינלאומי", אשר בתל-אביב הוא נחלק לשניים: הסגנון "המקומי המוקדם" המשתייך לשנים 1936–1938, וה"מקומי המאוחר", המאפיין את התקופה שבין 1936–1945, עם חפיפה מסוימת בין שני הסגנונות בשנים 1936–1938. אף שמדובר בהפרש שנים מועטות, ההבדלים בתפיסה הנופית והאדריכלית משמעותיים ביותר. הגינות המשתייכות לסגנון הבינלאומי "המקומי המוקדם" מתאפיינות בהיותן השטח הפתוח שבין קו הבניין לבין קו המגרש, שגודלו נקבע על פי תקנות בינוי העיר (2.5 מ' או 4 מ' בגינה הקדמית, 2.5–3 מ' בפסים הצדדים, 5–6 מ' בגינה האחורית). גודלו וצורתו של השטח המגוון נקבעו גם על ידי צורתה של תכנית המבנה, המשתנה בכל מקרה ומקרה. הבניין "צומח" מתוך הגינה, ובהרבה מקרים קומת הקרקע מוסתרת על ידי הצמחייה, ודיירה נהנים באופן מיוחד מעצם קיום הגינה, בעיקר במקרים שבהם המרפסות יוצאות אליה וצמודות לה. אלה הן גינות בעלות עיצוב פשוט, והדוגמאות להן רבות מאוד. במבט מעמיק יותר מתגלות גינות גדולות מהשטח שקובעות תקנות בינוי ערים, בעלות עיצוב מתוחכם מאוד. לדוגמה, הפסים המגוונים המלווים את הכניסות הצדדיות לבניין, יכולים להכיל ערוגות מוגבהות ארוכות, בעלות צורות פשוטות או מעוטרות, בעלות שפה מחופה באבני כורכר. למשל, הכניסה לבית הדירות בשדרות שלמה המלך 47 היא צדדית, ומשתרעת לאורך החזית הצפונית. השביל מרוצף במרצפות בטון צבעוניות המראות את כיוון ההליכה, לצידו ערוגות מאורכות בעלות קצוות מעוגלים ומקושטים. השביל מחבר את הכניסה למתחם לגרם מדרגות המובילות אל במה מוגבהת. המבקר עוצר לרגע לפני שעולה במדרגות, מגיע אל במה מוגבהת, ושם הוא נאלץ לעשות תפנית של 90 ולהמשיך עד לפתח הבית, שם הוא עוצר לרגע מתחת לפרגולת בטון לפני שהוא נכנס לבניין. זאת דוגמה לכניסה טקסטית, והעצירות והתפניות הן תחנות בדרך. דוגמה נוספת לכניסה טקסטית מהסגנון הבינלאומי "המקומי המוקדם", ניתן לראות ברחוב ביל"ו, 1-3 פינת רחוב שינקין 79. כאן הכניסה לבניין היא דרך גרם מדרגות כפול, שנוצר מחיתוך הפינה בין שני הרחובות, עם שלוש תפניות בנות 90 בכל צד ועד לכניסה לבית. הגינה מוגבהת ומיוחדת, כיוון ששער הפיקוס הגזום נמצא מעל במה מוגבהת ומוצג לראווה כאובייקט בפני עצמו, שאין לו שימוש של ממש. דוגמה שונה נראה כשהגינות הקדמיות נוצרות על שטח מרכזי בין שני אגפיו של בניין המתוכנן בצורת "ח", כך שנוצר שטח פתוח קדמי גדול, לפעמים במפלס הרחוב, לפעמים נמוך ממנו. כזאת היא למשל הגינה ברחוב חובבי ציון 42-44, שם נמצאת גם מזרקה במרכז הגינה הכפולה, או ערוגות גיאומטריות על פי מסורת ה"פרטר" (Parterre) של גני הבארוק הצרפתיים (לדוגמה ברחוב בלפור 63-65). בתי הדירות בסגנון הבינלאומי "המקומי המאוחר" הם מבנים על עמודים, שבהם קומת הקרקע אינה מיועדת למגורים, אלא ליצירת מערך כניסה ייצוגי ומכובד. אלה הם מערכי כניסה תלת-חלליים, ובהם גינה הנמצאת בין גבול המגרש לקו הבניין, קומת עמודים מקורה בעלת חצר מגוננת ואולם מבואה בתוך הבניין. שלושת החללים יוצרים מערך אדריכלי-נופי ייחודי לעיר תל-אביב. הסיוור בין הגינות של בתי הדירות בעיר הלבנה בתל-אביב יחשוף הבדלים אלה

ויאפשר לזהות גם דוגמאות מעורבות, בתי דירות בעלי סממנים חלקיים של שני הסגנונות (לדוגמה: שדרות ח"ן 3 ו-7, בלפור 24-26. רחוב מנדלי מוכר ספרים 30, פינת רחוב חובבי ציון 65 וכן רחוב שלום עליכם 47).

מסלול סיור בין מערכי הכניסה וגינות תל-אביב

את הסיור נתחיל ברחוב בלפור 65, בניין בעל חצר מגוננת מרכזית עם גינה ייחודית: ערוגה צרה וארוכה משתרעת במקביל לחזית הבניין הפונה לחצר, מבטון המחופה חלקיקי כורכר בהנחה פראית. בצד שממערב לשביל הכניסה, נזהה "פרטר" גיאומטרי, עם ערוגה בת שתי קומות, הדומה לעוגת שכבות, כל שכבה מוגדרת על ידי שפת בטון מחופה בכורכר. בכניסה הסמוכה, בלפור 63, נראה כניסה חזיתית לבניין, עם קירות מחופים במרצפות חרסונה צבעונית, בחלקה שבורה ובהנחה פראית. בערוגות הצמודות למרפסות החזיתיות, נראה "פרטר" בצורת מעין כפול, דוגמה טיפוסית לתקופה באירופה, אולם נדירה מאוד בתל-אביב. ברחוב בלפור 24-26 נצפה בגינה החזיתית ב"פרטר" בצורת מסרק, הדוגמה היחידה מסוג זה שאותרה בתל-אביב. נמשיך את הסיור ב"בית אנגל" בשדרות רוטשילד 84, פינת מזא"ה 41-43. זהו הבניין הראשון בתל-אביב שנבנה על עמודים. ליתר דיוק הוא נבנה חלקית על עמודים בחזית הפונה לשדרות רוטשילד, ואילו כלפי רחוב מזא"ה, הוא נבנה על מגרש כפול כגוף שרגליו טמונות חזק בקרקע. את הבית תכנן האדריכל זאב רכטר עם חזרתו מצרפת, בשנים 1933-1934. לאחרונה, שוקם הבניין ושוקמה הגינה הנמצאת בחצר המגרש הכפול את השיקום הובילה האומנית ואדריכלית הנוף רלי דה וריס, בליווי מחלקת השימור של מנהל ההנדסה של עיריית תל-אביב (2018-2019). הבניין מבטא מצב ביניים שבין הסגנון הבינלאומי "המקומי המוקדם", המושפע בעיקר מהאסכולה המודרנית בגרמניה, לבין הסגנון הבינלאומי "המקומי המאוחר", המושפע ישירות מלה קורבוזיה (le Corbusier). בהתחלה התעוררו חשדנות והתנגדות מסוימות כלפי הבנייה החדשה על עמודים. אולם, אט אט, התקבל הרעיון, ולבסוף היכה שורשים. בשנת 1937 הוציאה עיריית תל-אביב תקנה ולפיה כל בנייה חדשה תתבסס על "הרמת חלק מהבניין על עמודים, המאפשרים כניסות נאות וגינות". התקנה הייתה בהתאם לרוחו של לה קורבוזיה, שגרס כי על הטבע להגיע מתחת לבניין ולהתפשט באזור העמודים, ללא גדרות או הפרדה בינו לבין התחום הפרטי. במהרה השתנו פני העיר: בתי הדירות עברו משלוש לארבע קומות, קומת הקרקע כולה התפנתה לשימוש אחר ממגורים, והתפתח בה מערך כניסה ייצוגי חדש ששינה את נוף העיר. עם המעבר מהסגנון הבינלאומי המקומי "המוקדם" ל"מאוחר", השתנה היחס בין החוץ לפנים, אם כי ללא ביטול הגדרות, ומרחב הביניים שבין הרחוב לפנים הבניין הציע הזדמנות תכנונית חדשה. בעקבות זאת התחלק מערך הכניסה של בתי הדירות על העמודים לשלושה חללים: הגינה הקדמית, שבין הרחוב לחזית הקדמית של הבניין (ברוחב 4 מ'); חצר קומת העמודים המקורה (ברוחב לא קבוע), שבין הגינה לכניסה לבניין; ואולם המבואה, והוא חלל פנימי לבניין בקומת הקרקע. דרך החלונות ושער הכניסה חדרו הגינה והחצר פנימה, ולעיתים השתקפו במראה או במראות. מערכת תלת-חללית זו היא פיתוח מקומי, הנובע מיישום עקרונותיו של לה קורבוזיה, תוך התאמתם לתנאי הארץ. עיקרון תכנון נוסף של לה קורבוזיה קבע כי רצוי להשתמש בגג השטוח של הבניין כגינה, כחלל לפעילות גופנית או כמקום מפגש חברתי. בתל-אביב, הפעילות העיקרית שהתחוללה על הגג הייתה הכיבוס ותליית הכביסה, אם כי בשעות הערב הפחות חמות התקיימו בו גם מפגשים חברתיים. גינות של ממש כמעט שלא הוקמו על הגג, כיוון שהרוחות, התחממות היתר של השטח החשוף, וקשיי הפעלת השקיה, היו למחסום משמעותי. וכך הפכה חצר קומת העמודים לחצר מגוננת המחליפה במובן מסוים את הגינה שעל הגג. ההתאמה הראשונה לתנאי המקום הייתה אפוא "הורדת הגינה" מהגג הלוחט אל החצר המקורה והמוצללת, שהייתה מוקפת אכסדרת עמודים ושדרכה נצפו הגינה והנוף שבחוץ. חצר קומת העמודים נעשתה לחלל חיצוני המשותף לדיירי הבית, בטוח ומוגן, לשימוש יום-יומי, גם למעבר וגם לשהייה. משדרות רוטשילד נתקדם ונרד לכיוון שדרות ח"ן. נסקור בעיקר את הצד האי-זוגי של השדרה, שם נמצא דוגמאות של בניינים שנבנו בשנים 1935-1948 ולכן מייצגים בעיקר את הסגנון הבינלאומי "המקומי המאוחר", צורות מעורבות ופה ושם גם דוגמאות ספורות לסגנון "המקומי המוקדם". הבניינים בצד האי-זוגי, שבסגנון הבינלאומי "המקומי המאוחר", נשמרו טוב יותר מאשר בצד הזוגי. בבניינים שבשדרות ח"ן 5, 15, 17, 21, 23, 25 נמצא דוגמאות המאפשרות להבין את כוונת המתכננים, אם כי מצב התחזוקה שלהן לא תמיד משיב רצון. נראה גם דוגמאות "מעבר", המשלבות את הסגנון "המוקדם" עם "המאוחר" (שדרות ח"ן 3 ו-7), שבהן כבר קיימת קומת עמודים, אולם חסר אולם מבואה, כלומר המערכת היא רק דו-חללית. כאלה הם בית לופיש בשדרות ח"ן 3 שתוכנן כמלון בשנת 1935 ובית ויסמן-וינסטוק בשדרות ח"ן 7 שתוכנן בשנת

1936 על ידי האדריכלים זברוסקי ובלקס. לעומת זאת, אם ניכנס לבית אריה פריד בשדרות ח"ן 15 (תכנון: אדר' ג'אן מנדלבאום, 1938) נוכל להבין היטב כיצד פועל המערך התלת-חללי המייצג את תקופת הסגנון הבינלאומי "המקומי המאוחר". עלינו לחצות את הגינה הקדמית בשביל מרוצף במרצפות בטון מוטבעות, שבראשו שער עצי פיקוס (בעבר נהגו לגזום את העצים בצורה גיאומטרית, אך כיום הם גדלים חופשי). רוחבה של הגינה כארבעה מטרים, אנחנו ממהרים לחצות אותה משום שעד שעות הצהריים היא חשופה לשמש הבהוקת. הגדר הבנויה והחיה משולבות זו בזו ומפרידות בין הגינה לשדרה. אנחנו ממהרים אל החלל המקורה - חצר קומת העמודים - שבו שוררים תנאי חצי צל: האור כאן נעים, העין יכולה להירגע מהסנוור שבחוץ. אנחנו פוגשים כאן את דיירי הבית הנכנסים ויוצאים מהבניין ויכולים לשבת על הספסל שליד ערוגה, שהייתה בעבר בריכת הדגים. אפשר ליהנות מתחושת עושר מרקמי של הנוף הקשיח, כלומר של החלקים הבנויים בחצר: יש כאן ריצוף באבן גיר בהנחה פראית, ובתוך הריצוף גזורות ערוגות עגולות ומלבניות, לרוב ללא צמחייה, לפעמים נטועות בצמחים סוקולנטיים העמידים לחצי צל וליובש. נמשיך וניכנס דרך שער עץ וזכוכית אל אולם המבואה; חלל גדול, בעל ריצוף טראצו משובח, חיפוי שיש על הקירות, פרזול עץ במעקות. זה חלל השרוי בצל חזק יותר מזה שבחצר קומת העמודים. האולם מכובד ומגלם רוח בורגנית, שתי מראות במסגרת עץ המשקפות את הגינה ואת החצר המגוננת, מקנות אשליה כי אלה חודרות אל תוך הבניין. בתוך המראות אנחנו יכולים לבדוק אם אנחנו מסודרים מספיק כדי לעלות לבקר את הידידים המתגוררים בבית זה, וביוצאנו - לבדוק האם אנחנו מסודרים מספיק כדי להתעמת עם העולם הגדול. במסלול ההפוך, כשנצא מהבניין המוצל עלינו להתרגל בהדרגה לאור שבחוץ, בטרם נגיע לרחוב. נתקדם כנגד כיוון האור, ונראה את תצליל העמודים והצמחים הנטועים בערוגות שבקומת העמודים. בשל הסנוור לא נראה בבירור פרטים וצבעים. אפקט מעין זה נוכל לחוות ביתר שאת בצאתנו מהכניסה הפונה דרומה בבית סגל, ברחוב מנדלסון 3, פינת פילון 1, וכן מהכניסות המפוארות בשדרות בן-גוריון 77, 79 ו-81. גרדיאנט האור המשתנה בכל חלל הוא אחד המאפיינים התכנוניים הייחודיים של מערך הכניסה לבתי הדירות על עמודים בתל-אביב. שלושת החללים קטנים יחסית, אבל קשורים זה לזה קשר הדוק. המראות שבתוך אולם המבואה משקפות את הגינה ואת חצר קומת העמודים, ובכך מקנות אשליה של חדירת הנוף פנימה, ברוח לה קורבוזיה. זאת ועוד, המראות "מכפילות" את חצר קומת העמודים ואת הגינה, כך שכל המערכת המשתקפת נראית גדולה כפליים. משחק ההשתקפות אינו מוגבל למראות, ומתקיים גם בשערים ובחלונות זכוכית שבהם ההשתקפות יותר עמומה. נוסף על כך הוא דינמי, כי מי שנכנס נע ממקום למקום, ומה שנראה במראה משתנה כל רגע. כשיש באותו אולם שתי מראות, ההשתקפות מתקיימת בזוויות שונות עם אפקט כפול ומכופל, כמו במקרה של בית סגל ברחוב מנדלסון 3, פינת פילון (תכנון: אדר' ג'אן מנדלבאום, 1938) ובבית אריה פריד בשדרות ח"ן 15, שהם מקרים מייצגים של מערכות נופיות בבתי דירות על עמודים. מערכי הכניסה התלת-חלליים מעשירים את חוויית הכניסה לבניין והיציאה ממנו, במסלול בעל אופי טקסי. בכל חלל משתנה עוצמת האור ובעקבותיה סוג הצמחייה. המשחק בין אור לצל, המתקיים במעבר מחלל אחד לשני הוא חלק מתפיסה אסתטית של אדריכלות פיזולית ושל שחור/לבן האופייניים לסוף שנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת, המדברת בשפה עיצובית דומה לזו של מרפסות הסרט השקועות הטיפוסיות לסגנון הבינלאומי בתל-אביב. בתוך מערך הכניסה, החלל הייחודי ביותר הוא חצר קומת העמודים. חלל זה מאפשר לצפות בנוף שבחוץ דרך העמודים הממסגרים אותו. הוא מכיל בתוכו מגוון עשיר של מרקמים. אשר לנוף הקשיח נמצא מרצפות בטון מוטבעות בדוגמאות שונות, לצד משטחי אבן גיר בהנחה פראית; ערוגות בעלות שפה המחופה בחלקי כורכר קטנים הערוכים בנדבכים או בהנחה פראית. עוד נמצא על העמודים ועל חזית הבית המשיקה לחצר העמודים סוגי טיח שונים, המעשירים עוד יותר את משחקם של מרקמי הנוף הקשיח. בשפה דומה מדברת גם הצמחייה, שאנו יודעים עליה בעיקר מצילומים היסטוריים ופחות מהצמחים ששרדו. יש לזכור כי מדובר לרוב ב"צמחייה אדריכלית", שייחודה במבנה ובמרקם של הצמח, יותר מאשר בצבע הפריחה. שתי סיבות לבחירה זו. אחת היא אסתטית-רעיונית, שלפיה ה"צמחייה האדריכלית" הממוקמת בקומת העמודים ובגינה הקדמית, היא אותה צמחייה בעלת תצליל ברור, שניתן לראותה גם כנגד השמש, או שהיא בעלת עלווה גדולה "המסננת" את אור השמש, דוגמת פ'יטנה, פיקוס כינורי, מונסטרה נאה, ציפור גן עדן גדולה ועוד. היא כוללת בעיקר צמחייה קסרופיטית (עמידה ליובש) וסוקולנטי (בשרנית), המתאימה לשמש או לחצי צל (קקטוסים, יוקות, דרקונית, כידון) וכן צמחיית עלווה המתאימה לצל (מגינית גדולה, אצבעונית, מיני אספרגוס, מיני יהודי נודד). מתוך צמחיית הגינה, אפשר להתייחס לדקלים, לאראוקריה ולפ'יטנה, כאל צמחייה "אדריכלית", בעוד שהרדוף הנחלים, מיני היביסקוס, קריסה גדולת פרחים, הדס ועוד הם חלק מצמחיית הגינה, ללא תכונות "אדריכליות" מיוחדות. פיקוס

השדרות הוא צמח חשוב בגינה הקדמית, כי ניתן לעצב אותו בכניסה לגינה כשער גזום, הטיפוסי כל-כך בנוף הרחוב התל-אביבי. תיבות הדואר, מסגרות השער והחלונות, פרזול המעקות באולם המבואה, כל אלה נעשו על פי רוב מעץ מעובד על ידי בעלי מקצוע שידעו היטב את האומנות הזאת. בתוך אולם המבואה, נעשה שימוש וירטואוזי ומגוון בטרצו: יציקה במשטחי הכניסה והמדרגות, במרצפות פנים, בחיקוי מתוחכם של מרצפות שיש, לפעמים עם פס כהה מסביב כמו בבית סגל, שברחוב מנדלסון 3, פינת רחוב פילון 1, (1938), על קירות אולם המבואה חיפויי טרוורטין, שיש, או טראצו דמוי טרוורטין, לעיתים רחוקות יותר אריחי קרמיקה שלמים, או שבורים בהנחה פראית, מחפים את הקירות והספסלים בחצר קומת העמודים וכן את קירות אולם המבואה וחדר המדרגות. דוגמה לאלה, ניתן לראות בבית שמעון, ברחוב אהרונביץ 4, פינת רחוב לוריא 13 (תכנון: ג'אן מנדלבאום, 1938). אריחי קרמיקה חומה מחפים את קיר הבניין בחצר קומת העמודים ואת הספסל בבית הוכצייט ברחוב אהרונביץ 11 (תכנון: אדר' שלמה גפשטיין, 1936), שעבר שיפוץ בשנת 2011. באולם המבואה, הקירות מחופים באריחי קרמיקה צהובה, המשתלבת היטב עם תיבות הדאר מעץ, עם המעקה ועם מסגרות השער והחלונות. בבית גוטמן בשדרות בן-גוריון 81 (תכנון: אדר' מיטלמן, 1938), חצר קומת העמודים מעוצבת בצורה ייחודית: פינת ישיבה עם ספסל, עם משענת צדדית שהיא גם ערוגה ועמוד, לידו מזרקה עגולה מחופה קרמיקה צהובה, בתוך ערוגה מלבנית, ששפתה בגימור חלקי כורכר בהנחה פראית. הקיר שמאחורי הספסל מחופה באותה קרמיקה צהובה, וגזור בו חלון עגול דמוי צוהר באונייה. גם אולם המבואה מפואר, ויש בו גרם מדרגות המתפצל לשני כיוונים, ריצוף שיש ועמודים מחופים בטרצו דמוי שיש שחור. בבית צירין-טירשקין-פינקלשטיין, ברחוב חובבי ציון 51 (1937), קומת העמודים עמוקה, הספסל נשען על קיר מחופה באריחי קרמיקה ירוקה מחוספסת, והוא עצמו מחופה באותם האריחים, שבורים ומונחים בצורה פראית. ליד הספסל יש ערוגה ומולו בריכת נוי, השפה מורכבת מחלקי כורכר בלתי מעובדים. הזכרנו כאן מבחר דוגמאות מתוך הרבות הקיימות בעיר הלבנה: הקורא מוזמן לסייר ולגלות מערכי כניסה נוספים, ייחודיים ומעניינים. אלה הם עדות לעולם ישן שמקורו באירופה, אבל כאן, בעיר הזאת, התגלגל לצורה ייחודית ושונה, המתאימה לתנאי האקלים ולאורח החיים המקומי. צורה זו הגיעה עד אלינו וקבעה את תבנית הנוף העירוני עד שנות השמונים של המאה ה-20. אפשר לראות בה מאפיין חשוב של תל-אביב ההיסטורית.

סיכום

רבות נכתב על תל-אביב בשנות השלושים, על האירועים שהתרחשו בה, על התמורות החברתיות שהתחוללו בה ועל בנייה שנבנו באותה תקופה ושרבים מהם מתאפיינים בסגנונם המודרני. המודעות לסגנון הבנייה בתל-אביב הכתיבה מסלולי טיול בשכונות העיר הלבנה, אלא שמסלולים אלה דלגו על המערכים הנופיים בעלי הגינות הקטנות שהם חלק בלתי נפרד מאפיון העיר ומזהותה בעבר ובהווה. סקירה זו באה להציג רכיב פחות מוכר של הנוף האורבני, ולחדד את חשיבות הכניסה התלת-חללית, בהיותה ייחודית לתל-אביב, תוצאה חדשנית של מתכנני התנועה המודרנית, שהתאימו את הסגנון הבינלאומי לתנאי המקום. זאת ועוד, אין להמעיט גם בחשיבותם של חלק משטחי הגינה של הבתים שאינם על עמודים, שגם בהם נמצאו תצורות ייחודיות ונדירות, דוגמת מזרקות ושטחי "פרטר".

עדה ויטורינה סגרה היא מרצה בטכניון ובמכללה האקדמית גליל מערבי בנושאי תולדות אדריכלות נוף ושימור נופי תרבות וגנים היסטוריים. היא בוגרת הפקולטה לחקלאות באוניברסיטה העברית ברחובות (1980) ובעלת תואר שני מאוניברסיטת בולוניה שבאיטליה (1986). התמחתה בתולדות אדריכלות נוף ושימור הנוף המעוצב באוניברסיטת יורק שבאנגליה (1995) במסגרת התואר השלישי. פרסמה מאמרים וספרים על הנושאים הללו. בעלת ניסיון מעשי בארגון תחזוקת גנים, בתכנון גנים, בייעוץ אגרונומי ובחקר ושיקום גנים היסטוריים באיטליה. מאז חזרתה לישראל היא יועצת שימור נופי ועוסקת בהוראה ובמחקר. חקרה את הנוף המעוצב בשרונה, במכון ויצמן, בגינות בתי הדירות בעיר הלבנה בתל-אביב וברמת הנדיב, ותייעדה נופים מעוצבים היסטוריים במקומות שונים בישראל.

avsegre@gmail.com

הסיוור והחוויה באתרי מורשת תרבות.

גם אם הפעילות התיירותית באתרי מורשת תרבות נושאת צורות והיבטים שונים, מטרתה אחת: להעצים את חוויית הביקור באתר, השהות או ההתבוננות בו, באמצעות נכס המורשת עצמו, ערכיו וייחודה של הפעילות שנבחרה לכך. הסיוור בנכס מורשת בודד, במכלול נכסים שלהם נושא משותף או במסלול שבו מגוון נכסים מייצר חוויה שכזו. לפעילות זו סיבות שונות: אידאולוגיות

(Collins-Kreine & Kliot, 2016; 2017), תחושת מקום וזהות עם המקום, אמונה דתית (2017) (Kato & Prozano), צורך חברתי וחיפוש אחר אתר התואם צרכי פנאי ונופש. ל"ריבוי" המאפיין את הפעולות, המניעים והחוויות של הסיוור באתר מורשת תרבות יש השלכות על הניתב הנבחר ועיצובו.

שביל העצמאות: מעיר עברית למדינה עברית- איתן שוורץ

שביל העצמאות הוא מסלול הליכה חווייתי בן קילומטר העובר בעשרה אתרים ומספר באמצעותם את תולדות הקמתן של העיר תל-אביב ושל המדינה. ייחודו של השביל הוא בחדשנות שנבחרה לסיפור תולדותיהם של שני האירועים. זוהי חדשנות הנשענת על טכנולוגיות מתקדמות, ועל ידי כך היא מנגישה את השביל לקהל מבקרים רחב ובה בעת ממזערת את הפגיעה במרחב הציבורי ובתפקודו. את הפרויקט קידמה עיריית תל-אביב-יפו בראשותו של רון חולדאי בשיתוף פעולה עם משרד ירושלים ומורשת ומשרד התיירות, לכבוד שנת השבעים למדינת ישראל.

מבוא

שביל העצמאות בתל-אביב מוליך מטיילים ותיירים בין עשרה אתרי מורשת ותוכן. בית העצמאות בשדרות רוטשילד 16 הוא מוקדו, ממנו יוצאים ואליו חוזרים. האתרים לאורך השביל נקשרים בארבעת העשורים שבין הקמת העיר העברית תל-אביב (1909) לבין הקמת המדינה העברית (1948). אורכו של השביל קילומטר אחד, והוא מסומן בפס פליז המוטמע בקרקע ומואר בלילה לטובת המטיילים. הסיוור לאורך השביל יכול להתבצע בכמה דרכים: באופן עצמאי בעזרת מפות בשמונה שפות; בליווי מדריך; או בסיוע יישומן (אפליקציה) מבוססת GPS הניתנת להורדה לכל טלפון סלולרי. השביל הוא פרויקט משותף של עיריית תל-אביב-יפו, משרד ירושלים ומורשת ומשרד התיירות, והוא נועד לייצר במרחב הציבורי חוויה אשר תדגיש אירועים מרכזיים בתולדות המדינה והעיר תל-אביב. המיזם מבטא עקרונות, שלבי חשיבה ויישום, המאפיינים תוכנית אסטרטגית לתיירות שיוזמת רשות מקומית, ובמקרה של סקירה זו - עיריית תל-אביב-יפו. ייחודה של התוכנית בתל-אביב הוא בשילוב בין הרצון להעצים אתרי מורשת שמייצגים אירועים לאומיים ומקומיים שמצויים בתחומה לבין ההכרה בחשיבות שבהנגשתם לציבור רחב של מבקרים - תושבי העיר ותיירים.

שלב א': היגוי

לצורך העבודה על השביל נבחנו מודלים שונים שפותחו בעולם וכללו פתרונות הנגשה לציבור רחב בתוך מרחבים היסטוריים שבהם כוננה עצמאות או התגבש נרטיב לאומי. במרחבים אלה נדרשו היזמים לפתרונות תכנוניים עקב מאפייניו של מתחם היסטורי שתשתיותיו אינן תואמות את הצרכים המודרניים. כאלה הם אתר Freedom Trail בבוסטון; אתרי העצמאות בפילדלפיה; אתרים בבוגוטה ובקיסו; ואתר כינון החוקה הגרמנית המודרנית בפרנקפורט. במהלך תכנון הפרויקט זוהו במודלים השונים שלושה אתגרים עיקריים: האחד – הקושי המובנה בהנגשת היסטוריה לקהלים רחבים; השני – האתגר שבקשירה בין אתרי מורשת שונים שכל אחד מהם מנהל ומופעל בידי גורמים שונים; השלישי – הצורך לייצר נרטיב מכליל שיפנה לקהלים שונים. כדי להתמודד עם אתגרים אלו הוקמה מועצה ציבורית בראשות ראש העיר ובה 25 חברים, נשים וגברים, שייצגו את מגוון האוכלוסיות בחברה הישראלית. תפקיד המועצה היה ללוות גם את תהליך ההיגוי של שביל העצמאות וגם את ביצועו. לידע, לתובנות ולעצות הרבות שנתנו חברי המועצה למבצעי הפרויקט הייתה השפעה של ממש על התוצאה הסופית. לצד המועצה הציבורית הוקמה ועדת היגוי עירונית שבה היו חברים נציגי האגפים בעירייה. מכוח היכרותה את העיר, את ההיסטוריה המקומית, את התכנון הפיזי, את המבנה החברתי ואת הצרכים השונים הייתה ועדה זו אחראית לביצוע הפרויקט, אך לא רק – היא גם זו שתיה ממונה על תחזוקתו והמשך תפעולו לאורך זמן. שלב ההיגוי התבסס על כמה עקרונות:

1. הנגשת המורשת לקהל הרחב, ובחינם: במסגרת המאמץ להפחית את עלויות הביולוגיה והפנאי בתל-אביב-יפו, ומתוך רצון להנגיש את תוכני השביל לקהל רחב ככל האפשר, נקבע כי ניתן יהיה לסייר בשביל וליהנות ממנו ללא תשלום. משאבים ומאמצים רבים הושקעו באפליקציה הניתנת להורדה בחינם לכל מכשיר חכם, בעמודי מידע לצד כל תחנה וכן במפות בשמונה שפות המחולקות ללא תשלום בעמדת המידע שבשביל.
2. התערבות מזערית במרחב הציבורי: שדרות רוטשילד, שהן לב השביל, הן אחד המוקדים הפופולריים והעמוסים בתל-אביב. לפיכך הוקדשה מחשבה רבה ליצירת מסלול מובנה שלא יפריע למהלך התקין של החיים האורבניים. הפתרון שנמצא הוא פס מוזהב בגובה הקרקע, המשתלב בצורה מיטבית עם הגיאוגרפיה העירונית.
3. קשירת סיפורה של תל-אביב לסיפורה של המדינה: אחד הפרקים הפחות-מוכרים של ההיסטוריה הלאומית הוא התרומה שהייתה לעיר העברית בהקמת המדינה העברית. למעשה, חלק מכריע מן התהליכים הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים, האומנותיים והחברתיים שליוו את הקמת המדינה התרחשו בתל-אביב במשך ארבעת העשורים שבין הקמתה ב-1909 לבין הקמת המדינה ב-1948. שביל העצמאות מתחקה אחר האירועים שעיצבו תהליכים אלו, ומדגים כיצד פעלה ההנהגה הלאומית בשנים של "המדינה שבדרך", השנים שקדמו להקמת המדינה ובהן עוצבו מוסדות השלטון.

שלב ב': ביצוע

לאחר שנקבעו תוואי השביל, לוחות הזמנים לביצועו ותקציב הפרויקט, הכריזה העירייה על תחרות לביצוע המיזם. בתחרות השתתפו חברות תוכן שונות והחברה הזוכה הייתה "דיסק-אין" שביצעה את הפרויקט בשיטת TURN KEY (שיטה שבה ספק אחד מבצע הכל מא' ועד ת'). הפרויקט כלל תחקיר היסטורי, עיצוב, ביצוע תשתיות ותוצרים אומנותיים וטכנולוגיים. הפתרון המרכזי שאותו הציעה החברה התבסס על פס פליז מוטמע בקרקע, שאינו מפריע למרחב הציבורי ולהולכים בו; ולצד פס זה, יישומון תוכן משוכלל ומבוסס GPS הניתן להורדה בחינם לכל מכשיר סלולרי. בתחילת הסיור יכול כל מסייר לבחור מבין שלוש דמויות דיגיטליות אחת שתלווה אותו במהלך הסיור: שלמה ארצי, רבקה מיכאלי או טל מוסרי. עם ההגעה לאחת התחנות לאורך השביל, מופיע על מסך המכשיר הסבר והוא מלווה בטכנולוגיות שונות: מציאות מדומה (וירטואל ריאליטי), סרטונים, אנימציה, קולאז'ים ייחודיים ועוד.

שותפות ציבור

תהליך הקמת שביל העצמאות לווה על ידי מחלקות העירייה: מחלקת החינוך: מטה מנהל החינוך בעיריית תל-אביב-יפו השתתף בקביעת תוכני השביל, כדי לשלבו בתוכניות היסטוריה ומורשת ובתוכנית לימודי הדמוקרטיה. במהלך החודש הראשון להשקת השביל נערך פרויקט כלל-עירוני לחשיפתו לתלמידי העיר. מאז ילדי העיר ממשיכים לסייר בו באופן תדיר כחלק מתוכניות הלימודים וההעשרה העירוניות. קהילה: מטה מנהל קהילה שילב את השביל בתוכניות לעולים חדשים, במרכזים קהילתיים ובפעילות שכונתית. שירותים חברתיים: עשרה תושבים תל-אביביים, שהיו ילדים בעת הכרזת המדינה, צולמו מספרים את זיכרונותיהם מאותו אירוע. תושבים אלו אף הביעו נכונות לפגוש תלמידים המסיירים בשביל ולשתף אותם בחוויות שעיצבו את ילדותם. מנהלת קידום עסקים: במהלך ההיגוי של שביל העצמאות התקיים תהליך סדור של שיתוף העסקים שלאורכם עובר השביל, כדי להבטיח כי במהלך העבודות הפגיעה בשגרת היום-יום תצומצם למינימום ההכרחי. כיום, כחלק מהפעילות עם קהילת העסקים הקטנים והבינוניים במקום, מציעות 20 מסעדות באזור השביל את "מנת שביל העצמאות", ברוח המאכלים הפופולריים מדור תש"ח.

שלב ג': תחזוקה והמשך פיתוח

שביל העצמאות הוא כיום אתר הסיורים המבוקש ביותר בעיר. קבוצות רבות מסיירות לאורכו בכל שעות היממה, שבעה ימים בשבוע. עיריית תל-אביב-יפו משקיעה מאמצים ואמצעים רבים בתחזוקתו, בניקיון ובניקיון סביבתו הקרובה, ובהתאמתו לתיירים ולמבקרים הרבים במקום. לצורך כך, הוצב בשדרות רוטשילד ביתן מידע לטובת המסיירים המאויש במשך כל ימות השבוע בנציגים המספקים מידע, טאבלטים (בתשלום), מוצרים שונים ומפות בשמונה שפות. קו מוצרים מסחריים ייחודי, ברוח שביל העצמאות, מוצע למכירה במקום. כן מפעילה העירייה מערך סיורים לקידום האתר עבור יחידים, קבוצות, מערכת החינוך וצה"ל.

סיכום

שביל העצמאות הוא דוגמה ליצירת חוויה תיירותית עבור אוכלוסייה מקומית, תל-אביבית או ישראלית, שבקיאיה בתולדות האתרים לאורכו, ועבור התייר הזר, זה שההיסטוריה המקומית של העיר וההיסטוריה הלאומית של המדינה מוכרות לו פחות. עיצובו של השביל, המתבסס על טכנולוגיה עכשווית, מעצים גם הוא את החוויה התיירותית. לשתי חוויות אלה מצטרפת ההכרה שהשביל הוא חלק ממרחב ציבורי שמתנהלים בו חיי יום-יום ושוקקים. השילוב הייחודי בין הרצון לא לפגוע בתקינותה של התנהלות עירונית יום-יומית לבין חוויית התייר תורם בסופו של דבר לייחודה של העיר.

עשרת האתרים שלאורך שביל העצמאות

- 1. הקיוסק הראשון- תל-אביב** נוסדה בשנת 1909 על גבעות חול שוממות על ידי 66 משפחות יהודיות שיצאו מיפו. השכונה נקראה תחילה "אחוזת בית", ואולם בהמשך הציע מנחם שינקין, את השם "תל-אביב" - תרגומו של נחום סוקולוב לשם ספרו האוטופי של הרצל, "אלטנוילנד", שפירושו - ארץ ישנה-חדשה. הספר מתאר חזון של חברה יהודית מתקדמת ומודרנית, יצירתית ומשכילה, פלורליסטית וסובלנית. ללא ספק - בחירה שאפתנית לשכונה קטנה. ואולם, תושביה הראשונים של העיר ביקשו לא רק אוטופיה אלא גם חיים נוחים, ואלה כללו מים זורמים, גינות מוריקות - וגם קיוסק בלב השדרה. בקיוסק מותר היה למכור רק גזוז, ונאסר על נשים לעבוד בו. סמוך לקיוסק הוצב פנס לוקס, והמקום הפך לנקודת מפגש לצעירים. הקיוסק הניצב במקום כיום הוא העתק של הקיוסק המקורי.
- 2. מזרקת הפסיפס של נחום גוטמן-** העיר תל-אביב נולדה כפרבר של יפו ובשנותיה הראשונות נחשבה שכונה של עיר הנמל העתיקה. בהזמנת העירייה יצר האומן נחום גוטמן עבודת פסיפס גדולה המציגה בשלל צבעים ודמויות את תולדותיה של יפו בת אלפי השנים ואת תולדות תל-אביב הצעירה שנולדה ממנה. בעבודה, שנחנכה ב-1976, ניתן להבחין בתמונות מפורסמות מתולדות יפו: יונה הנביא במעי הדג, מסע ארזי הלבנון לבניית המקדש, אגדת אנדרומדה, מסע נפוליאון, ביקורי מונטיפיורי והרצל, שכונת נווה צדק ו"אחוזת בית" וטקס הכרזת העצמאות.
- 3. בית עקיבא אריה ויס-** עקיבא אריה ויס עמד בראש ועד השכונה "אחוזת בית" עד שהוחלף על ידי מאיר דיזנגוף. ויס עלה ארצה ב-1906, וביום בואו הצטרף לאספה של יהודי יפו ושכנע אותם להקים שכונה עברית חדשה במילים אלו: "וכמו שהעיר ניו-יורק היא מסמנת את השער הראשי לכניסה לאמריקה, כך עלינו לשכלל את עירנו, והיא תהיה בזמן מן הזמנים לניו-יורק הארץ-ישראלית". ויס ארגן גם את הגרלת המגרשים הנחשבת לרגע המכונן של תל-אביב: הוא רשם את שמות המייסדים ואת מספרי המגרשים על גבי צדפים, ואחד מילדי המייסדים הגריל את מגרשי השכונה. ביתו של ויס הוא אחד האחרונים שנותרו על תילם מאז ייסוד העיר ב-1909, והוא עשוי - כראוי למעשהו המכונן של ויס - מלבנים משובצות בצדפים.
- 4. מגדל שלום המקום שבו עמדה הגימנסיה העברית הרצליה-** הגימנסיה העברית הרצליה עמדה בקצה השכונה- בפינת הרחובות אחד העם והרצל. היא נבנתה בהשראת דימויי בית המקדש, וקשה להפריז במקומה החשוב בנס התרבותי שהתחולל בתל-אביב: החייאת השפה העברית אחרי אלפיים שנים שבהן שימשה שפת קודש ותפילה בלבד. הגימנסיה הייתה בית היוצר לחינוך ולתרבות העברית החדשה, מוסד שטופחה בו הזהות הלאומית, ומקום לידתם של רבים מהארגונים והתנועות שהשפיעו על היישוב כולו. במגדל שלום, שנבנה במקום הגימנסיה, נמצא כיום המרכז לתולדות תל-אביב. המרכז פתוח לקהל הרחב ללא תשלום ומציג תערוכות היסטוריות המתעדות את ימיה הראשונים של העיר. במהלך השנים הקרובות, בזמן שבית העצמאות יהיה סגור לשיפוצים, יפעל במקום מרכז מבקרים ומוקד חינוכי לתולדות המדינה ומגילת העצמאות.
- 5. בית הכנסת הגדול-** בית הכנסת הגדול נועד מתחילתו לשקף את חשיבות זהותה היהודית של העיר ולאחד בין כתליו את התל-אביבים כולם - דתיים וחילונים, ספרדים ואשכנזים. בראש הוועד להקמתו עמד ראש העיר מאיר דיזנגוף, שגם גייס כספים לבנייתו. ממדיו העצומים שיקפו את רצונה של העיר להיות מרכז רוחני, והבית שימש לא רק לתפילות אלא

- גם לטקסים לאומיים, להתכנסויות, לציון חגים, ולהלוויות של גדולי היישוב ונפגעי פרעות. ביולי 1946 נמצא במרתף בית הכנסת מחסן נשק של מחתרת לח"י, ושמם בית הכנסת אליעזר נוימן נשפט בשל כך לשנת מאסר על ידי בית דין צבאי.
6. **מוזיאון ה"הגנה"** - מוזיאון ה"הגנה" שוכן בביתו של אליהו גולומב, ממיסדי ארגון ה"הגנה" ומפקדו. הבית היה המטה החשאי של הארגון וגם מקום התכנסות משפחתי ל"ארבעת הגיסיים" שנמנו עם מנהיגי היישוב היהודי - גולומב, משה שרת (לימים ראש הממשלה ושר החוץ), דב הוז (מראשי ה"הגנה" ומחלוצי התעופה העברית) ושאל אביגור (ממגיני תל-חי, מראשי ה"הגנה", ומפקד המוסד לעלייה ב'). כיום שוכן במקום מוזיאון המציג את תולדות ה"הגנה" וכוחות המגן השונים שקמו בקרב היישוב העברי. המוזיאון פתוח למבקרי שביל העצמאות ללא תשלום - מומלץ לתאם ביקור מראש.
7. **בנק ישראל** - הבניין נבנה בסוף שנות ה-30 עבור "בנק אשראי", ובהמשך שכנו בו משרדי מס ההכנסה הבריטי. בשנת 1944 התקיימה בבניין פעולה מפורסמת של מחתרת אצ"ל, שלוחמיה פוצצו את המקום במקביל לפיצוץ משרדי מס ההכנסה בירושלים ובחיפה, ללא קורבנות בנפש. כיום פועלים בבניין סניף תל-אביב של בנק ישראל ומרכז מבקרים לתולדות הכסף. המרכז פתוח לקהל הרחב ללא תשלום - מומלץ לתאם ביקור מראש.
8. **האנדרטה למייסדי תל-אביב** - האנדרטה למייסדי תל-אביב הוקמה בשנת 1949 במלאת ארבעים שנה לייסוד העיר. האנדרטה ניצבת בדיוק במקום שבו נערכה הגרלת המגרשים ההיסטורית ביום ייסודה של תל-אביב, ואחרי ייסודה הוקמו כאן בית הוועד ומגדל מים. על האנדרטה חקוקים שמותיהם של מייסדי העיר וכן תבליט המציג שלושה שלבים בהתפתחות תל-אביב: כיבוש החולות; הקמת "אחוזת בית" וגימנסיה הרצליה; והעיר הפורחת בשנות הארבעים. משני צידי האנדרטה מתנוסס סמלה ההיסטורי של העיר, ובלבו מגדלור. נחום גוטמן, אשר עיצב את הסמל, הסביר כי הוא מבטא את יעודה של העיר בעיני מייסדיה: להיות "שער לעלייה ומאור לגולה".
9. **פסל דיזינגוף** - מאיר דיזינגוף נבחר לראשות ועד תל-אביב בשנת 1911, ובמשך 25 שנה (לא רציפות) הנהיג את העיר. דיזינגוף היה במידה רבה ראש הריבונות היהודית הראשונה מאז היציאה לגלות. אישיותו המיוחדת השפיעה מרוחה על אופייה של תל-אביב שבחזונו הייתה עיר עברית מודרנית, נאורה, יוצרת ושוקקת חיים. תל-אביב גילמה בעיני דיזינגוף את האידאל הציוני - עבודה עברית והקמת ריבונות יהודית בארץ ישראל. אף שבימיו היא הייתה לא יותר מעיירה, הוא ייעד אותה לגדולות וייחס חשיבות עצומה להשקעה במוסדות תרבות, באומנות, בחינוך, בקהילה, בבריאות וברוחה כמודלים שישמשו את המדינה העתידית. כדבריו: "לא הבתים, הרחובות והבניינים מהווים עיר - כי אם תכונות תושביה: הלשון, אהבה לעבודה וליצירה, השוויון, החופש, האמונה בכוחות עצמנו, והרצון לחיות חיים של כבוד ושל עמידה בזכות עצמנו. שימרו על האידאלים הלאומיים שלנו, כי בהם טמון עתיד עירנו. יחי הגניוס היהודי; תחי העיר תל-אביב!"
10. **בית העצמאות** - ביתם ההיסטורי של מאיר ורעייתו צינה דיזינגוף הוא אחד מ-66 הבתים הראשונים של "אחוזת בית". בשנות השלושים, אחרי מות צינה, הקדיש דיזינגוף את הבית להקמת מוזיאון תל-אביב לאומנות. הוא עצמו עבר להתגורר בקומה העליונה, ופתח את סלון ביתו כבית תרבות לתושבי עירו. ביום שישי, ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948), התכנסו ראשי היישוב באולם המוזיאון לטקס הכרזת העצמאות. ההכרזה, שנמשכה מעט יותר משלושים דקות, הסתיימה בצלילי "התקווה" שניגנה התזמורת הפילהרמונית. זו נאלצה, עקב הצפיפות, להתמקם בקומה שמעל. בחודשי המדינה הראשונים שימש בית העצמאות גם את מועצת המדינה הזמנית, והיא התכנסה בו בזמן שהתנהלו קרבות מלחמת העצמאות. עם פתיחתו המחודשת בשנים הקרובות יהפוך הבית לאתר מורשת לאומי שיוקדש להקמת המדינה ולעצמאותה. מקום של כבוד יוקדש לאבי העיר תל-אביב ובעל הבית מאיר דיזינגוף, ולתפקידו ההיסטורי בבניין העיר ובפיתוחה. בית העצמאות סגור לרגל שיפוצים ופועל באופן זמני במגדל שלום.

איתן שוורץ הוא מנכ"ל עיר עולם ותיירות - תאגיד עירוני של עיריית תל-אביב-יפו, האמון על פיתוח התיירות, הכלכלה והמיצוב הבין-לאומיים של העיר. לכבוד יום העצמאות ה-70 למדינה ביצע התאגיד את פרויקט "שביל העצמאות" עבור העירייה.

Schwartz_e@mail.tel-aviv.gov.il

מורשת, היסטוריה, זהות ותיירות

ארגון התיירות העולמי, בבואו לאפיין את התיירות העולמית, מגדיר את התופעה כתעשייה שנמדדת על פי ההשקעה בה; מספר המועסקים בה; מספר התיירים ודרכי הנסיעה; קצב הגידול; האתרים המתורים, שיווקם ופיתוחם; חוויית התיור וההשקעה הכלכלית; סוג התיור ועוד. בערב רב זה של מאפיינים כלכליים גם למורשת ולביטוייה - הסיפור והערך שלצד הנכס, או הפריט הנופי הנקשר בערכים אלה - יש חשיבות. היות שהמורשת נקשרת באירועים ובדמויות, בערכים ובנכסים שהם בעיקר היסטוריים, ההגדרה של תיירות מורשת וההגדרה של תיירות היסטורית נכרות זו בזו (Ashworth & Tunbridge, 2004; Graham, Ashworth & Tunbridge, 2016) השיח שהורכב מתעשייה ומכלכלה, מהיסטוריה וממורשת זוכה מאז שנות התשעים להרחבה, והתרבות, הזהות והערכים החברתיים הופכים לחלק בלתי נפרד מהדיון בתיירות מורשת (Alazaizeh & et al, 2016; Apostolakis, 2017; king, 1994). על פי גישות אלה, אתר מורשת והצלחתו התיירותית נמדדים במושגים כלכליים וחברתיים, ומעורבות הקהילה בפיתוח, הרצון לפתח, השיתוף וההזדהות נעשים חלק בלתי נפרד מאפיין ומניהול תיירות בנכסי מורשת.

הפיתוח התיירותי של העיר רמלה- רון פלד

מאמר זה מתאר את הפיתוח התיירותי שעוברת בשנים האחרונות העיר רמלה, עיר החולות, אשר תפקדה במשך מאות שנים כבירת מחוז, וסוקר את האתרים ההיסטוריים השוכנים על הציר התיירותי ואת הפוטנציאל התיירותי הרב בעיר אל מול הקשיים בגיוס משאבים.

מבוא

במאה העשירית תיאר הגיאוגרף המוסלמי מוחמד בן אחמד שמס א-דין אל-מקדסי את רמלה במילים אלה: רמלה היפהפייה, בניינה גזית מסותתת היטב, משכנתיה מרווחים, אין באסלאם נאה ממסגדה, שופעת פירות, המסחר בה פורח, ומקורות הקיום נוחים, יש בה אכסניות מרווחות ובתי מרחץ נאים. עיר בנויה לתלפיות, יש בה שיש בשפע ומרבית המבנים עשויים מחומר זה (אבני, 2016). לעומת תיאור חיובי זה, המדגיש את מרכזיותה וחשיבותה של העיר במרחב הארץ-ישראלי, המסייר ברמלה כיום יפגוש בעיר שבניינה מוזנחים ולזוהרה ההיסטורי ביטוי מועט. מטרת סקירה זו היא להבליט אחדים מנכסי מורשתה של העיר רמלה, את פוטנציאל התיירות הטמון בהם ואת תרומתם לשינוי תדמיתה ומעמדה.

רמלה, רקע היסטורי

רמלה הוקמה בתחילת המאה ה-8 לספירה על ידי סולימאן, בנו של עבד אל-מליכ, ובימיו של אחיו, החליף האומיי אל-וליד, ובכך הייתה לעיר הראשונה שהקימו המוסלמים במרחב ארץ ישראל. העיר נבנתה מדרום ללוד, על הדרך בין קהיר לדמשק במקטע שבין יפו לירושלים, כדי לשמש בירת המחוז (ג'נד) פילסטין. מכיוון שהוקמה על החולות נקבע שמה "עיר החולות" (בערבית: مدينة الرملة). רמלה הוסיפה לשמש מרכז שלטוני גם במאות הבאות. הימצאותה של רמלה על קו שבר רגיש גרמה להרס חלקים ממנה בעקבות רעידות אדמה חזקות. באחת מהן, שהתחוללה בשנת 1068, חרבה העיר המשגשגת כליל. לרעידת אדמה זו עדויות גם בכתובים וגם בשטח. בשנים האחרונות מנסה עיריית רמלה לקדם את נושא התיירות בעיר, השוכנת מרחק רבע שעה מתל-אביב. לשם כך הוחלט לתכנן ציר תיירות ולאורכו לשפץ ולשמר נכסי תרבות שהם עדות למורשתה. פעילות זו נתמכת על ידי פרויקט מורשת שבחסות משרד ירושלים ומורשת, משרד התיירות והחברה הממשלתית לתיירות.

ציר התיירות

ציר התיירות המרכזי מתחיל במרכז העיר, סמוך לשוק, ונכללים בו אתרים שונים שלכל אחד מהם ייחוד היסטורי ועיצובי משלו.

1. מוזיאון רמלה: המבנה שבו שוכן המוזיאון שימש בשנים 1922-1948 את עיריית רמלה. המוזיאון, ועימו הגן הציבורי הסמוך (כיום גן הנשיא), מסמלים את הארגון העירוני החדש של העיר בתקופת המנדט הבריטי. בית העירייה, כפי שמציינת כתובת האבן החקוקה על אבן הראשה שמעל הכניסה המקורית, נחנך בשנת 1922. על פי התוכנית יסתיים השיפוץ בשנת 2020, ואז ייפתח המוזיאון המחודש, והכניסה המקורית, מהמרפסת שברחוב הרצל, תחזור להיות הכניסה הראשית אל המבנה. בקומת הקרקע של המוזיאון המחודש תוצג תערוכת קבע, ובקומתו העליונה גלריה לאומנות פלסטית.
2. המסגד הגדול, הסמוך למוזיאון ולשוק העירוני, היה במקורו מבנה צלבני והוקם באמצע המאה ה-12 ככנסייה נוצרית. במהלך המאה ה-13 הוסב המבנה למסגד ונוספו לו הצריח עבור המואזין וגומחת תפילה.
3. השוק מתייחד במבנים מקוריים מתקופת המנדט, וחלקם אף מימי העות'מאנים. כיום הוא משרת מאות אלפי אנשים, העושים את קניותיהם בכ-150 בסטות וחנויות. חלק מהשוק מיועד להפוך בעתיד הקרוב למתחם בתי קפה וחנויות.
4. ארבע כנסיות שוכנות על ציר התיירות, כולן ממוקמות על דרך יפו ירושלים ההיסטורית: המנזר הקתולי (פרנציסקני) על שם יוסף הרמתי ונקדימון, שבו לן נפוליאון לילה אחד בשנת 1799; המנזר הארמני על שם סנט ג'ורג', הפתוח יום אחד בשנה; המנזר היווני-אורתודוקסי על שם גיאורגיוס (ג'ורג') הקדוש; והכנסייה האנגליקנית שהוקמה בשנת 1913. בריכת הקשתות, חמאם רדואן והמגדל הלבן – שזכה להיכלל ברשימה הטנטטיבית של אונסק"ו כאתר הראוי להיכלל ברשימת המורשת העולמית – נכללים גם הם בציר התיירות. שלושתם מייצגים את מורכבות הפיתוח התיירותי בעיר רמלה, את מגבלות השיפוץ ואת הקשיים בהתאמתם לביקורי תיירות.
5. בריכת הקשתות הייתה מאז ומתמיד מוקד המשיכה העיקרי למבקרים. מאפייניה, האפשרות לשוט בסירה בבריכת מים תת-קרקעית בינות לבתיה של עיר, ופרסומה – בין שבזכות החליף שבנה אותה בין שבזכות הסצנה המפורסמת בהשתתפות אלימלך זורקין וחבורת סוד מוחלט בהחלט בסרט "חסמב"ה ונערי ההפקר" - תרמו להיכרות הרחבה עם האתר וערכו ולביקורים בו. הבריכה נבנתה בשנת 789 לספירה בימיו של החליף העבאסי הארון א-רשיד, ששמו נקשר בסיפורי אלף לילה ולילה. זהו מאגר המים השלם היחיד ששרד בישראל מהתקופה המוסלמית הקדומה, שלטונה של חליפות בית עבאס (750-970 לספירה). עדות לתאריך בנייתה של הבריכה היא הכתובת על קיר המדרגות היורדות אל המים. וכך נכתב בכתובת, על טיח ובכתב ערבי קדום, כתב כופי: "בשם אללה וברכה מאללה, ציווה לבנות הסוכן של אמיר המאמינים, יאריך אללה את קיומו, בחודש חג'ה של שנת שתיים ושבעים ומאה שנה" (172 להיג'רה היא שנת 789 בלוח הלועזי). הכניסה לפנים המאגר, לאזור השיט, מוגבלת על פי חוק לשישים איש, שכן אין במקום פתח מילוט. ומכיוון שמדובר באתר ארכיאולוגי אי אפשר לפתוח בו כיום פתח נוסף. תוכנית הפיתוח מנסה להתמודד עם מגבלות אלה באמצעות יצירת מתחם ביקור בחלק העליון של הבריכה מתחת לכיפת השמיים, שם ניתן יהיה לווסת את הקהל באמצעות יצירה של אטרקציות תיירות נוספות: מעל הבריכה ייבנה אולם לקליטת קהל ויוקרן בו סרט על הבריכה ועל העיר. בצמוד לו יוקמו בית קפה ומבנה תיאטרון קטן (אודיאון) שבו תתאפשר הדרכת קבוצות ויימצאו אמצעי המחשה. הבנייה באזור זה תשולב בפיתוח סביבתי ובגיבון, שיכללו העתקה של עצים עתיקים ושיתלתם מחדש. לפני כארבע שנים העתיקה רשות העתיקות אל בריכת הקשתות מזרקות מים פאטימית נדירה (מאה 11) מאתר חפירות הצלה בצפון-מזרח העיר. מתקן עתיק זה יוסט לאזור אחר באתר בריכת הקשתות, וכך תגדל הנגישות אליו ותועצם חוויית הביקור. בפנים הבריכה עצמה, בחלל המאגר, מתוכננת חוויית מולטימדיה. עיצובה מחויב גם הוא להתחשב בנגישות המבנה העתיק ובצורך למזער ככל האפשר את הפגיעה בו.
6. חמאם רדואן: בליבה של העיר העתיקה של רמלה, סמוך למסעדות החומוס המפורסמות וליד הכנסיות, שוכן חמאם רדואן, חמאם טורקי שפעל עד לשנת 1948. בניגוד לבריכת הקשתות, שהיא אתר תיירות פעיל, תוסס ומפורסם, שרידי החמאם אינם מהווים אטרקציה

תיירותית. החשיבות ההיסטורית של המבנה וייחודו העיצובי ראויים להתייחסות שימורית, וזו תביא לשינוי גם במעמדו כאתר תיירות. החמאם היה בעברו בית מרחץ ציבורי. כיום נותרו חדר המבוא ובו אגן רחצה, ואילו מרביתם של חדרי החמאם קבורים מתחת למגרשי החניה של אולמי קליפסו – שגם בהם נקשרו סיפורים מקומיים וחוויות משנות השישים של המאה שעברה. השם, חמאם רדואן, מקורו בשמו של המלאך השומר על שערי גן עדן במסורת המוסלמית. רדואן היה המלאך שפתח בפני צדיקים את שעריו של גן עדן, ואחז בידו חרב חדה ומאיימת שמנעה ממי שאינו ראוי לכך לנסות ולהתגנב פנימה. ייתכן שבחירת השם התבססה על השוואה בין בילוי מענג בחמאם לבין השאיפה להגיע לגן עדן. בחמאם, שלא כמו בבית, היו מים זורמים, ונהגו לרחוץ בו ולהיטהר. ביקרו בו נשים וגברים, בשעות שונות. כמו כל חמאם אחר הוא שימש גם למפגש חברתי. המבקרים שמעו בו את החדשות המקומיות ואת הרכילות, דנו בפוליטיקה המקומית והארצית ואף סגרו עסקאות. הנשים נהגו להראות זו לזו את תכשיטיהן ואת בגדיהן החדשים, וכלה חדשה שחמותה ביקשה להציגה זכתה לפינוק מיוחד: עיסוי שגרם לאדמומיות קורנת, טיפול בשעווה להסרת שיער מיותר, וגם עיסוי חינה. עוד שימש החמאם מקום המתנה בתור לקניית קמח, ושרידיו של מפעל הטחינה הסמוך לו עדיין קיימים בשטח. ככלל, חמאם טורקי מחולק לשלושה: כניסה ובה חדר רגיעה שכונה "החדר המחומם", שכן היה מחומם דרך קבע באמצעות זרם אוויר חם ויבש שגרם למתרחץ להזיע; חדר מקורה בכיפת אבן עגולה, משובצת זכוכיות עגולות וצבעוניות שנועדו להכניס אור ולשמור על האדים והלחות. חדר זה היה מחומם יותר מחדר הכניסה, ותחת כיפתו ישב המבקר והמתין לתורו לקבלת עיסוי, ובינתיים התיז על עצמו מים קרירים. במרכז החדר נמצאת אבן שיש בצורת משושה אשר חוממה מלמטה על ידי האדים הרבים. חדר זה שרד גם בחמאם רדואן. בהגיע תורו של המתרחץ הוא נשכב על גבי האבן וקיבל עיסוי מפנק שכלל קרצוף חזק בסבון; החדר השלישי היה החדר המקורר, ובו נרגעו המתרחצים והשלימו את החוויה בתה מהביל. בימים אלה שוקדת המועצה לשימור אתרים על כתיבת תיק תיעוד מפורט לאתר, שיכלול תוכנית לשיקומו. את התקציב לשיקום מנסה העירייה לגייס בחלקו ממשד התיירות.

7. המגדל הלבן, שקיבל את כינויו מהמסגד הקדום שבמתחם ושאת שרידיו אפשר לראות גם כיום, נבנה על ידי הממלוכים בשנת 1318. את המסגד (הסמוך למגדל) תיאר הגיאוגרף הירושלמי בן המאה ה-10, אל מקדסי, שבתיאוריו את רמלה פתחנו סקירה זו, כבר לפני כאלף שנים, וכך כתב: "המסגד הלבן שנמצא בשוק הוא גדול ונאה יותר מהמסגד של דמשק. אין עוד מיחראב גדול יותר בכל ארצות האסלאם או דוכן תפילה העולה על זה של רמלה, מלבד דוכן התפילה שבירושלים (אל אקצא)" (שילר, 1988, 36). אבני המסגד בהקו ומכאן כינויו "המסגד הלבן". לימים הועתק השם למגדל. מתחת למסגד יש שלושה מאגרים שעיצובם דומה לבריכת הקשתות. מאגרים אלה שרדו, ונדרש תקציב רק לשיקומם ולהנגשתם לקהל.

הפיתוח התחבורתי והתאמתו לקידום התיירות בעיר רמלה

שיקומם של אתרי המורשת שלאורכו של ציר התיירות מלווה בפיתוח תחבורתי שמטרתו לקדם את העיר ולתת מענה לצרכיה הכלכליים והחברתיים, להגדיל את נגישותה למבקרים – תיירי פנים מישראל ותיירי חוץ ממדינות העולם – ולהחזיר עטרה ליושנה: להדגיש את חשיבותה ההיסטורית של רמלה כעיר השוכנת בצומת דרכים מרכזיות. לשם כך מקדמת רשות העיר פיתוח תשתיות תחבורה אל העיר – כבישים ומסילות ברזל, ותשתיות תחבורה בתוך העיר, המביאות בחשבון את ציר התיירות.

סיכום

יותר מ-350 שנה הייתה רמלה בירת מחוז (ג'נד) פילסטין, עד שנהרסה במאה ה-11 ברעידת אדמה. בעושר ובגיוון החברתי, וכך גם באתרים היסטוריים רבים דוגמת בריכת הקשתות, המגדל הלבן ואחרים, טמון פוטנציאל תיירותי רב. כמעט מדי שבוע אני נשאל על ידי מבקרים בעיר מדוע לא משקיעים יותר בפיתוח הציר התיירותי ובשימור המבנים בעיר העתיקה ובסביבתה. חשוב להבין שעל פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה רמלה משתייכת לאשכול 4, קרי עיר שאינה עתירת הכנסות ותקציב. העירייה משקיעה רבות בתחום החינוך והרווחה, ותחומי התיירות והשימור, לרוב משיקולי תקציב, נדחקים לעיתים הצידה. במצב כזה מנסות העירייה על מחלקותיה, מחלקת התיירות ומחלקת

ההנדסה לגייס משאבים ממשרדי ממשלה שונים ותרומות במטרה לקדם את התיירות, כפי שקורה בשנים האחרונות. מגמה זו קיבלה לאחרונה חיזוק בדברים שאמר ראש עיריית רמלה מיכאל וידל: "אני רואה חשיבות רבה בקידום התיירות לעיר, לאתריה המיוחדים וההיסטוריים ולשווקיה. התיירות לרמלה היא מנוע כלכלי ותדמיתי חשוב ובכוונתי לחזק ולפתח פעילות זו בתמיכת הממשלה". האיזון העדין בין פיתוח תיירותי לבין שימור, הנגשה לקהל, מיתוג נכון ותחזוקה שוטפת ראויה הוא שיקבע כיצד ימומש הפוטנציאל הקיים.

רון פלד הוא מנהל התיירות והמוזיאון העירוני ברמלה. בוגר החוגים לכלכלה ולמזרח אסיה (סין) באוניברסיטה העברית בירושלים, בעל תואר שני במשפטים ובמנהל עסקים (מטעם אוניברסיטת בר-אילן) ומסיים בימים אלה קורס מורי דרך במסגרת משרד התיירות. לפני כשש שנים פרש מעולם ההיי-טק ועבר לעסוק בתחום שאהב והתמקצע בו עוד בשירותו הצבאי - תיירות. רון הוא בעלים של אתר תוכן על ירושלים ומדריך קבוצות בסין.

ron@gormala.com

נכס מוכרז לשימור והתרומה לפעילות תיירותית חינוכית התיירות ושימור המורשת התרבותית הם שני תחומי דעת שלכל אחד מהם מאפיינים משלו והיבטים שונים המעודדים מחקר, סקירה ודיון (Poria, Butler & Airey, 2003; Poria & Timothy, 2014). אלא שבמקרים רבים המפגש בין שני התחומים מייצר התייחסות חדשה - בחינת ההשלכות שיש למרחב הפיזי ההיסטורי, למאפייניו, לרכיביו, לעיצובם ולפריסתם על העצמת חוויית הביקור התיירותי בו. התדיינות שכזו בולטת במיוחד במקרים של תיירות חינוכית באתר היסטורי. מחקר שפורסם בשנת 2017 ובחן את ההשלכות שיש לפריטים ולאופן הצגתם באתר מורשת אירית על עיצוב "תחושת המורשת" המתעצבת במהלך הביקור ואחריו הצביע על השפעתם הרבה של אמצעי תקשורת עכשוויים לצד הדיון שהתקיים לפני הביקור, במהלכו ואחריו. לאיסוף המידע המוקדם, לארגונו ולרישומו, לתצפית המכוונת, לדיון, לפרשנות ולסיכום בעל פה ובכתב היו השלכות לטווח ארוך על יחסם של התלמידים למורשתם (Roche & Quinn, 2017).

פעילות תיירותית באתר היסטורי: הנכס, התצוגה, המסרים והשפעתם על חוויית המבקר - המקרה של צריף בן-גוריון בקיבוץ שדה בוקר - מירי פלמ"ח

בצוואתו ביקש בן-גוריון להוריש את כל רכושו למדינת ישראל, להשאיר את הצריף שחי בו בשדה בוקר כפי שהיה בחייו ולפתוח אותו לציבור. בן-גוריון נפטר בשנת 1973, ושנה אחר כך הפך הצריף, שנבנה בשנת 1953, למוזיאון פתוח לציבור. בשנת 1997 הוכרז הצריף אתר לאומי. כיום, כמעט חמישים שנים לאחר מותו של בן-גוריון, נשאר צריף המגורים שלו ושל פולה בן-גוריון כפי שהיה בעברו, והוא מהווה מוקד לביקור לתיירים מישראל ומחו"ל - תלמידים, מבוגרים, קבוצות מאורגנות, משפחות ויחידים. את חוויית הביקור בנכס ההיסטורי מעשירים נכסים היסטוריים שבסביבת הצריף, תצוגות ופעילויות, ובכולם הולך ומתרחב השימוש בסוגים שונים של מדיה. במאמר זה אסקור את תהליך הרחבת האתר - הכללת מבנים והוספת תצוגות. אתמקד בדילמות הקשורות לשימוש במדיה המתבססת על עדויות היסטוריות, בסרטים, בחפצים, בתצלומים ובמקורות היסטוריים החושפים אירועים היסטוריים שנקשרו באיש, דוד בן-גוריון, ובהשפעתם על חוויית המבקר - יחסו לנושאים המוצגים בו, הבנת המסרים וההנאה מהביקור.

פיתוח מתחם צריף בן-גוריון והתאמתו לפעילות תיירותית וחינוכית
מספר המבקרים הגדול באתר - ממוצע של כ-200,000 מבקרים בשנה - תרם לצורך לשדרג אותו. ואכן בשנת 1991 הוחל בתכנון מחודש של האתר במטרה להפוך את הצריף הבודד למתחם תיירות. בהרחבה ובפיתוח נכללו שלושה מתחמים חדשים: מקומות חניה רבים לאוטובוסים ולמכוניות פרטיות; מבואה בתוך חורשת זיתים, שנועדה לשמש מוזיאון פתוח ובו רחבות הסבר המציגות את

מפת מדינת ישראל, קיצור תולדות חייו של בן-גוריון, אמירותיו בנושא הנגב שחקוקות באבן, תמונות ענק של קיבוץ שדה בוקר בראשיתו, ותערוכה על קורות חייו של בן-גוריון והקשר רב-השנים שלו לנגב. נוסף להרחבה זו הוחלט לשפץ את הצריף – ביתם המקורי של פולה ודוד בן-גוריון. בשנת 1996 הועבר ניהול הצריף לידי המכון למורשת בן-גוריון, כפי שנקבע בחוק. ההרחבה והשדרוג הסתיימו בשנת 1997 ובאותה שנה הוכרז הצריף לאתר לאומי, אלא שדווקא אז לא הוזרם התקציב שהובטח. עד לאותה שנה הביקור בצריף היה בחינם ולא דרש תיאום מראש, אך כעת המדיניות השתנתה: הוחלט לגבות דמי כניסה וגם לתאם את ביקורי הקבוצות. מצב זה גרם לירידה במספר המבקרים, מ-200,000 לממוצע של 80,000 מבקרים בשנה (על פי נתונים חודשיים שמפרסם האתר). בראשית שנות האלפיים הבין צוות המכון למורשת בן-גוריון שהשדרוג שנעשה בשנות התשעים אינו מספיק, וכי יש להתאים את האתר והתצוגות שבו לאוכלוסיות מבקרים חדשות כדי שימשיך להוות מוקד משיכה לכלל המבקרים, ובעיקר למשפחות ולתלמידי בתי הספר. לשם כך הוחלט לאתר אטרקציה מרכזית ("עוגן תיירותי" לכל הפעילות באתר) שמסריה יותאמו למאפייני המאה ה-21. הפתרון נמצא בהפקת סרט שיוקן במבואה שמשמשת להדרכה והסבר, יקדים את הביקור באתר ויצגי רקע כללי על בן-גוריון. ברקע יודגשו נושאים חינוכיים ואטרקטיביים כאחד. בשנת 2011 נמצא תורם לשדרוג מהפכני של האתר כולו. אליו הצטרפו אגף מורשת של משרד ראש הממשלה, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וקרן קימת לישראל. הפיתוח הסתיים בראשית 2015. לאחר ההתחדשות התברר שלצוות האתר חסרים הכלים לשווק את האתר ולעשותו למוקד תיירות גדול יותר עבור תיירים רבים יותר. כדי למלא חוסר זה השתתף צוות האתר בחממה תיירותית ורכש בה ידע ומיומנויות שיווק. בעקבות החממה החל האתר להשתמש בשירותי יחסי ציבור ופרסום. לאחר שפל חסר תקדים במספר המבקרים – 64,000 מבקרים בלבד בשנת 2013 – נרשמה עלייה, ובשנת 2018 הגיע המספר ל-100,900, מהם כ-10% תיירים מחו"ל – בני נוער ומבוגרים.

דילמות בפיתוח מתחם צריף בן-גוריון

1997- התערוכה בצריף בן-גוריון התערוכה שנפתחה בשנת 1997 ביקשה לסקור בהרחבה את תולדות חייו של בן-גוריון, ובעיקר להציג את חזונו בדבר הנגב. היא נבנתה בתוך מבנה שעמד לצד צריף בן-גוריון, במקום שבו עמד צריף השומרים, ושלאחר מותו של בן-גוריון הפך לבית למנהל הצריף. הקיר הפנימי הוקדש לתולדות האיש, והחיצוני – לחזונו בדבר הנגב. התצוגה הורכבה מתמונות, מחפצים אישיים, ממתנות שנמצאו בארונות הצריף, ממכתבים ומסרטים קצרים; עוד היה בה משחק התאמה בין חזון בן-גוריון לנגב לבין פסוקי תנ"ך שרשם בן-גוריון במאמרו "משמעות הנגב", ותצוגת מחשב ובה משחקים וציטטות ממשנתו. התצוגה התאפיינה במלל רב ובנתונים סטטיסטיים מרובים, התמקדה באירועים היסטוריים שנקשרו לבן-גוריון ולהקמת מדינת ישראל ובהם מאבקו של בן-גוריון להכללת הנגב בשטחי המדינה ותרומתו לפיתוח הנגב בשנות המדינה הראשונות: הקמת עיירות הפיתוח, תעשייה המבוססת על משאבים טבעיים – בעיקר מחצבים – ייסודן של אוניברסיטאות ומכוני מחקר. הסרטים הקצרים (בני חמש דקות), שנצפו בעמידה, הציגו את בן-גוריון בעבודתו בקיבוץ (בדיר ובשדה), וסרט אחר תיאר את מעמדו של הנגב בימיה הראשונים של המדינה. לצד התערוכה נוספו במרחב הפתוח מפות תבליט וחול, ששימשו בעיקר לפעילות בנושאים הקשורים לפיתוח הנגב. התערוכה והסרטים עוררו עניין בקרב הקהל הבוגר, שרובו לא זקוק להדרכה ולהסברים נוספים. לעומת זאת, כדי ליצור עניין אצל ילדים, בני נוער וחיילים נדרש תיווך עמוק יותר שיכלול הדרכה, הסבר ופעילות חינוכית. לשם כך פותחו פעילויות – פסיביות ואקטיביות – שנועדו ליצור עניין וגם לחזק את המסרים השונים שעלו מן התערוכה והסרטים. בפעולות אלו נכללו דיונים, משחקי תפקידים ותיאטרון. 2011 ואילך – אמצעים עכשוויים ליצירת עניין ולהגברת האטרקטיביות של הביקור לנוכח הקושי ביצירת עניין אצל מבקרים, בעיקר בגיל הצעיר, גובשו עקרונות עיצוב חדשים והוחלט על פיתוח מחודש של התצוגות באתר. העקרונות שהנחו את העיצוב המחודש היו יצירת מרחב בחירה למבקר, הארכת משך הביקור כדי לעשותו משמעותי יותר, שילוב מוצגים מקוריים וטכנולוגיה מתקדמת, שמירה על פשטות האתר, שימוש במבנים היסטוריים ששימשו את חברי קיבוץ שדה בוקר ושימור חזותם, דיון ברלוונטיות של משנתו של בן-גוריון לימינו ובהתאמתה לקהלים שונים, והצגת דמותו של בן-גוריון תוך התמודדות עם סוגיות שנויות במחלוקת המאפיינות מנהיג פוליטי. כפי שצוין לעיל, שלב זה כלל הפקה של סרט. מבואת ההסבר שודרגה, הוצבו בה מסכים גדולים, ועליהם מוקרן הסרט "בן-גוריון מארח". השאיפה הייתה ליצור סרט שיהווה הקדמה לביקור, יקשר לנושאים עכשוויים וגם לכאלה שיתפתחו בעתיד, ובעיקר – ישתמש בטכניקה עכשווית.

הוצע להשתמש לשם כך באנימציה, אך הרעיון עורר חשש שכן אנימציה זוהתה בעיקר עם תכנים בידוריים – בדגש על תכנים לילדים. היו שחששו לזילות דמותו של האיש שהוא מוקד הביקור באתר. למרות זאת הוחלט על סרט אנימציה. לתוכן הוויזואלי חוברו ציטוטים מדויקים מדברי בן-גוריון, ונשזרו יחדיו ליצירת תמונה שלמה של חייו ותפקידו. הסרט שנוצר בסופו של דבר מעורר עניין בקרב מבקרים בני כל הגילים, ואינו פוגע בדמותו של בן-גוריון. הסרט מניח בסיס להיכרות ראשונית עם האיש ועם חלק מתפישותיו הרעיוניות: חלוציות, חזון הנגב, מנהיגות וממלכתיות. הוא משמש אמצעי לקידום דיון מודרך בקבוצות, וגם ליצירת חוויה אצל מבקרים יחידים, שזוכים לקבל תמונה כללית על האיש בן-גוריון. סרט האנימציה חייב גישה חדשה לניהול השיח הנקשר בתכניו ובמסריו. הוא גם ייתר את השימוש בפעילות תיאטרון משום שעורר עניין, אפשר הבנה עמוקה של הדמות, הקל על יצירת דיון במאפייני הדמות ונתן מקום חדש למדריך: לא עוד מקור ידע, אלא גורם המעורר שיחה על נושאים הקרובים לעולמם של הצופים בסרט. כשנמצא התקציב להמשך הפיתוח, נעשה צעד גדול לשימוש במדיה חדשנית באתר. פותחו שלושה חללי תצוגה חדשים שכל אחד מהם מתמקד בתוכן ובסוג מדיה אחר. בנייתם הסתיימה בשנת 2015.

חלל ראשון חלל זה הוא מבנה "בית הגבס" המציג את סיפורו של קיבוץ שדה בוקר, חייו של בן-גוריון בקיבוץ וחזונו בדבר הנגב. מטרתו היא לזמן היכרות עם החלוציות שהתקיימה עם קום המדינה, המניעים שלה והחיבור שלה למנהיג. חזון הנגב מוצג באמצעות איורים המקבלים חיים, תמונות וקול. שאר חלקי התצוגה דוממים. ההסבר הקולי, התמונות והאיורים מספרים סיפור ברור, והמסר עובר ומעניין את רוב המבקרים; סרט בן דקה וחצי מעביר מידע מתומצת ומזוקק.

חלל שני חלל זה מוקדש למשנתו של בן-גוריון במבחן הזמן, ומעלה את השאלה אילו מן הערכים והרעיונות שהציב בן-גוריון לפני שנים רבות נכונים גם לימינו. התצוגה מכילה שולחנות פעילות אינטראקטיבית בנושאים שונים: תפקיד הנוער בחברה; צה"ל כצבא העם; חזון ומציאות בנגב; ותפקידו של הנוער בעיצובה של המדינה. הפעילות מאפשרת למבקרים לערער על המשנה של בן-גוריון ולבחון אותה. פעילות המולטימדיה היא מעין משחק בן חמש דקות שמתייחס לנושאים מורכבים מאוד, מרכז אותם ופותח אותם לדיון. התצוגות הדוממות כוללות קריקטורות שהוכנו לאחר מותו של בן-גוריון. הן גדולות, צבעוניות ומעוררות עניין. עוד מוצגים בחלל זה חפצים ומכתבים שכתבו ילדים לבן-גוריון. למרות העניין שמעוררים המכתבים והתכנים המפתיעים שיש בהם – כולל יחסו האישי של בן-גוריון לכל ילד שכתב לו – משחקי המולטימדיה מושכים את מרב העניין. שולחנות המשחק מאפשרים מצד אחד ביקור חופשי, ומצד שני הם מזמנים אפשרות להעמיק בביקור המודרך. בתום המשחק המדריכים מעלים נושאים לדיון מפנים את תשומת הלב לתצוגות – שגם הן מעלות נושאים לדיון.

חלל שלישי בחלל זה מוקרן הסרט "איזהו מנהיג". בסרט חמש אפיזודות המתארות רגעי הכרעה מרכזיים בחייו של בן-גוריון כמנהיג. הוא מוצג בהן גם כמנהיג נחוש, נוקשה ושנוי במחלוקת. הסרט אכן מעורר דיון – לעיתים סוער – ומאפשר לבקר את המנהיג וגם להזדהות עימו. קשה להישאר אדיש מולו. אחד הקירות מציג תמונות וחפצים המספרים על בני משפחתו של בן-גוריון ועל השילוב בין מנהיגות לבין חיי משפחה. בקיר שמנגד מוצגים חפצים הבוחנים את מנהיגותו של בן-גוריון מזוויות נוספות, ובכלל זה קריקטורות ביקורתיות. גם חלקים אלה של התצוגה דורשים הפניה של תשומת הלב, ומעטים המבקרים המתעניינים בהם ללא הדרכה. באתר נבנו גם שני חדרי פעילות, והם משמשים גם חדרים לתצוגות מתחלפות. אחת מהתצוגות הללו מספרת את סיפורו של הנגב כיום אל מול חזונו של בן-גוריון באמצעות שילוב בין צילומים עכשוויים לציטוטים. התערוכה מעוררת עניין במבקרים, והתמונות הגדולות והצבעוניות מושכות את העין. במבואה של חלל זה יש תערוכת תמונות שצולמו ברובן על ידי אנשים פרטיים באירועים פרטיים. כל תמונה מציגה סיפור מיוחד. ליד שלוש מהתמונות נקבעו נקודות שמע הקשורות לסיפור. בתערוכה זו מתעניינים בעיקר מבוגרים, ואילו הילדים ניגשים בעיקר לנקודות השמע. התערוכה כוללת קטעי קריאה ארוכים של סיפורים משעשעים ותמונות, אך מי שאינו קורא אינו מבין את הסיפור.

סיכום ומסקנות

במרכז המתחם עומד הצריף – צריף המגורים של דוד ופולה בן-גוריון. הוא היה ויישאר התצוגה המרכזית ומוקד העניין המרכזי. בשבילו מדריכים מבקרים מהארץ ומהעולם עד שדה בוקר. כל שאר התצוגות וכל המדיה נועדו לשרת אותו – הצריף שבו חיו ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל

ורעייתו, ביישוב קטן במדבר. כל שלב של שילוב מדיה והכנסת שינויים בתצוגה לאתר היה כרוך בתכנון ובחשיבה מעמיקה. התלבטנו איזו מדיה להכניס, מה יהיה חלקה ואילו תכנים מתאימים לה. מהתערוכה הראשונה ששילבה גם מדיה למדנו על ההתיישנות המהירה של תצוגות בכלל, ושל תצוגות שמשמשות במדיה בפרט. בזמן שעבר הפכה הקריאה למדיום שהשימוש בו ירד, וצפייה בסרטים הפכה מרכזית יותר ויותר בחיים בכלל ובתהליכים חינוכיים בפרט. מתוך הקושי ליצור עניין בתצוגה של תמונות, מלל ומעט מוצגים יצאנו לפיתוח תצוגה עשירה מאוד במדיה. החשש הגדול של מנהלי האתר ומדריכיו הוא התיישנות התצוגה. לעת עתה, ארבע שנים לאחר פתיחתו, האתר כולו והמדיה שבתוכו שומרים על רעננות ומעוררים עניין גם בקהלים צעירים. קיר התצוגה הדומם, שהיה בסיסה של כל תצוגה, מעורר כיום קושי גדול יותר מתמיד. רוב הקהל אינו יודע לקרוא אותו. נוסף על כך, לא נוח לקרוא טקסטים רבים במצב של עמידה. קיר תצוגה דורש אפוא תיווך עמוק בהדרכה. לא ויתרנו עליו, אבל המעטנו במלל ושילבנו אותו במדיה מגוונת. גם המדיה, הגם שהיא מאפשרת ביקור חופשי משמעותי ומעמיק יותר, אינה מייצרת את ההדרכה, אבל תפקיד המדריכה והמדריך משתנה: במקום לייצר סיפור ממוצגים, מטרת ההדרכה לעורר דיון, לענות על שאלות ולהפנות את תשומת הלב לפינות נסתרות. התצוגה הקולית מאפשרת להעביר מידע בצורה ברורה, מעניינת, מתומצתת וממוקדת, וכן לשלב מסרים במהלכה. היא מאפשרת גם שאילת שאלות, ערעור, דיון ויצירת עניין רב בקרב המבקרים. המדריך איננו מקור המידע, ותפקידו לעודד את המבקרים לפתוח בדיון שיתבסס על המידע שנחשף בתצוגות המתבססות על מדיה חדשה. זוהי מדיה המדברת ברוח הזמן, מאפשרת לחבר את המשתתפים לנושאים מורכבים, מסקרנת, יוצרת עניין וגם מאפשרת העברת מסר ברור יותר. הכנת המדיה והשינויים בתצוגה העצימו את חוויותיהם של מבקרים בני גילים שונים, והיכולת של המבקרים להבין את המסר ללא תיווך גדלה מאוד. התפתחויות אלה מעידות כי להצלחתו התיירותית של אתר היסטורי אחראים כמה גורמים: תצוגה שמוצאת את האיזון בין הישן והטוב – הנכס, המידע והפריטים ההיסטוריים – לבין אמצעי התצוגה, המדיה החדשה ומגוון אפשרויותיה; היכרות עם מאפייני המבקרים וצורכיהם המגוונים; הדרכה ותיווך; פעילות יח"צנית, פרסום ושיווק. רק השילוב בין הגורמים יביא לפריחתו של אתר תיירותי שיחודו הוא מורשתו ההיסטורית.

מירי פלמ"ח היא בוגרת תואר ראשון במחלקה לחינוך ותארים ראשון ושני במחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון; עבודת המסטר שלה לתואר השני עסקה בפיתוח אתרי תיירות סביב מנהיגים פוליטיים; השתלמה בקורס מנחים באתרי התיישבות, בקורס נאמני שימור אתרים היסטוריים, ובקורסי שיווק ופרסום במסגרת המועצה לשימור אתרים; התחילה את עבודתה כמדריכה בצריף בן-גוריון בשנת 1985; בהמשך מונתה לאוצרת ולמפתחת תוכניות חינוכיות, ובשנת 1996 התמנתה למנהלת האתר.

Palmach3@gmail.com

אותנטיות בשימור ותפקידה בקידום פעילות תיירותית בנכס מורשת תרבות "מוצר תיירות", כל עוד הוא לא בשל לשיווק, ייחשב משאב תיירות גולמי. בכל יעד תיירותי קיימות אטרקציות שהן בגדר משאב תיירות גולמי. כזה הוא חוף ים שלא נעשה בו פיתוח או בית אריזה בשטח פתוח שנותר כמִשְׁאָר בנוף. כאשר במבנה ההיסטורי או בנוף חל שינוי והם מותאמים לתפקודים חדשים ולביקורים של פלחי תיירות - יחידים וקבוצות בעלי מאפיינים שונים - הם גם משנים את מעמדם והופכים ל"מוצר תיירות". השינויים וההתאמה נושאים עוצמה וצורות שונות, בהתאם לרצונות המבקרים ולצורכיהם. השינויים יכולים להיות מזעריים, כדי להמעיט את הפגיעה באותנטיות של הנכס או בהתפתחות הטבעית של הנוף, והם יכולים להיות מהותיים, לטשטש את ייחודם התרבותי של הנכסים והנופים ולהותיר רק רמזים למקורם ולמאפיינים ההיסטוריים שלהם. בכנס בין-לאומי של איקומוס שהתקיים בשנת 1994 בנארה (Nara) שביפן, חובר מסמך שהציג את התפיסה כי שימור מורשת תרבות, על תקופותיה ורבדיה, נעוץ בהכרה ובזיהוי אמין של ערכי המורשת ומאפייניהם. במילים אחרות, קביעת מידת האותנטיות של ערכי המורשת צריכה להתבסס על מחקר מקדים, אמין וראוי. לגישה זו השלכות על השמשה של נכסי מורשת תרבות ושמירה על האותנטיות של הנכס ההיסטורי וערכיו.

המאבק בין אותנטיות וערכי עבר לבין צורכי הזמן: מלון ירושלים ההיסטורי ובית נורטון והסבתם למלון דה דריסקו- נאור מימר

מלון ירושלים ההיסטורי במושבה האמריקאית ביפו הושב לאחרונה לתפקודו כבית מלון בשמו החדש, דה דריסקו. זהו הוא אחד ממוסדות התיירות החשובים והמשמעותיים בהיסטוריה של המאה ה-19 בארץ ישראל-פלשתינה, והוא מהווה ציון דרך בפיתוח התיירות בה. המלון הוקם בראשונה על ידי האחים ג'ון וג'ורג' דריסקו, ופותח והורחב על ידי אגודת הטמפלרים וארנסט הרדג, שרכשו את המושבה האמריקאית. את התאמתו לפעילות תיירותית עכשווית ואת פתיחתו מחדש ליווה דיון רחב בדבר השינויים וההתאמה הנדרשים בו, ובדבר המידה שבהם "מרחיקים" את הנכס ההיסטורי מערכים ומפרמטרים של אותנטיות, הן הפיזיים (התכנון, העיצוב האדריכלי, טכנולוגיות הבנייה והחומרים) הן התרבותיים.

מבוא

מלון ירושלים הוקם על ידי שניים ממתיישיביה של המושבה האמריקאית, והיה המלון המודרני הראשון החשוב שהוקם מחוץ לחומות יפו. סיפורה הטרגי של המושבה שזור בתולדות המלון, שנמכר זמן קצר לאחר שהוקם לאגודת המתיישיבים הטמפלרים. אדמותיה של המושבה ובתיה, ובהם המלון, הוסבו ופותחו למטרותיהם של המתיישיבים הטמפלרים בהנהגתו של ארנסט הרדג. מאמר זה סוקר את ההיסטוריה של המלון, את תהליך השימור וההסבה – או ההשבה – של בית המלון ממצב של התדרדרות, נטישה ושכיחה למלון שהוא אטרקציה מעוררת עניין ונהנה מביקוש רב של תיירים.

מלון ירושלים: היסטוריה, תכנון, הקמה, התדרדרות והתחדשות

האחים ג'ון וג'ורג' דריסקו (Drisco), שנמנו עם המתיישיבים האמריקנים, הכירו בפוטנציאל התיירות של יפו כשער לארץ ישראל-פלשתינה, ארץ הקודש. בשנת 1866 הם רכשו מידי מנהיג הקבוצה ג'ורג' אדמס (Adams) את הקרקע, ותכננו להקים עליה בית מלון ולפתוח אותו בחג הפסחא של שנת 1867. את המלון הם כינו בשם "לה גרנד הוטל". אולם בנייתו של המלון לא הושלמה והאחים, שלא הספיקו לנצל את עונת התיירות, נאלצו למכור אותו, עזבו את ארץ ישראל וחזרו לאמריקה (איור 1). ב-1870 נמכר רכושם לידי מיסיון עולי הרגל של באזל והתגלגל לבעלות האגודה הטמפלרית, ובראשה ארנסט הרדג (Hardegg). הרדג שינה את שם המלון ל"מלון ירושלים". המלון שופץ והורחב, ונעשה למוסד תיירות בעל שם ומוניטין (איורים 2, 8). הוכחה לפרסומו הרב היא כי בשנת 1876 הגיע תומאס קוק, בעל חברת הנסיעות האנגלית, להתרשם ממנו באופן אישי, ולאחר ששהה בו חתם עם הרדג חוזה לאכסנתם של קבוצות תיירים שיגיעו מטעם סוכנותו. ואכן, בעקבות ההסכם עם חברת תומאס קוק הוגדל בית המלון, ומנה 35 חדרים. בשנת 1898 התארח בו חברי פמלייתו של הקיסר הגרמני וילהלם השני, ואילו הקיסר עצמו התאכסן במלון הסמוך, שהיה בבעלותו של הברון פון אוסטינוב (von Ustinov). עם כיבוש יפו על ידי הבריטים ב-1917 נסגר בית המלון, ונפתח מחדש רק בשנת 1921. בית המלון שינה את פניו ואכסן מעתה אורחים בריטים רמי מעלה, ובהם הלורד הרברט צ'ארלס פלומר (Plumer) - הנציב העליון השני הבריטי, קצינים ואנשי ממשל רבים (איור 3). הוא נסגר סופית בשנת 1939, לאחר עזיבתה של משפחת הרדג את הארץ (אייזלר, ללא שנה). קום המדינה ויישובם של עולים חדשים בנכסי הגרמנים, התפתחות אזורי תעשייה בדרום תל-אביב והתדרדרותם של אזורי התפר יפו-תל-אביב נתנו את אותותיהם גם במבנה המלון וגם בסביבתו. עד לשנות השבעים של המאה ה-20 המשיך המבנה לתפקד בשימושים שונים, כולל כבית אבות, אולם כבר באמצע אותו עשור הוא התרוקן וננטש. באותן שנים חל פיחות חד במעמדו ומצבו הפיזי התדרדר. בעלי המבנה נדרשו לבצע בו עבודות שיפוץ מאסיביות שכללו החלפת גגות ושיקום חלקי, ובשנות השמונים הוא הוכרז כמבנה מסוכן (איור 4).

קרן אור

בשנת 1985 ייסד השף חיים כהן את מסעדת קרן. שנים אחדות מאוחר יותר עברה המסעדה למבנה העץ המשוקם בית נורטון – מבתי העץ המיובאים (ממיין בארצות הברית) במושבה האמריקאית, סמוך למלון ירושלים, בפינת הרחובות אילת ואורבך. מסעדת קרן נוסדה כמסעדת מטבח צרפתי קלאסית, אך עם השנים התפתחה ונודעה לה חשיבות רבה בהיותה המבשרת של הגל הקולינרי החדש של המסעדות בתל-אביב ובארץ בכלל, ובהפיכתה למוסד תרבותי מבוקש שעלו אליו לרגל.

שימור המבנה בתכנונו ופיקוחו של מהנדס השימור יעקב שפר היה אבן דרך בתולדות השימור בתל-אביב. הנופך המיוחד של בית העץ הרומנטי שבו שכנה המסעדה (עד שנסגרה בשנת 2002) ומיקומה בלב המושבה הוותיקה תרמו לייחודו של המקום והבטיחו את המשך פיתוחה ומיצובה של המושבה כשכונת מגורים אקסקלוסיבית.

שיקום המתחם

בשנת 2009 הוכנה תוכנית מפורטת לשימור המבנים מלון ירושלים ובית נורטון. התוכנית כללה גם הקצאת מגרשים לבנייה חדשה למגורים, חפירת מרתפי חניה והקמה של פיאצה מרכזית (שפ"פ – שטח 1 עורכי התוכנית – גידי פרטי פתוח) בין המבנים החדשים והישנים. בר אוריין אדריכלים, אדר' אמנון בר אור ואדר' מורן פלמוני – אפשרו בין יתר השימושים את ייעוד המבנה למלון או למגורים, אך חייבו את שימורה של מבואת המבנה הראשית ופתיחתה לציבור.

שיקומו ההנדסי של מלון ירושלים

בשנת 2010, בד בבד עם ביצוע עבודות הבנייה החדשות במתחם (מבני מגורים על ידי משרד אדריכלים גידי בר אוריין), הוחל בביצוען של עבודות שיקום במעטפת המבנה של מלון ירושלים (אדר' אמנון בר אור ומשרד שפר רונן מהנדסים). המבנה החרב, ששרדו ממנו קירות וחלקי תקרות ללא גג, עבר שיקום הנדסי ואדריכלי שכלל גם את שיקום המעטפת, ובכלל זה עבודות הנדסיות לייצוב המבנה, שחזור רצפות ותקרות, שחזור נגרות וטיח. המבנה יועד למגורים, אך תוכניות ההסבה לדירות יוקרה נגנזו.

שימור המבנים, הדיון במהותה של אותנטיות וההסבה לבית מלון

בשנת 2014 התחלתי (נאור מימר אדריכלות ושימור) לצד עמיתי, משרד שפר רונן מהנדסים, ואדריכל הפנים ארי שאלתיאל עיצוב ותכנון פנים, בתכנון של הסבת המלון ובית נורטון למלון בוטיק, תוכנית שכללה את תכנונם מחדש של שני המבנים.

לצד השימור המדוקדק, החיצוני והפנימי, נכוננו לנו גם אתגרים הנדסיים ומערכתיים שהיו מהמורכבים ביותר שנתקלנו בהם כמתכננים. סטרוקטורת המבנה הישנה, שגילה יותר מ-150 שנה, לא הייתה מותאמת בשום דרך וצורה לקבל את דין התקנים החדשים המחמירים לבתי מלון. יישומה של מערכת הנדסית סטנדרטית נידון אפוא לכישלון במבנה זה. בלוויית יועצים הנדסיים בכירים, מומחים לבתי מלון, חיפשנו פתרונות להתמודד עם הסתירות-לכאורה בין שימור ערכי המבנה ההיסטוריים – הסגנון, התכונות הנדסיות ההיסטוריות, הטכנולוגיות, החומרים ופרטי הבניין הייחודיים (איור 5) – לבין התקנתו של המלון לצרכים עכשוויים. ביקשנו למזער את הפגיעה בייחודו האטרקטיבי ההיסטורי של הנכס, אך בה בעת היינו מודעים לצורך בשינוי. להלן דוגמאות אחדות להתמודדות זו: התקנת מקלט תת-קרקעי מלא; הנגשה מלאה של כל חלקי המבנה; יצירת מערכת תנועה לפריקה ולטעינה ממוכנת למחצה בכניסה נפרדת (ללא גישה אל מרתפי החניה של המתחם); הקמת מטבח מלא מתפקד בחלל מצומצם; וביצוע מערכות הגנת אש מלאות לשני המבנים, שאחד מהם הוא, כאמור, מבנה עץ מלא (שלד ומילואות). הפתרונות שגיבשנו היו בלתי מתפשרים. מחד גיסא שמירה מרבית על ערכיו של בית המלון ההיסטורי ועל רוח המקום, שהוא בעל אופי אדריכלי ואומנותי מיוחד, ומאידך גיסא התקנת כל אמצעי הנדסי הנדרש ליצירת מבנה משוכלל. התוצאה כוללת, לצד חזיתות משומרות בקפידה, מבואה היסטורית משוחזרת ומרשימה ביופייה, גם אלמנטים הנדסיים דוגמת מעליות ומעלונים, מבואות אש ואמצעי מילוט משוכללים, גרמי מדרגות משוחזרים בעץ ותשתיות פלדה נסתרות כתחליף למדרגות העץ פשוטות, תשתיות אינסטלציה משוכללות הקשורות במערכת שאיבה בוואקום ללא שימוש בגרביטציה, מערכת תנועה פנימית נגישה ומלאה. כל אלה אינם נראים לעינו של האורח, והחוויה המרכזית היא של בית מלון היסטורי אותנטי מהמאה ה-19. ביצוע העבודות הסתיימו במהלך שנת 2018, ולאחר כ-18 חודשים של עבודות אינטנסיביות נפתח המלון. לטקס הפתיחה הוזמנו שר התיירות, ראש עיריית יפו-תל-אביב ואורחים רבים מכל רחבי העולם (איורים 6, 7). בחינה לאחור של תהליך השימור, השבתו לפעילות תיירותית, הידיעות שהתפרסמו עליו בתקשורת וסיפורי מבקרים – כל אלה מעידים על כך שציבוריות הנכס נשמרת. מצב זה בא לידי ביטוי בהיותו מבנה מקבל קהל במסעדה המשרתת לקוחות מחוץ למלון, במבואה המרכזית של המלון הפתוחה לציבור מכוחו של סעיף מיוחד בתב"ע, ובפתיחות שמגלים מנהלי המלון לטיילים המתירים בסביבה, מציצים למבנה ומתפעלים מתהליך שימורו.

תיאור שיקומו והסבתו של בית מלון דריסקו מדגים את החשיבות הרבה שיש למהלך השימור ולתפקוד של מבנה היסטורי מרכזי בהשבתו מחדש אל מקומו ואל תפקידו במודעות הציבורית. ההחלטה להשיב את בית המלון לתפקודו תוך התאמתו לתקנים ולצרכים בני ימינו מדגישה את הערכים המשתלבים של ישן וחדש, וכן את זכותם של משאבים ונכסים היסטוריים לעבור הלאה לשימושם של הדורות הבאים. במלון דריסקו האותנטיות לא נמחקה לגמרי; נמצא לה ביטוי בשימוש המחודש, בהחלטות העיצוביות ובאופן הפעלתו של המלון באוריינטציה היסטורית. ואכן, מיקומו של המלון בתודעה הציבורית כיום הוא עדות לשינוי תודעתי מרחיק לכת בתפיסת ההיסטוריה המקומית, רכיביה והדרכים לשמרה. לא עוד התייחסות נפרדת למבנה היסטורי, אלא גם לערכיו, לשימושיו, לסביבה שבתוכה הוא קיים ולהקשר ההיסטורי שלו. התייחסות זאת משפיעה על אופן השימור באופן פרוגרמטי ישיר.

משרד נאור מימר אדריכלות ושימור בע"מ הוקם בשנת 2007 ועוסק בתיעוד ובתכנון מבנים ואתרים היסטוריים, בסקרי תיעוד ושימור עירוניים ומתחמיים ובייעוץ שימור לתוכניות מתאר עירוניות ולתוכניות בניין עיר. במסגרת עבודתנו מתוכננות עבודות שימור ברחבי הארץ, וכחלק מעבודות התיעוד והסקר נסקרו ותועדו מאות אתרים ומבנים בעבודות תיעוד מתחמיות ופרטניות. כיועצי שימור אורבניים אנו מלווים תוכניות מתאר לערים וליישובים ברחבי הארץ: באר שבע, אילת, רמת השרון, נס ציונה, בית שאן ועוד. בעבודתנו אנו עוסקים בתכנון של מבנים לשימור ובהם מבני מגורים, מבני ציבור ומסחר, ובהם בית אל על בתל-אביב, מחנה העובדים בסדום, מתחם אולפני הרצליה, בית הכנסת בנס ציונה, הסניף הראשון של בנק אנגלו-פלשתינה ביפו ועוד.

mimar@012.net.il

בשנת 1999 פורסמה האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות, שהתמקדה בניהול נכסי מורשת תרבות שהושמשו לפעילות תיירותית. האמנה אומצה על ידי איקומוס באספה הכללית ה-12 שנערכה במקסיקו, אוקטובר 1999. האמנה מסכמת גישות ותפיסות עולם שאפיינו את הגופים הבין-לאומיים החל בשנות השבעים: מאז 1972, שנת הכרזתה של האמנה למורשת עולמית - מורשת טבע ותרבות, ועד שלהי שנות התשעים. לצד הסיכום נחשפות התמורות שהתחוללו במהלך השנים בתפיסות העולם בנושא התיירות באתרי מורשת תרבות, ושלימים התעצמו בעשור הראשון והשני של המאה ה-21. באלה בולטים היעדר ההפרדה בין תיירות באתרי מורשת תרבות לבין תיירות באתרי מורשת טבע; תפקידה של תיירות תרבות בעידוד הפעילות באתרים המייצגים את מגוון התרבויות, הקהילות והזהויות של החברה האנושית; ניהול הפעילות בנכסי מורשת טבע ותרבות כך שלא ייפגעו הנכסים, הנופים וערכיהם, אך בה בעת תועצם חוויית המבקר והמתבונן באתרים אלה. התעמקות באמנה ובעקרונותיה מגלה שימוש בהגדרות ובמושגים הלקוחים מתוך השיח האקדמי והמקצועי, וכן את התבססותן של תאוריות בפיתוח תיירות: תאוריות המתמקדות ביחסי הקהילה המארחת ואוכלוסיית המבקרים, ותאוריות הבוחנות את תהליך התפתחותו של אתר תיירות - משלב הגילוי שלו וההתלהבות ממנו ועד לאדישות הקהילה, הסיבות להתדרדרותו והפתרונות למניעתה. "כוח הנשיאה" של אתר מורשת טבע ותרבות; שיתוף קהילה בפיתוח תיירותי באתר מורשת; שימור כמנוף לפיתוח תיירותי - כל אלה הם חלק בלתי נפרד מאמנה זו.

האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות: ניהול תיירות באתרי מורשת תרבות (1999) תרגום | הקדמה: עיריית עמית-כהן

האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות ניהול תיירות באתרי מורשת תרבות (1999)

הקדמה

האתוס שבבסיס האמנה ככלל, מורשת טבע ומורשת תרבות שייכות לבני האדם כולם. לכל אחד יש זכות ואחריות להבין, להעריך ולשמר את הערכים האוניברסליים הנכללים במורשת זו. המורשת מייצגת תפיסה רחבה, וכוללת את הסביבה הטבעית והתרבותית כאחד. היא חובקת נופים, אתרים היסטוריים, מבנים ומרקמים בנויים, וכך גם מגוון ביולוגי, אוספים, אורחות חיים שעברו מן העולם וכאלה שעדיין קיימים, את הידע ואת הניסיון האנושי. המורשת מבטאת את ההתפתחות ההיסטורית, את כלל הזהויות של החברה – ברמות האוניברסלית, הלאומית, האזורית והמקומית – ואינה מוותרת על תפקידה ומהותה כחלק בלתי נפרד מהחיים המודרניים. נכסיה הם עדות להתפתחויות היסטוריות, אך בה בעת הם עדות לשינוי ולצמיחה. המורשת, שהיא ייחודית לכל קבוצה חברתית ומייצגת את הזיכרון הקולקטיבי שלה, אינה ניתנת להחלפה, והיא בסיס חשוב לכל התפתחות גם בהווה וגם בעתיד. בתקופה שבה לגלובליזציה השלכות הולכות ומתעצמות, ההגנה על מורשת התרבות, שימורה, פרשנותה, ייצוגה, ההכרה בשונות התרבותית בין מדינות ואזורים – כל אלה מציגים אתגר בפני החברה האנושית. עם זאת, ניהולה של מורשת זו – גם אם הוא מתבסס על עקרונות, כללים, תקנות והגדרות שנקבעו על ידי גופים בין-לאומיים ושזכו להסכמה רחבה – נתון בדרך כלל בידיה של הקהילה שנכס המורשת נמצא בבעלותה או הוכר כשייך לה. אחד היעדים העיקריים של ניהול המורשת הוא הצורך להבהיר לקהל הרחב את חשיבות המורשת התרבותית, ומשום כך את הצורך לשמרה – גם עבור הקהילה המארחת עצמה וגם עבור המבקרים הזוכים ליהנות מנכס המורשת. כדי לקיים ניהול יעיל על הנכס להיות נגיש פיזית, אך לא רק. את המפגש בין הנכס לבין הצופים בו או השוהים בו צריך לנהל כך שתיווצר חוויה אינטלקטואלית, כזו שתיתפס על ידי המבקר כזכות שלו לחוותה. ניהול ראוי יבחן לאור יחסה של קהילה לנכס מורשתה, ההיכרות עם ערכיה ועם הסביבה והקהילה שמתוכן צמחו. תיירות ומורשת תרבות והקשרים ביניהן תופעת התיירות – המקומית והנכנסת) תיירות חוץ) – שימשה מאז ומתמיד מקור חשוב להיכרות עם תרבויות, ובתוך כך סיפקה חוויה אישית הודות למפגש עם שרידי עבר והיכרות עם אורחות חיים ותרבות של חברות אחרות. בשנים האחרונות נוסף לתיירות תפקיד חדש, והיא מוכרת יותר ויותר כגורם המעודד שימור – הן של נופים טבעיים הן של נכסי מורשת תרבות. תפקיד זה מתאפשר הודות לאפשרות לגייס קרנות ותרומות, לקיים פעילות חינוכית רחבה ולהשפיע על מדיניות של גורמים שונים המעורבים בשימור המורשת. למורשת תפקיד מרכזי בכלכלתם של מדינות ואזורים, ולכן אם תנוהל כהלכה תוכל למלא תפקיד חשוב בהתפתחותם. בשנים האחרונות תופעת התיירות הופכת למורכבת יותר ויותר, והיבטיה מרובים: פוליטיים, כלכליים, חברתיים, תרבותיים, חינוכיים, סביבתיים ועיצוביים. נוסף על כך, הצורך לאזן בין רצונותיו של קהל מבקרים לבין צרכי הקהילות המארחות מייצר שלל אתגרים והזדמנויות. מורשת טבע ותרבות, מגוון התרבויות והשונות ביניהן מהווים אתרקות תיירותיות מרכזיות. כאשר ניהולן של התיירות ופיתוחה לקוי, גובר החשש לסביבה הטבעית והתרבותית, למהותה, למאפייניה ולערכיה. במקרים כאלה עלולים להיפגע גם התרבות ואורחות החיים של הקהילות המארחות וגם חווייתם של המבקרים עצמם. התיירות צריכה להבטיח תועלות לקהילות המארחות וגם לשמש עבורן אמצעי שיעודד אותן לשמר את מורשת התרבות המקומית ולתחזקה. כדי לייצר ענף תיירות בר-קיימא ולשפר את ההגנה על משאבי המורשת לטובת הדורות הבאים הכרחי להבטיח מעורבות ושיתוף פעולה בין נציגים מתוך הקהילה לבין גורמי שימור, יזמים מתחום התיירות, בעלי נכסים, קובעי מדיניות, גופי תכנון ומנהלי האתרים. איקומוס, הוועדה הבין-לאומית למבנים ואתרים (ICOMOS, International Council on Monuments and sites), האחראית לניסוח אמנה זו, וכך גם ארגונים בין-לאומיים וגופים הפעילים בתעשיית התיירות, מחויבים לאתגר זה. מטרת האמנה מטרת האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבות הן:

- לקדם ולעודד את המעורבים בשימור המורשת ובניהולה, כדי לקרב את הנכסים ואת ערכיהם לקהילה המארחת ולמבקרים.
- לקדם ולעודד את ענף התיירות, כדי לפתחו ולנהלו בדרכים שמכבדות ומחזקות את המורשת, את התרבות ואת אורחות החיים של הקהילות המארחות.

• לקדם ולעודד דיאלוג בין האינטרסים של השימור לבין תעשיית התיירות כדי למזער את הפגיעה באתרי המורשת, האוספים ונכסי תרבות, ועל ידי כך לדאוג להישרדותם גם בדורות הבאים.

• לעודד את האחראים לגיבוש תוכניות ומדיניות שימור לפתח יעדים ואסטרטגיות מפורטים ומדידים המתייחסים לייצוג, לפרשנות ולעיצוב של אתרי המורשת, לפעילויות התרבותיות המתקיימות בנכסים ולנושאים המתמקדים בהגנה על הנכסים ובמאפייני שימורם.

נוסף על כך:

• האמנה תומכת ביזמות נוספות של איקומוס, וכן של גופים בין-לאומיים אחרים ושל גורמים הפעילים בתעשיית התיירות, בכל הקשור לשמירה, לתקינות ולניהול מיטבי של שימור המורשת.

• האמנה מעודדת מעורבות ושיתוף של כל בעלי העניין לאחריות ולמעורבות, גם אם הם מייצגים רצונות וצרכים סותרים, במאמץ להשגת יעדיה.

• האמנה מעודדת את כל הגופים בעלי העניין לגבש קווים מנחים מפורטים במטרה לקדם את יישום העקרונות, בכפוף לנסיבות ולצרכים הייחודיים של כל אחד או לאור הדרישות של ארגונים וקהילות שונים.

עקרונות האמנה לתיירות תרבות

עיקרון 1: כיוון שהתיירות, המקומית והנכנסת, היא אמצעי חשוב לקידום חילופי תרבויות, יש לראות בשימור תופעה שמטרתה לייצר הזדמנויות, מנוהלות היטב, שיאפשרו גם לחברי הקהילה המארחת וגם למבקרים להכיר ולחוות את מורשת התרבות של קהילה ממקור ראשון.

1.1 מורשת טבע ותרבות היא משאב מוחשי ורוחני שמרכזו הוא התופעה ההיסטורית והתפתחותה. למורשת תפקיד משמעותי בחיי ציבור ההווה, ומשום כך חשוב להבטיח שתהיה לו נגישות פיזית, אינטלקטואלית וחוויתית אליה. התוכניות להגנה ולשימור המאפיינים הפיזיים, הערכים הלא מוחשיים, הביטויים התרבותיים העכשוויים וההקשרים הרחבים יותר צריכות לקדם באופן הוגן ובר-השגה את ההבנה ואת ההערכה כלפי החשיבות שיש למורשת, בקרב הקהילה המארחת ובקרב המבקרים.

1.2 ההיבטים השונים של מורשת טבע ותרבות מתאפיינים בערכים שונים שהאמנות מתמקדות בהן. אחדות מהאמנות מייצגות ערכים אוניברסליים ואחרות – ערכים לאומיים, אזוריים ומקומיים. על התוכניות שנועדו להציג פרשנות להבליט את הערכים שנבחרו באופן רלוונטי ונגיש הן עבור הקהילה המארחת הן עבור המבקרים, ולהיעזר באמצעים עכשוויים מתחומי החינוך, המדיה והטכנולוגיה, ובהסבר המשלב מידע היסטורי, סביבתי ותרבותי.

1.3 על התוכניות, הפרשנות והייצוג לקדם ולעודד מודעות ציבורית גבוהה, וכן את התמיכה הדרושה להישרדות מורשת הטבע והתרבות עבור הדורות הבאים.

1.4 התוכניות והפרשנות צריכות להציג את החשיבות של אתרי המורשת, המסורות וההתנהלות התרבותית ההיסטורית, ולהציג את מגוון נכסי המורשת הנמצא בכל אזור ואזור ומאפיין אותו ואת הקהילה המארחת המתגוררת בו, לרבות קבוצות מיעוט המתייחדות בתרבותן, באמונתן ובשפתן. כמו כן, תפקידן של התוכניות הוא להבליט עבור המבקרים את הערכים התרבותיים הקשורים בכל נכס מורשת.

עיקרון 2: קשרי הגומלין בין אתרי המורשת לבין התיירות הם דינמיים, ועשויים להיות מעורבים בהם ערכים מנוגדים. למרות זאת יש לנהלם ניהול בר-קיימא, לטובת דור ההווה והדורות הבאים.

2.1 ככלל, לאתרי מורשת יש חשיבות עבור כל בני האדם, בהיותם מייצגי המגוון התרבותי וההתפתחות החברתית. ההגנה על אתרי מורשת, נכסי תרבות לא מוחשית ואוספים, על תקינותם האקולוגית ועל ההקשר הסביבתי שלהם ושימורם עבור הדורות הבאים, צריכה להיות רכיב חיוני במדיניות של מדינות ורשויות מקומיות. למדיניות זו היבטים חברתיים, כלכליים, פוליטיים, תחיקתיים, תרבותיים, וכן תיירותיים.

2.2 האינטראקציה בין משאבים וערכי מורשת לבין תיירות היא דינמית וכפופה לשינויים תמידיים. אינטראקציה זו היא מקור להזדמנויות ולאתגרים, וגם לקונפליקטים פוטנציאליים. פרויקטים,

פעילויות, פיתוח ויוזמות הקשורים בתיירות צריכים להשיג תוצאות חיוביות ולמזער ככל האפשר את ההשפעה השלילית שעשויה להיות להם על המורשת ועל אורחות החיים של הקהילה המארחת, ובתוך כך לתת מענה לצרכים ולציפיות של המבקרים.

2.3 תוכניות שימור, פרשנות ופיתוח תיירות צריכים להתבסס על היכרות והבנה מעמיקה של כל ההיבטים הקשורים בחשיבותם של אתרי מורשת. היבטים אלה עשויים להיות לעיתים מורכבים או סותרים. מחקר מתמשך וליווי הם משמעותיים לקידום ההבנה וההערכה של חשיבות זו.

2.4 יש חשיבות לשימור האותנטיות של אתרי מורשת ואוספי מורשת. סוגיה זאת חיונית בגלל חשיבותם התרבותית כפי שהיא באה לידי ביטוי במצב הפיזי של הנכסים, במידע על אודותיהם, בזיכרונות המלווים אותם, במסורות שנקשרות בהם, במקורותיהם ובמאפייניהם. התוכניות השונות צריכות להציג ולפרש את האותנטיות של המקומות ושל החוויות התרבותיות, במטרה להעצים את ההכרה בחשיבותה של המורשת התרבותית.

2.5 פרויקטים שמטרתם פיתוח של תיירות ושל תשתיות תיירותיות צריכים להביא בחשבון את הממד האסתטי, הממד החברתי והמדמד התרבותי, את הסביבה הטבעית והתרבותית, את מאפייני המגוון הביולוגי ואת ההקשר החזותי הרחב של אתרי המורשת. יש להעדיף שימוש בחומרים מקומיים ולהתחשב במסורות מקומיות, בטכנולוגיות ובסגנונות אדריכליים מקומיים.

2.6 לפני שפועלים לקידום או לפיתוחם של אתרי מורשת יש לאמוד את ערכיהם התרבותיים והטבעיים, כדי להגדיל את כוח המשיכה שלהם בעיני תיירים רבים. בחינה שכזו צריכה להיות חלק בלתי נפרד מתוכניות הניהול. לאחר מכן על התוכניות לקבוע את מגבלות הפיתוח ואת יכולות הנשיאה של הנכס – למדוד את ההשפעה שתהיה לגידול במספרי המבקרים על המאפיינים הפיזיים של הנכס ועל הפעילות האקולוגית של הסביבה הטבעית. התוכניות צריכות לכלול בחינה של נגישות אתרים, הקמתן של תשתיות תחבורה, וכן להימנע מפגיעה ברווחה החברתית, הכלכלית והתרבותית של הקהילה המארחת. אם הבדיקה המקדימה מצביעה על פגיעה שאינה ניתנת לתיקון, יש להכניס שינויים בהצעות הפיתוח התיירותי.

2.7 יש לגבש תוכניות הערכה מתמשכות שיבחנו את ההשפעות העתידיות שעלולות להיות לפעילויות ולפיתוח תיירותיים על הנכס, הנוף והקהילה.

עיקרון 3: במסגרת תהליך השימור והתכנון התיירותי של אתרי המורשת יש להבטיח כי חוויית המבקרים תהיה משתלמת, משביעת רצון ומהנה.

3.1 תוכניות התיירות נדרשות להציג מידע איכותי כדי לקדם בקרב המבקרים את היכרות עם מאפייני המורשת המשמעותיים ואת ההבנה של הצורך בהגנה עליהם, ובד בבד לאפשר למבקרים ליהנות מהאתר ומערכיו בצורה נאותה.

3.2 יש לאפשר למבקרים שבוחרים לבקר באתר המורשת בעצמם וללא הדרכה לחוות אותו בלא שיוכתבו להם הקצב ומסלולי התיור. בחירה זו מחייבת תכנון של נתיבים עוקפים שימזערו את ההשפעה השלילית ואת הפגיעה אפשרית בייחודם של האתר או של הנוף, על מאפייניהם הטבעיים והתרבותיים.

3.3 מנהלי האתר, קובעי המדיניות, המתכננים ויזמי התיירות צריכים להביא בחשבון את קדושתם של מקומות ואת השמירה על מסורות ועל אורחות חיים רוחניים. יש לעודד את המבקרים להתנהג כאורחים רצויים תוך כיבוד הערכים ואורחות החיים של הקהילה המארחת, הימנעות מגניבה או מסחר בלתי חוקי בקניין תרבותי והתנהלות אחראית – כל אלו כדי להבטיח שיתקבלו בברכה אם ירצו לשוב ולבקר באתר ובנוף המורשת.

3.4 בעת תכנון הפעילויות התיירותיות יש להביא בחשבון מתקנים מתאימים שיבטיחו את הנוחות, הבטיחות והרווחה של המבקרים, ואשר יתרמו להנאה מן הביקור בלי לפגוע במאפיינים האקולוגיים ובערכים התרבותיים.

עיקרון 4: הקהילות המארחות ובני המקום צריכים להיות מעורבים בתכנון תהליכי השימור והפעילות התיירותית.

4.1 יש לכבד את זכויות הבעלות והאינטרסים של חברי הקהילה המארכת ברמות האזורית והמקומית. על בעלי הנכסים וגורמים מקומיים רלוונטיים שיש להם זכויות על הקרקע ועל הנכסים להיות מעורבים בגיבוש תוכניות הפיתוח התיירותי בנכסים אלה: היעדים, האסטרטגיות, המדיניות, פעולות השימור, הניהול, הייצוג והפרשנות של משאבי המורשת.

4.2 אומנם למורשת של כל אתר או אזור עשויים להיות התייחסות והקשרים אוניברסליים, אך חשוב לכבד את רצונן של קהילות או אנשים מסוימים להגביל את הגישה הפיזית, הרוחנית או האינטלקטואלית למסורות תרבותיות מסוימות, למידע, לאמונות, לפעילויות או לחפצים ולאתרים בעלי ערך.

עיקרון 5: פעילויות השימור והתיירות צריכות להבטיח תועלות לקהילה המארכת.

- 5.1 על קובעי המדיניות לקדם אמצעים לחלוקה הוגנת של תועלות התיירות בין מדינות ואזורים, במטרה לשפר את מעמדם החברתי והכלכלי וכשהדבר אפשרי, אף לתרום לחיסול העוני.
- 5.2 על פעולות הניהול של השימור והתיירות לספק הטבות כלכליות, חברתיות ותרבותיות הוגנות לנשים ולגברים של הקהילה המארכת, וזאת בכל קבוצות האוכלוסייה, באמצעות תוכניות חינוכיות, הדרכה ויצירת הזדמנויות לתעסוקה במשרה מלאה.
- 5.3 חלק נכבד מן ההכנסות אשר ייגזרו מתוכניות תיירות שגובשו עבור אתרי המורשת יוקצה להגנה, לשימור ולייצוג של אתרים אלה, לרבות ההקשר הסביבתי, הנופי-טבעי והתרבותי שלהם. במידת האפשר, יש ליידע את המבקרים בדבר הקצאה כספית זו.
- 5.4 על תוכניות התיירות לעודד את ההדרכה וההעסקה של מדריכים ונציגי אתרים מקרב הקהילה המקומית, במטרה להעצים את המיומנויות של התושבים המקומיים בכל הנוגע להצגה ולפרשנות של ערכיהם התרבותיים.
- 5.5 תוכניות ההסברה והחינוך המתייחסות למורשת שיפעלו בקרב בני הקהילה המארכת צריכות לעודד את מעורבותם של מדריכי אתרים מקומיים. על התוכניות לקדם ידע וכבוד כלפי המורשת, ולעודד את התושבים המקומיים לגלות עניין בטיפוח ושימור מורשתם.
- 5.6 על תוכניות הניהול של השימור והתיירות לכלול הזדמנויות לחינוך ולהדרכה עבור קובעי המדיניות, המתכננים, החוקרים, המעצבים, האדריכלים, המתרגמים, האחראים ומפעילי התיירות. יש לעודד את המשתתפים להבין סתירות, הזדמנויות ובעיות שהם עשויים להיתקל בהן, ולסייע בפתרון.

עיקרון 6: על תוכניות הפיתוח התיירותי להגן על מאפייני המורשת הטבעיים והתרבותיים ולהעצים אותם.

- 6.1 על תוכניות הפיתוח התיירותי ליצור ציפיות ריאליות וליידע את המבקרים הפוטנציאליים באופן אחראי בדבר מאפייני המורשת של האתר או של הקהילה המארכת, ולעודד התנהלות נאותה של המבקרים באתרים אלה.
- 6.2 יש לקדם ולנהל אתרי מורשת ואוספים בעלי חשיבות בדרכים שיגנו על האותנטיות שלהם וישפרו את חוויית המבקר. ההגנה תתקיים באמצעות פיקוח על היקפי המבקרים ומניעת הנוכחות של מבקרים רבים מדי בזמן נתון.
- 6.3 על תוכניות הפיתוח התיירותי לאפשר פיזור רחב יותר של אטרקציות ולהקל את העומס הקיים באתרים פופולריים באמצעות עידוד המבקרים לחוות את אתרי מורשת הטבע והתרבות הפרוסים באזור כולו או באתר עצמו.
- 6.4 הקידום, ההפצה והמכירה של מוצרי אומנות מקומיים ומוצרים אחרים צריכים להבטיח החזר סביר של עלויות כלכליות והערכה חברתית לקהילה המארכת, ולמנוע פגיעה במצבם הפיזי ובערכיהם התרבותיים של הנכסים.

מה קודם למה? סולם עדיפות בתהליך השמשה של נכס מורשת והתאמתו לפיתוח תיירותי חוקרי המורשת התרבותית והיבטיה השונים ואנשי מעשה המקדמים את שימורה תוהים לא פעם מה צריך להיות תהליך קבלת ההחלטות: האם הבדיקה של ערכי הנכס ושל משמעותו התרבותית קודמת לדין

באופן השימור שלו ובבחירת השימוש בו, או שמא ניתוח כלכלי של כדאיות השימור והערכת העלויות הכספיות הכרוכות בהתאמת הנכס ההיסטורי לתפקוד כלשהו קודמים לבחינה הערכית. לכאורה שורת הסכמה רחבה ולפיה בבסיס התהליך כולו קיימים הערכים ההיסטוריים והמשמעות התרבותית, ולאורם יזכה הנכס להישמר ולשרוד גם עבור הדורות הבאים. אלא שבהסכמה זו אין די, וההכרה בחשיבות שבהשבת הנכס לפעילות, או הבחירה בתפקוד כלשהו שיצדיק את שימורו והישרדותו, גוברות על הדיון המעמיק בערכיו. דוגמה לתהיות אלה היא סדרת התצלומים ממרץ 2019 העוסקת בבית הקברות היהודי בביטולה שבמקדוניה הצפונית (צילום: עירית עמית-כהן). בית הקברות נמצא בשולי העיר, והרצון לשמרו כאתר המייצג מורשת תרבות אינטימית של קהילה יהודית ש"אינה נוכחת" במקום מתנגש עם צורכי הפיתוח לטובת הקהילה המקומית ופתיחתה של העיר לתיירות. העלויות הכלכליות הכרוכות בחשיפת המצבות, צרכיה ורצונה של קהילה נוכחת במרחב ציבורי, מדיניות ממשלתית ומוניציפלית המבקשת לפתוח את מקדוניה הצפונית לפעילות תיירותית, והכרה בחשיבות ההיסטורית של האתר ובערכי מורשתו היהודית - כל אלה מעכבים את פיתוחו.

הצהרת ליורדן תרגום | הקדמה: עירית עמית-כהן

הצהרת דאבוס, שפרסמנו באתרים - המגזין 8, הדגישה את התפקיד המרכזי שממלאת התרבות באיכות סביבת המגורים שלנו, ואת היותה של הבנייה חלק מאותה תרבות. גישה הוליסטית זו מבליטה את האחריות המשותפת של המדינה ושל החברה כלפי הסביבה הבנויה, וכדי לממש אחריות זו נדרשת מדיניות אירופית שתדאג לקדם תרבות בנייה איכותית. בנובמבר 2018 סוכמה בעיר ליורדן הפעילות שמדינות אירופה הכריזו עליה בהצהרת דאבוס, וגם נחתמה הצהרה שנייה ובה קריאה לקדם שימוש חוזר בנכסי מורשת תרבות.

הקדמה

שנת 2018 הוכרזה לשנת המורשת התרבותית האירופית. במסגרת זו נחתמה בינואר 2018 הצהרת דאבוס, שאותה פרסמנו בגיליון הקודם, אתרים - המגזין 8. הצהרת דאבוס הדגישה את התפקיד המרכזי שממלאת התרבות באיכות סביבת המגורים שלנו, ואת היותה של הבנייה חלק מאותה תרבות. גישה הוליסטית זו מבליטה את האחריות המשותפת של המדינה ושל החברה כלפי הסביבה הבנויה, ולכן כדי לממש אחריות זו נדרשת מדיניות אירופית שתדאג לקדם תרבות בנייה איכותית. מקורה של גישה זו הוא בהכרה שהסביבה הבנויה משפיעה על הרווחה ועל איכות החיים של התושבים בכל אזור. משום כך יש חשיבות מכרעת לקיומן של אינטראקציה ולכידות חברתית, ליצירתיות ולהזדהות של כלל האוכלוסייה עם סביבתה. הבטחת הפיתוח האיכותי של אזורי התיישבות קיימים והתייחסות קפדנית למאפייני הנוף הן מהאתגרים העיקריים העומדים בפני החברה העכשווית ובפני תרבות הבנייה האיכותית של המחר. ההצהרה שהוכרזה בעיר ליורדן (Leeuwarden) שבהולנד בנובמבר 2018 היא המשך להצהרת דאבוס. היא מסכמת את הפעילות שהתקיימה בשנת 2018 אך גם מרמזת להמשכיות, ובזו - קריאה לקדם שימוש חוזר (reuse) של נכסי מורשת תרבות. בין שתי ההצהרות קיים דמיון, ושתיהן נעזרות באותם מושגים כדי להציג את עקרונותיהן. ההצהרה שנחתמה בליורדן נתמכה על ידי כמה ארגוני מורשת בעלי מעמד אירופי ובין-לאומי:

- Europa nostra - המועצה מאגדת את כל ארגוני המורשת התרבותית האירופיים.
- European federation of fortified sites - Efforts
- future religious - FRH
- European routes of industrial heritage - ERIH
- איגוד האדריכלים האירופיים.

ההצהרה מדגישה שני נושאים עיקריים:

1. ההשלכות שיש לתהליך ההשמה - כלכליות, חברתיות, תרבותיות-ערכיות, אידאולוגיות, סביבתיות וקהילתיות, וכן חיזוק ייחודו של מקום, ובלשון ההצהרה - "הסיפור של המקום". בתהליך השמה זה יש לתפקוד התיירותי מקום מרכזי.

2. ההשמה של המבנה ההיסטורי מייצרת דיאלוג אקטיבי ורב-משמעות בין התפקוד לבין ערכי המורשת.

להחלטה לצרף מסמך זה לגיליון אתרים – המגזין 9, המתמקד בקשרים שבין ערכי מורשת תרבות, גישות לשימור של נכסים היסטוריים והתפקוד התיירותי, שלוש סיבות: (1) המשכיות להצהרת דאבוס; (2) היותה של ההצהרה מעין מסמך-על בכל הנוגע להחלטות להשמיש נכס היסטורי לתפקודים חדשים, ובאלה – לתיירות; (3) גישה שחוזרת ונשנית בגיליונות של אתרים – המגזין: סקירת השינויים שחלו בתחום מורשת התרבות ושימורה, שעיקרם מעבר מהתמקדות בשימור הפיזי למשמעויות ולהתייחסויות כלכליות, חברתיות-קהילתיות וסביבתיות. הצהרת ליוורדן – כמו קודמתה, הצהרת דאבוס – מבטאת סיבות אלה. התצלומים המצורפים להצהרה זו, משקפים סיבות אלה גם כן.

הצהרת ליוורדן

השמה מותאמת של נכסי מורשת תרבות בנויה - שימור והדגשת ערכי המורשת שלנו לדורות הבאים. התקבלה ב-23 בנובמבר 2018 בליוורדן הסביבה הבנויה באירופה היא עשירה ורבת פנים, ולערכיה הרבים ביטוי במישורים הרוחני, התרבותי, החברתי והכלכלי. בשל התפתחויות כלכליות וחברתיות באירופה, רבים מאתרי המורשת (כאלה הרשומים ברשימת מורשת ואלה שאינם רשומים בה) אינם פעילים, או שהם מתפקדים במתכונת שונה מזו שיועדה להם במקור. מצב זה תואם בעיקר מבנים היסטוריים שיועדו במקור לשימוש תעשייתי, דתי וצבאי, אבל הוא נכון גם באשר למבנים שנבנו במחצית השנייה של המאה ה-20. נכסי מורשת אלה, אף שאיבדו את תפקודיהם המקוריים, ממשיכים לייצג ערכים תרבותיים, היסטוריים, כלכליים וסביבתיים. השמה מותאמת (Adaptive re-use) בנכסי מורשת תרבות היא אסטרטגיה שמיועדת לשימור נכסים שמייצגים ערכי תרבות, תוך התאמת הנכסים לשימוש חדש. תהליך זה מייצר דיאלוג שמתאפיין בשילוב בין ערכי מורשת לתפקודים עכשוויים. במהלך שנת המורשת התרבותית האירופית קודמה יוזמה שכותרתה "מורשת בתהליכי מעבר: התחדשות אזורים אורבניים וכפריים תוך מתן משמעות חדשה לאתרים תעשייתיים, דתיים וצבאיים". במסגרת זו דנו מדינות אירופה ביתרונות של מדיניות ההשמה המותאמת, בשיטות ליישומה, באתגרים הניצבים בפניה ובחסמים המקשים ליישם אותה. הצהרת ליוורדן נועדה להעלות על הכתב את הלקחים שהופקו במהלך שנת המורשת התרבותית האירופית, ולהציג דרכי עבודה שתסייענה לביצוע טוב יותר של השמה מחודשת זו.

התועלות הרבות הגלומות בהשמה מותאמת של אתרי מורשת התרבות הבנויה שלנו

באמצעות שיקום, שיפוץ והתחדשות מושכלים יכולים נכסי מורשת תרבות לשנות את מעמדם ואת תפקודם. כתוצאה מכך יעלה ערכם החברתי, הסביבתי והכלכלי, ובד בבד גם חשיבותם התרבותית.

- היבטים תרבותיים: אתרי מורשת מייצגים מפגש בין סביבה לבין ערכים חברתיים ותרבותיים. ככאלה הם אחראים במידה רבה לעיצוב רוח המקום ולקביעת זהות מקומית ואזורית כאחת. שימור המורשת שלנו באמצעות השמה מותאמת יכול לסייע בחיזוק ובשימור של האופן שבו אנשים מתייחסים למסורת ולהיסטוריה שלהם, וכן לספק נקודת מבט לעתיד תוך מתן מענה לצרכים עכשוויים של חברה רב-תרבותית המתחדשת במגוון אתני.

- היבטים חברתיים: פתיחתם מחדש של אתרי מורשת שהיו סגורים ולא בשימוש מייצרת דינמיקה חברתית חדשה שתורמת להתחדשות מרחבים עירוניים. פרויקטים אלה מעודדים מעורבות של אזרחים בעיצוב סביבת מגוריהם, ועל ידי כך מתחזקות הזדהותם עם המקום ותחושת השייכות שלהם אליו. השמה של אתר מורשת תרבות יכולה לקדם תוכניות חינוכיות, והיא אמצעי מרכזי ליצירת אזורים מגובשים ומלוכדים יותר במרחב העירוני ובמרחב הכפרי.

- היבטים סביבתיים: השמה של נכסי מורשת תרבות בנויה מפחיתה צריכה של חומרי בנייה, חוסכת אנרגיה ומגבילה את ההתפשטות העירונית. לא פעם קורה שבעקבות השימור של הנכס והשימוש החוזר בו נוצרת גם הזדמנות לקדם בנייה טובה יותר, כזאת שתהיה חסכונית באנרגיה. כתוצאה מכך המבנים המשוקמים הם עמידים מפני פגיעה אקלימית ומתאפיינים בבנייה ירוקה שאיכותה טובה יותר. יתרה מכך, פרויקטים שמשוקמים ברמה גבוהה הם ערובה להישרדות ארוכת

טווח; הם מבטאים גמישות ויכולת התאמה לצרכים בעתיד. השמשה מותאמת תורמת אפוא לבניית ערים בנות-קיימא ובעלות חוסן, ומטמיעה עקרונות של כלכלה יעילה במרחבים בנויים.

• היבטים כלכליים: שימוש חוזר בנכסי המורשת הבנויה שלנו יכול לתרום להגדלת האטרקטיביות של אזורים שונים. מצד אחד אדריכלות איכותית היא גורם מרכזי במיתוג של מקום, ומייצרת משרות וצמיחה – בעיקר בענף התיירות. מצד אחר שימוש חדש מייצר משתמשים חדשים ומחבר אזורים לרשתות כלכליות חדשות. אתרי מורשת שעברו תהליך השמשה כבר אינם נחשבים לאתרים תלויים מסביבתם, אלא משמשים זרז לפיתוח של סביבתם, גם העירונית גם הכפרית.

למען קידום תהליכים חכמים ואיכותיים

פרויקטים של השמשה מותאמת מציבים במהלך שנות קיומם אתגרים ייחודיים. הם מקנים לנכס גמישות תפקודית, מבטיחים חדשנות, מקדמים עבודת צוות וחשיבה רב-תחומית. כאשר לשימוש החוזר יש צידוק כלכלי ומתלווה אליו סיפור טוב, יש סיכוי רב שנכס המורשת ותפקודו החדש ישרדו שנים רבות.

• גמישות בנוגע למסגרות ולתקנים רגולטוריים: בשדרוג אתרי מורשת התרבות שלנו לתקנים עדכניים בכל הקשור לנגישות, לבטיחות ולחיסכון באנרגיה, חשיבות מרובה. עם זאת, נוקשות רגולטיבית בתחום התכנון והבנייה עלולה לחסום פתרונות יצירתיים עבור שימור המבנים ולפגוע באיכות הפרויקט. גופי תכנון, ממשלתיים ומקומיים, צריכים לפעול מתוך גמישות במהלך שימור הנכס והשמשתו.

• שיתוף ציבור: את הדיון בשאלה אילו אתרי מורשת מיועדים לשימור, להריסה או להשמשה יש לקיים באופן דמוקרטי ובשיתוף ציבור רחב. התייעצות עם תושבים היא דרך טובה לזכות בתמיכה בהשקעות כספיות ולהבטיח את התאמתו של פרויקט לצרכים של האוכלוסייה המקומית. שיח מסוג זה מעודד אינטראקציה חברתית ומחזק את אחריות הקהילה למורשת התרבותית המקומית.

• שימוש זמני: במקומות לא מאוכלסים שימוש זמני יכול להיות דרך טובה לבדיקת שימושים עתידיים אפשריים, לערב תושבים בתהליך ולחזק את המודעות לערכים של נכסי מורשת התרבות. שימוש זמני יכול לתרום גם לשמירה על המבנה מפני התדרדרות. בחירה בהשמשה מותאמת, במיוחד אם היא זמנית, צריכה להיות הפיכה ככל האפשר, כדי לאפשר השמשה עתידית רצויה או מקובלת יותר על התושבים, או חזרה למצב המקורי של המבנה.

• אחריות פעילה של רשויות ציבור מוסמכות: תהליך המיון והבחנה הארוך של נכסי מורשת תרבות, ההגנה המשפטית על מבנים – כל אלה דורשים תשומת לב מצידן של רשויות ציבוריות מוסמכות. תשומת לב זו היא חשובה, כדי שאפשר יהיה לבחון את הרצון ליישם השמשה מותאמת אל מול הדרישות הנובעות מההגנה המשפטית גם על הנכס עצמו וגם על ערכי המורשת שהוא מייצג.

• רכש איכותי: נוהלי הבחירה של צוות לפרויקט השמשה מותאמת צריכים להתמקד בעיקר באיכות, ולהעדיף את ההצעה שהיא בעלת היתרונות הכלכליים הגדולים ביותר. דרך טובה לבחירה ראויה היא תחרות עיצוב אדריכלי לפרויקט המיועד להשמשה.

• צוותים רב-תחומיים והגישה המשתפת: ההתחדשות של אתרי מורשת התרבות שלנו היא תופעה ששותפים לה בעלי עניין רבים. משום כך יש צורך בצוותים המייצגים התמחויות מתחומים שונים המסוגלים לשתף פעולה במשך כל פרויקט השמשה, כדי לדון באפשרויות הטכניות, הכלכליות והמשפטיות לפתרון מצבים אפשריים של ניגוד עניינים.

• כדאיות כלכלית: כדי לאפשר השמשה לטווח הארוך חשוב להבטיח שתהיה התאמה בין השמירה על ערכי המורשת לבין הדרישות הכלכליות של הפרויקט (שיקום, התאמת הנכס לתפקודו החדש ותחזוקתו).

• סיפור טוב: שימוש נכון בכל מגוון הטכנולוגיות הדיגיטליות הוא המפתח להעברת הסיפור ההיסטורי של נכס המורשת, להקניית ערכיו, ועל ידי כך - לחיזוק מעמדו.

דיאלוג בין מורשת לבין אדריכלות עכשווית

הדיאלוג המתקיים בין עבר, הווה ועתיד הוא חלק מרכזי בפרויקט השמשה של נכס תרבות. לאור זאת תפקידה של האדריכלות הוא לתרגם את הרעיונות הלא מוחשיים למעשים, ולהציג את מגוון האפשרויות לבחירת התפקוד של הנכס ולהתאמתו לכך.

• דיאלוג מתמשך, רפלקסיבי, בין עבר, הווה ועתיד אמור לאפשר גישור ואיזון בין רכיבי מורשת התרבות לבין ההתאמות הנדרשות במהלך השמשת הנכס ההיסטורי. תהליך זה מתאפיין בדיון מעמיק ובהיכרות עם כלל האינטרסים והאפשרויות.

• גישה מרחבית ורב תכליתית: את אתרי המורשת חשוב לבחון בהקשר רחב, לאור המרחב שבתוכו הם ממוקמים (מחוז ועיר), כל זאת כדי לבחון את השתלבותם בסביבה העירונית ובסביבתם הטבעית ולתת מענה לצורכי נגישות והגעה.

• גישה מבוססת ידע, כל מקרה לגופו: לכל פרויקט מאפיינים ייחודיים לו, ולכן גישה אחידה בנוסח "מידה אחת לכול" אינה אפשרית. פרויקטים של השמשת נכס תרבות דורשים פתרונות עיצוביים ייחודיים שתואמים את המבנה. הבנה מעמיקה ויסודית של האתר, ערכיו ותפקידו ההיסטוריים היא תנאי מרכזי לבחינת השינויים האפשריים בתוך המבנה ההיסטורי וההתאמות הנדרשות לתפקודו החדש. השמשה מותאמת של אתרי מורשת התרבות שלנו מביאה עימה יתרונות רבים ליחידים ולחברה כולה בהווה, וגם לדור העתיד. עם זאת היא נתפסת לעיתים כפרויקט קשה ליישום בגלל רגולציה בנושאי תכנון ובנייה שעלולה למנוע את פיתוחם של אתרי מורשת תרבות ואת השמשתם המחודשת. כדי לקדם תהליך זה חשוב לעורר בקרב כל בעלי העניין (רשויות ציבוריות מקומיות ואזוריות, המגזר הכלכלי-עסקי, בעלים של אתרי מורשת, חוקרים, מתעניינים ובעלי מקצוע בתחום) מודעות ליתרונות ולאיתגרים הגלומים בפרויקטים מסוג זה, ולטפח ברחבי אירופה תוכניות ללמידת עמיתים, למידה מפרויקטים קיימים שמציגים פתרונות מתאימים ודרכי עבודה נאותות. השמשה מותאמת מחייבת נקיטת גישה שמעצימה את הסביבה הבנויה; גישה שמתייחסת לאתרי המורשת הבנויה שלנו כאל נוף מעשה ידי אדם שאפשר לעבד אותו ולעצב אותו מחדש על פי הצורך. השינויים מקורם בצרכים החברתיים, התרבותיים, הסביבתיים והכלכליים של התקופה שאנו חיים בה. אם ננהג כך נוכל לקדם את שילובם של אתרי המורשת שלנו בחברה העכשווית, והודות לכך – לשמרם ולהבטיח את הישרדותם גם למען דור העתיד. בהצהרת דאבוס (שנחתמה בינואר 2018, קדמה להצהרה בנושא השמשה של נכסי מורשת תרבות והתמקדה בתרבות בנייה איכותית) נכתב: מורשת תרבות היא רכיב מרכזי ביצירת תרבות בנייה [Baukultur] איכותית". לאור זאת, השמשה מותאמת של נכסי מורשת התרבות הבנויה שלנו היא אסטרטגיה חיונית למתן מענה לאתגר שהציגה אותה הצהרה: "אנו זקוקים בדחיפות לגישה חדשה, ניתנת להתאמה, לצורך עיצוב הסביבה הבנויה שלנו; כזו המושרשת בתרבות, לוקחת חלק פעיל ביצירת לכידות חברתית, מבטיחה קיימות סביבתית ותורמת לבריאותם ולרווחתם של כלל בני האדם".

פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

amitcoi@biu.ac.il

עם סגירת הגיליון

לדיון ביחסים בין שימור מורשת תרבות מוחשית לבין הפעילות התיירותית היבטים רבים, ובאלה פרסומים, שלטי מידע, הדרכה ומדרכי תיירים וטיוולים. לא כל היבטים הללו נסקרו בגיליון הנוכחי, אבל קורה לא פעם שתוכנו של המגזין מעודד תגובות, הארות והערות. כך קרה גם הפעם, ומשום כך בחרנו לצרף את הטור שלהלן ולקוות שהנושא יזכה להתעניינות ולמחקר נוספים.

מצבה לשמואל שרנופולסקי - מראשוני היזמים והמפתחים את התיירות לארץ ישראל - שי פרקש

שמואל שרנופולסקי- היכרות

חברת אתרים – המגזין שמתמקדת בקשרים בין שימור ותיירות היא הזדמנות להזכיר את שמואל שרנופולסקי, מי שכונה חלוץ התיירות לארץ ישראל, וזאת בשל התעמולה שהפיץ בתקופת המנדט להפיכת ארץ ישראל לארץ מרפא, הבראה ותיירות. שרנופולסקי נולד באוקראינה בשנת 1881, ובמשך שנים רבות ניהל בתי הבראה באודסה. אחרי מלחמת העולם הראשונה הקים את החברה "בריאות", שנועדה להקים מקומות מרפא ומרגוע בארץ ישראל, והשקיע בחברה זו את כל רכושו. בשנת 1927 עלה לארץ עם רעייתו יפה, והם תרו את הארץ בניסיון לאתר מקומות המתאימים להבראה. בשנת 1928 ייסד שרנופולסקי את "החברה למקומות מרפא והבראה בארץ ישראל", שעם חברי הוועד שלה נמנו דמויות ידועות ובהן מאיר דיזנגוף וד"ר משה שרמן. את רעיונותיו הוא פרסם בחוברת "ארץ ישראל – ארץ מרפא", והפיץ אותה גם בקונגרס הציוני שנערך בציריך ב-1929. בשנת 1931 הוציא שרנופולסקי לאור, בעברית ובאנגלית, את הספר "מורה - דרך לארץ ישראל". הספר כלל תמונות מנוף הארץ ותורגם לשש שפות. עוד הוציא עלונים, כרוזי תעמולה וגלויות – כל אלה במטרה למשוך ארצה תיירים ויזמים. בעזרת אלו, והתעמולה שניהלו בפריז ובאיטליה, הצליחו הוא ורעייתו להביא מאירופה תיירים רבים לביקור בארץ. בתערוכה העולמית שהתקיימה בשיקגו בשנת 1933 הקימו בני הזוג ביתן מיוחד שהוקדש לארץ ישראל. במהלך התערוכה הם גם הצליחו לארגן קבוצות תיירים לביקור בארץ. בשנת 1935 יזם שרנופולסקי בניו יורק תערוכה על ארץ ישראל, ויחד עם לואי ליפסקי ייסד את לשכת המסחר אמריקה-ארץ ישראל. באותה שנה הוא ארגן קבוצת תיירים גדולה לביקור במכבייה השנייה וביריד המזרח. הוא השקיע מאמצים רבים בעידוד התיירות וההשקעות בארץ, ואף הצליח להביא להשקעות במפעלים כלכליים. במסגרת פעילותו שם שרנופולסקי דגש מיוחד על הטיפול בחזות פני העיר תל-אביב כמרכז תיירות ועל שיפור השירותים והניקיון. לשם כך פנה למוסדות ולעסקנים, וחלק מדרישותיו אף התקבלו ובוצעו. במהלך השנים התכתב עם אישים ידועי שם, ובהם לואי ברנדייס וג'יימס רוטשילד, בסוגיות הנוגעות לתיירות בארץ ישראל. נוסף על פעילותו בענייני תיירות והשקעות הוון בארץ היה שרנופולסקי מעורב בתחומים רבים נוספים: הוא פעל להטמעת השפה העברית; עסק רבות בנושא הגנה אזרחית, בעיקר לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה; הצליח לשכנע את מפקדי הצבא האמריקני ששהו בארץ להקל על החיילים היהודים בנושא דת; לקח חלק בפעילות נגד הספר הלבן ועוד. בשנים שלפני פטירתו הרבה שרנופולסקי להתכתב עם המוסדות הלאומיים והעירוניים ותבע מהם שייתנו את דעתם על תיקון חוקי הבריאות ועל פתיחת בתי הבראה חדשים. הוא העריך כי התיירות הפנימית תביא לתוצאות מפתיעות, שיהיו בעלות ערך לאומי, חינוכי ותרבותי מיוחד. לדברי חבריו, שרנופולסקי היה חלוץ במובן הטוב ביותר של המילה. הוא נפטר בתל-אביב בשנת 1943. בנו תיאודור היה מהנדס בתעשייה הצבאית ברוסיה, בתו רחל הייתה מורה לשפות בתל-אביב (בתמונה העליונה משמאל: שמואל שרנופולסקי ובתו רחל בתערוכה בשיקגו, 1933. באדיבות קאתי שרנופולסקי). קורות חייו התפרסמו באנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובונים, ובכתבות רבות בעיתונות בתקופת המנדט.

שימור המצבה של שמואל שרנופולסקי

לסיפורו של שמואל שרנופולסקי נחשפתי בשנת 2009, במהלך חשיפה ותייעוד של ציורי קיר בביתו שבתל-אביב, בפינת הרחובות יבנה 44 ויהודה הלוי 53. בחיפוש אחר תמונות של הבית יצרתי קשר עם נכדתו קאתי (יקאתרינה) טאליס, שמתגוררת בשיקגו. קאתי שלחה לי תמונות של הבית ברחוב יבנה שהיו ברשות אביה, תיאודור, שעקב עבודתו כמהנדס בצבא הסובייטי נמנע ממנו לעזוב את רוסיה. נוסף על כך היא סיפרה לי כי ביקרה בארץ פעם אחת בלבד, בשנת 1993, וכי עלתה לקברם של שלמה שרנופולסקי, אשתו יפה ודודתה רחל בבית הקברות בנחלת יצחק. לדבריה, ראתה על קברו של סבה תבליט של מפת ארץ ישראל. בשנת 2010 ביקרתי בבית הקברות ושלחתי לקאתי תצלום של המצבה של שמואל שרנופולסקי, שהייתה במצב של הזנחה והתפוררות. בשנת 2018 יזמתי, בשיתוף עם אלי שאלתיאל מסטודיו "תכלת", את שימור המצבה של שמואל שרנופולסקי, הבנויה מבטון ומאבני גיר. המצבות של שמואל ויפה שרנופולסקי נמצאות בבית הקברות נחלת יצחק בתל-אביב. סמוך להם נמצאת המצבה של הבת רחל. את עבודת השימור ביצעו נעמה אהרוני ודיוויד

בונט, משמרים מסטודיו "תכלת", זוזאי שטרן – סטודנטית לאומנות מניו יורק שהשתלמה בשימור בסטודיו "תכלת". במשך שלושה ימים הם ניקו ושימרו את המצבה.

שי פרקש הוא בעל מלאכה ובעלים של חברה לייצור ולשיווק מברשות צבע וכלי צביעה; מאז שנת 1999 הוא חוקר, מתעד ומשמר ציורי קיר בבית היסטוריים; עומד בראש ועדת ציורי הקיר באיקומוס ישראל, חבר בעמותת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וחבר בעמותת לשימור נכסי תרבות; מנהל ושותף בסטודיו "תכלת", העוסק בתיעוד ובשימור ציורי קיר, צבע וחפצים של תרבות חומרית.

ספרים חדשים:

הבניין שבו נולדה המדינה

כתיבה ועריכה: ד"ר מרדכי נאור

הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

ספר חדש בהוצאת ספריית יהודה דקל העוסק כולו בבית אחד בירושלים – בית המוסדות הלאומיים ברחביה. בעשרים פרקי הספר מובא סיפורו של המתחם השלטוני של "המדינה שבדרך", שבו התקבלו החלטות גורליות בשנים שלפני קום המדינה וגם בשנים שמאז תש"ח. בין פרקי הספר: התחרות האדריכלית להקמת בית המוסדות הלאומיים; סיפורו של אדריכל הבית – יוחנן רטנר; שלבי הקמת הבית; אירועים דרמטיים שהתחוללו בו ובסביבתו בהם תפיסת הבניין למשך כשבועיים על ידי הצבא הבריטי ב"שבת השחורה", שביתת רעב של מנהיגי היישוב לאות תמיכה בהעפלה, ופיגוע טרור בבית במלחמת העצמאות. עוד מובאים בספר קורותיה של הכיכר שלפני הבית, שבהזדמנויות לא מעטות התרכזו בה אלפים ורבבות כדי למחות, להפגין ואף לשמוח – כפי שהיה לאחר החלטת האום בכ"ט בנובמבר 1947. לאחר קום המדינה שכן בחלק מהבית במשך 12 שנים משרד ראש הממשלה. לכך יש להוסיף שאף הכנסת נולדה בבית זה, ובו אף הושבע נשיאה הראשון של מדינת ישראל – ד"ר חיים ויצמן. הספר, שיוצא לאור בגרסה עברית ובגרסה אנגלית, כולל עשרות רבות של תצלומים ותעודות, וכן את יותר משלושים הצעות האדריכלים שהשתתפו בתחרות להקמת הבית שנערכה ב-1928. והייתה הגדולה מסוגה עד אז.

פג תוקף: מסע צילום בין 70 אתרים נעלמים בישראל

עריכה: חנן גטריידיה, מוני בלך

הוצאה: ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

לקראת שנת השבעים למדינת ישראל יצא הצלם חנן גטריידיה למסע צילום מצפון הארץ לדרומה, בחיפוש אחר מקומות או מבנים שהיו במאה ה-20 חלק מהחלום הארץ-ישראלי: קודם של הטורקים, שכבר היו מאוד מבוססים בארץ, אחר כך של הבריטים, שנכנסו לכאן ב-1917 ובהמשך – של החלוצים שעלו בעליות השונות, אלה שהתיישבו בערים, במושבות, בכפרים ובקיבוצים. עולם סרטי הצילום, הוא עולם ה"פילמים", הולך ונעלם. לכן החליט חנן להשתמש רק בסרטי צילום "פגי תוקף", כאלה שזמנם פג כבר לפני שנים רבות – בין חמש ל-35. המפגש בין המקומות והמבנים שזמנם עבר לבין טכנולוגיית צילום שזמנה עבר הוליד חוויה מעניינת. בהמשך פנה חנן אל מבחר כותבים, ואלו הוסיפו לכל אחד מהאתרים טקסט המביא את ההיסטוריה של המקום ואת גלגולו במשך השנים. מנהלי המחוזות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוסיפו את פעילותה של המועצה באתרים הללו, הן במניעת הרס הן בשימור חלק גדול מהם. כך התקבל ספר עשיר ומרתק שהמועצה לשימור אתרים גאה להיות שותפה להוצאתו לאור. את הכנת הספר, פרי חלומו של חנן גטריידיה, ליוו ד"ר אבי ששון, היועץ ההיסטורי, וגיא רז, יועץ הצילום. האלבום יוצא לאור בכריכה רכה ובפורמט דו-לשוני (עברית ואנגלית).

הוצאה: ספריית יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

תרגום לאנגלית ועריכה: שפרה פייקין

צוות המערכת: אלעד בצלאל, דקלה ליאני, רוני בר-נתן, עידית מי-דן

המדריך לאתרי המורשת כולל אתרי ביקור ומוזיאונים היסטוריים הפזורים ברחבי הארץ. המבנים והאתרים מספרים את סיפורם האישי, המקומי והלאומי של החולמים שהגיעו לארץ ישראל, חלוצים וחלוצות שיצרו יש מאין של בנייה ותחייה. באתרי המורשת מזומנת למבקרים הזכות "לגעת" באמיתי ובאותנטי, לחוות מחדש את סיפורי המקום באמצעות תצוגות, מערכי הדרכה והפעלות. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שוקדת לשמר אתרים אלו ולהפיח בהם חיים, כחלק משימור המורשת הבנויה. להקמת האתרים שותפים רבים, ובראשם משרד התרבות והספורט, ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרדי ממשלה, רשויות מקומיות ואנשי האתרים עצמם, המקיימים בהם פעילות חינוכית ערכית להנחלת המורשת. המהדורה האנגלית החדשה כוללת עדכונים ואתרים חדשים. אתם מוזמנים לרכוש את הספר עבור דוברי אנגלית, כדי שיכירו את האתרים ויחשפו לסיפור הארץ-ישראלי. גם הגרסה העברית זמינה למכירה.